
Məhəmməd Xəlifə Həsən

**DİALOQ MƏDƏNİYYƏTİ
VƏ
METODOLOGİYASI**



BAKİ • 2011

“İDRAK” İctimai Birliyi
Vidadi küç. 53
İnternet ünvanı: www.idrak.org.az

Məhəmməd Xəlifə Həsən

Dialog mədəniyyəti və metodologiyası / Tərcümə edən və redaktor:
Elvüsal Məmmədov. – Bakı: 2011. CBS - 228 səh.

Misirli mütəfəkkir Məhəmməd Xəlifə Həsənin “Dialog mədəniyyəti və metodologiyası” kitabı qiymətli mənbədir. Kitabda müəllif dialogun mahiyyəti, məqsədləri, prinsipləri, şərtləri, ədəb-ərkanı haqda danışır, mövcud problemlərdən, həll yollarından söz açır. Müəllifə görə dialog müsəlmanlar üçün yeni anlayış deyildir; o, Məhəmməd peyğəmbərin, Quranın, Sünnənin yoludur, islamın mahiyyət elementidir. Həmçinin, kitabda dialoga münasibətdə müsəlman “soyuqluğu”nun səbəblərinə toxunulub.

Düşünürük ki, bu kitab sizlər üçün əhəmiyyətli və zəngin məlumat mənbəyi rolunu oynayacaq, dialogla əlaqəli bəzi məqamlara aydınlıq gətirəcəkdir.

Kitab Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsinin
icazəsi ilə nəşr olunur.
(DK-608/Q)

MƏRHƏMƏTLİ VƏ RƏHİMLİ ALLAHIN ADI İLƏ!

Qloballaşma və integrasiya proseslərinin vüsət aldığı bir dövrdə dünyanın ideoloji-siyasi mənzərəsində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Şəxsi mənafe və ideoloji kursun qəbul etdirilməsində ənənəvi metodlar yeniləri ilə əvəzlənmiş, dövrlə ayaqlaşmaq, yeniliklərə beləd olmaq zamanın tələbi halına gəlmişdir. İndiyədək – XXI əsrin ilk onilliyinədək zorakı vasitələr bu və ya digər ideologiyanın tətbiqində əksərən başlıca rola malik olduğu halda günümüzün reallığı sivil yollardan istifadəni zəruri etmişdir. Bu səbəbdən kütləvi informasiya vasitələrinin (mətbuat, media, internet, peyk kanalları və s.) rolu artmış, informasiya mübarizəsi və üstünlüyü təmayülü dünyanın indiki siyasi-ideoloji reallığına hakim kəsilmişdir. Sivil mübarizə vasitələri digər vasitələri haradasa qabaqlamışdır. Ancaq təəssüfləndirici haldır ki, sivil vasitələr belə, dünyanın hegemon qüvvələrinin “oyuncağı” halına gəlmiş, sui-istifadə obyektinə çevrilmişdir. Elə isə belə sivil vasitələrin hazırlanmasında yaxından iştirak etmək, onların tətbiqində peşəkarlıq göstərmək tələb olunur. Tələb olunur ona görə ki, hətta sivil vasitələrlə belə, böyük güclərin oyunundan qaçmaq, istifadə edilən tərəfə çevrilməmək mümkün olsun.

Haqqında danışdığımız sivil vasitələrin ən ümdəsi dialoqdur desək yanlışdır. Çünki şəxsi rəy və mövqe barədə qarşı tərəfin sivil yolla məlumatlandırılması məhz dialoq vasitəsilə mümkündür. Dialoq bizə imkan verir ki, dəyərlərimizi, ideyalarımızı müqabil tərəfə

sərbəst və heç bir təzyiqin olmadığı şəraitdə çatdıraq. Ancaq dialogun mahiyyətinə, üsulları və qaydalarına bələd peşəkar tərəf kimi çıxış etmədikdə təsir altına düşən də məhz biz oluruq. Deməli, dialog aparmaqdan qabaq onun mahiyyətinə, məqsədlərinə, qaydaları və üsullarına dair hərtərəfli biliyə sahib olmaq lazımdır. Yalnız bu təqdirdə dialog bizə fayda verəcək, qarşı tərəflə ortaq məxrəci müəyyənləşdirəcəkdir.

Müasir dövrdə İslam dünyasında dini dialog birmənalı qarşılanmır. Doğrudur, dialog islamın mahiyyətində mövcuddur, Quranın üslubu da məhz dialog üslubudur. Ancaq halhazırkı dialog təklifi Qərbdən gəldiyi üçün ona Qərbin maraqlarını ifadə edən, islamın bir sıra əsaslarını zədələyəcək fəaliyyət gözü ilə baxanlar vardır. Qeyd edək ki, bu fikirlə biz haradasa razıyıq. Lakin qarşı tərəflə müharibə meydanında deyil, dəyirmi masalar arxasında görüşmək zərurəti bizə dialogu diktə edir. Müdriklər demişkən “Qılıncın kəsəri sözün kəsərindən artıq deyil!” Bu səbəbdən dialogu rədd etmək əvəzinə, peşəkar dialogçular hazırlamaq, müqabil tərəfi öz silahı ilə “zərərsizləşdirmək” daha münasibdir. Təbii ki, söhbət hansısa mənfur məqsədə xidmət edən dialogdan gedir. Xoşməramlı, səmərəli dialoglarda isə vəziyyət başqa cürdür. Belə dialoglarda qarşı tərəfin səmimiyyətinə səmimiyyətlə qarşılıq verilməli, dialog səmərəli nəticələrə yönəldilməlidir. Bir daha təsdiqləyirik, arxa planında mənfə və ya müsbət məqsədlərin durmağından asılı olmayaraq biz dialog aparmaq məcburiyyətindəyik. Hər iki halda bizdən tələb olunur ki, bu elmə (bəziləri məni dialogu elm adlandırdığım üçün məzəmmətləyə bilərlər. Ancaq dialog hədsiz aktuallığı və əhəmiyyəti səbəbindən bir elm sahəsinə çevrilib. Həmçinin, elmlərin yalnız empirik xarakterliliyi mübahisəli məsələdir) dərindən bələd olaq. Bələd olaq ki, bir tərəfdən, kiminsə oyununa gəlməyə, digər tərəfdən də başqaları ilə ortaq dil tapmaqla mənafeyimizin tapdalanmağına şərait yaratmayaq.

Dialog təkcə qeyri-müsəlmanlarla deyil, həm də müsəlmanlarla aparılan söhbətdir, müzakirədir. Bu nöqtəyinizərdən dialog vəhdətə zəmin hazırlayır. Vəhdət isə günümüzün tələbidir. Deməli, dialog da günün tələbidir.

Fikrimizcə, dialoqun müvəffəqiyyəti üçün ona dair zəruri və mühüm biliyə sahib olmaq, özümüzü peşəkar dialoq mütəxəssisi kimi yetişdirmək gərəkdir. Bu baxımdan Misirli mütəfəkkir Məhəmməd Xəlifə Həsənin “Dialoq mədəniyyəti və metodologiyası” kitabı qiymətli mənbədir. Kitabda müəllif dialoqun mahiyyəti, məqsədləri, prinsipləri, şərtləri, ədəb-ərkanı haqda danışır, mövcud problemlərdən, həll yollarından söz açır. Müəllifə görə dialoq müsəlmanlar üçün yeni anlayış deyildir; o, Məhəmməd peyğəmbərin, Quranın, Sünnənin yoludur, islamın mahiyyət elementidir. Həmçinin, kitabda dialoqa münasibətdə müsəlman “soyuqluğu”nun səbəblərinə toxunulub.

Düşünürük ki, bu kitab sizlər üçün əhəmiyyətli və zəngin məlumat mənbəyi rolunu oynayacaq, dialoqla əlaqəli bəzi məqamlara aydınlıq gətirəcəkdir.

Elvüsəl Nurullahoğlu

MÜQƏDDİMƏ

Aləmlərin rəbbi olan Allaha həmd olsun! Böyüyümüz Həzrəti Məhəmmədə, ailəsinə və cəmi səhabələrə xeyir-dua və salam yetişsin!

Bu kitabı yazmaqda məqsəd müsəlmanların həyatında dialoqun əhəmiyyətinə, islam dini və mədəniyyəti baxımından onun əvəzsiz məqamına aydınlıq gətirməkdir.

İndiki dövrdə islam fəaliyyətinin əksər məqsədlərinin reallaşması üçün dialoqdan yararlanma halları əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Dialoq dinlərini başa düşüb ona dəvət etmədə, düşüncə irsini formalaşdırıb elmi nailiyyətlərə imza atmada müsəlmanların alətinə çevrilib. Dialoq təlim-təhsildə bəzi islam elmlərinin tədrisi vasitəsi, bilik və informasiyanın toplanması metodu kimi çıxış edir. Və nəhayət dialoq müsəlmanların başqaları ilə ünsiyyət vasitəsi olub qeyri-müsəlmanlarla dini münasibətlərin əsası, tarix boyu islam sivilizasiyası ilə digər sivilizasiyaların təmasında mühüm göstərici sayılır.

Müsəlmanlara görə dialoqun ən mühüm ünsürlərinə islamın və islam mədəniyyətinin cəhanşümulluğu (universallığı), Allahın, dinin və bəşəriyyətin birliyi daxildir. Qeyri-müsəlmanlarla dialoq belə dəyişməz ünsürlərlə səciyyələnsə də, dini-mədəni müxtəlifliyin, plüralizmin mövcudluğunu heç vaxt inkar etməyib. Həmçinin, sözügedən sabit ünsürlərin əsasında dialoqun məqsədləri də müəyyən edilib. Bu məqsədlərə daxildir:

- a. Qarşılıqlı ünsiyyəti təmin etmək

- b. Müxtəlif din və mədəniyyətlərin nümayəndələrinin bir-birləri ilə ortaq dil tapmalarına köməklik göstərmək
- v. Bəşəriyyətin birgə yaşayışını təmin etmək
- q. Sivilizasiyaların toqquşması və mübarizəsi qəbilindən olan nəzəriyyələrə qarşı vahid cəbhədən çıxış etmək
- ğ. Dini mütədilliyə şərait yaratmaq
- d. Dinlər və məzhəblərarası yaxınlaşma prosesinə can atmaq
- e. Dinlər haqda təsəvvürləri redaktə etmək
- j. Dini-mədəni fəaliyyəti genişləndirmək
- z. Bəşəriyyətin müştərək tərəflərini müəyyənləşdirmək
- f. Birgə yaşayışa imkan yaratmaq
- i. Xalqların dini yaşayış tərzini inkişaf etdirmək.

Dialoqun baş tutması bir neçə şərtədən asılıdır. Bu şərtlərin ən mühümlərinə daxildir: a) Dialoq zamanı dinlər və mədəniyyətlərin müstəqilliyi (sərbəstliyi) təmin edilsin; b) Dialoq demokratik şəraitdə baş tutsun və bu zaman hər bir dinə münasibətdə bərabərlik və ədalət prinsipləri gözlənilsin; v) Dialoq bu və ya digər dinin heqemonluğuna tabe etdirilməsin; q) Dialoq kağız üzərində qalmamalı, praktikada özünü təsdiq etməli, insanların mənəviruhi həyatını qidalandırmalıdır; ğ) Dialoq zamanı ədəb-ərkan qaydaları gözlənilməli, ixlas, düzgünlük, səbr, yumşaqlıq (həlimlik), mehribanlıq, uyusqanlıq, dözümlülük (tolerantlıq), qanacaqlılıq, fərasətlik, gözəl əxlaq, fəsahtəllilik və nitq rəvanlığı kimi keyfiyyətlər əsas götürülməlidir.

Müasir dövrdə dialoq prosesi bir sıra problem və əngəllərlə üzləşib. Bu problem və əngəllərin ən mühümləri aşağıdakılardır:

1. Dini və mədəni sahələr üzrə aparılan dialoq fəaliyyətinə siyasi funksiyaların yüklənməsi;
2. Dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqların siyasiləşdirilməsi;
3. Dialoqda dini və mədəni təmsilçilik problemi;
4. Dialoqa və yollarına bələd olan hazırlıqlı müsəlman kadrlarının yoxluğu;
5. Dialoqun dili, mövzuları və idarə edilməsi vasitələri problemi;
6. Dialoqun maliyyələşdirilməsi, onun siyasi və ya Kilsəyə tabe orqanlardan asılılığı problemi.

Müsəlmanların nəzərində dialoq hüquqi statusa malikdir. Bu status Qurandan, Sünnədən, islamın mahiyyəti və mədəniyyətindən irəli gəlir. Cahanşümulluq, mötədillik, ağlabatanlıq və faydalılıq kimi xüsusiyyətlərə sahib islam ünsiyyətə (tanışlığa), dini-mədəni təmasa çağıran bir dindir.

Daxili və xarici olmaqla iki növ dialoq mövcuddur. Daxili dialoq "Öz"ün ("Mən"in) formalaşmasına xidmət etdiyi halda, xarici dialoq tanışlıq və anlaşıma üçün "Öz"ü ətrafdakı digər "öz"lərlə əlaqələndirmək məqsədi daşıyır. Qeyri-müsəlmanlarla xarici dialoq dini-mədəni əlaqələrə rəvac verir, birgə yaşayışın və müştərək bəşəri dəyərlərin yaradılmasına şərait yaradır. Bu zaman bəşəri qardaşlıq, humanist qonşuluq, yer üzünə sahiblik, insana bəxş edilmiş ilahi şərəf-izzətlik kimi prinsiplərdən, ortaq insani dəyərlər və hər zaman bəşəriyyəti düşündürən problemlərdən çıxış edilir.

Müasir dövrdə, xüsusilə də məlum "11 Sentyabr" hadisəsindən sonra beynəlxalq münasibətlərdə siyasi nəzəriyyə kimi sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsi nəticəsində dialoq fəaliyyəti böhran keçirir. Bəli, bu nəzəriyyə beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən nəzəriyyəyə çevrilib, Qərblə İslam dünyasının əlaqələrinə zərbə vurub, müsəlmanlarla qərblilərin dialoqunda böhranlı vəziyyət yaradıb; nəticədə Qərb İslam dünyası ilə dialoqa psixoloji baxımdan hazır olmayan tərəfə çevrilib. İslamın və müsəlmanların saxtalaşdırılmış stereotipini yaradan Qərb mediasının bu istiqamətdə rolu danılmazdır.

Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi Qərblə İslam dünyası arasında siyasi, dini və mədəni qarşıdurmaya gətirib çıxarıb. Çünki sözügedən nəzəriyyə islamı Qərbi və eyniadlı mədəniyyəti təhdid etməkdə təqsirləndirir; xüsusilə də Sovet İttifaqının süqutundan sonra Qərb yeni düşmən yaratmaq fəaliyyətinə başlayıb və "düşmən islam" nəzəriyyəsini ortaya atıb.

Qarşıdurma indi iki formada baş verir. Birincisi budur ki, müsəlmanlar saxtalaşdırılmış, qaralanmış stereotip qarşısında öz dinlərini müdafiə etməyə məcburdurlar. Yeni müstəmləkəçilik formalarına, hegemonluğa, İslam dünyasını parçalamaq strategiyalarına qarşı mübarizə aparıb Qərbdəki birbaşa zülmə tuş gəlmiş müsəlman

azlıqları müdafiə etmək isə ikinci istiqaməti təmsil edir. Bütün bunlar zəruri edir ki, islamla Qərbin münasibətlərindəki qırılmadan sonra yenidən dialoq mədəniyyəti gündəmə gəlsin. Bunun üçün siyasi, mədəni, dini və informasiya mexanizmləri işlənilib hazırlanmalı, hər iki tərəf bu məsələdə əlindən gələni etməlidir.

Problem və maneələrə rəğmən, XX əsrin ikinci yarısında dialoq istiqamətindəki cəhdlər öz səmərəsini vermişdi; müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların münasibətləri əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmış, müsəlman-xristian əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün Vatikan əlaqədar qərarlara imza atmış, sonuncu ilə İslam dünyası arasında müsəlman-xristian dialoqu komitələri yaradılmışdı. Xristianlığın digər qolları da müsəlmanlarla dialoq müqavilələrinə can atmağa başlamış, islam Qərb kilsəsinin “İbrahim irsi” (The Abrahamic Tradition) adlandırdığı mədəniyyətin bir parçası kimi qəbul edilmişdi. Beynəlxalq təşkilatlar mədəniyyətlərin dialoqu ilə maraqlanmağa başlamış, bu istiqamətdə mühüm qərarlar, bəyanatlar verilmiş, dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq forumları, komissarlıqları yaradılmışdı. Bəzi beynəlxalq siyasi, mədəni və dini rəhbərliklər sivilizasiyaların dialoqu mövzusunı gündəmə gətirmiş, bu mövzu ilə əlaqədar anlayışlar və ideyalar formalaşdırılmış, dünyada dialoq mədəniyyətinin yayılması üçün çağırışlar edilmişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, “11 Sentyabr” hadisəsindən sonrakı illərdə Qərblə İslam dünyası arasında gərginlik yaranıb, dialoq demək olar ki, kəsilib, dini və mədəni kontakt vasitələri dondurulub. Odur ki, dünyada sülhün bərqərar olub ümumi mənafeyin təmin edilməsi üçün bir tərəfdən, dialoqa yenidən başlamaq, digər tərəfdən isə bütün bəşəriyyətə dialoq mədəniyyətini aşılamaq lazımdır.

DİALOQ METODOLOGİYASI, ƏSAS ÜNSÜRLƏRİ, ŞƏRTLƏRİ, ƏDƏB-ƏRKANI VƏ PROBLEMLƏRİ

Dialog ünsiyyətin bir növüdür. Dini və mədəni dialog eyniadlı ünsiyyət formalarıdır. Dialoga belə bir tərif verilir ki, o, “danışiq və mükəlimə bacarığı olub mütərəqqi ünsiyyət və anlaşıma formasıdır; elm və bilik metodlarından biri, şüur və mədəniyyət metodudur; təbliğ və təşviqatda vasitədir”¹.

Habelə, dialog “Müəyyən həqiqətə çatmaq üçün elm və bilik sahələrindən birinə aid hər hansı bir mövzunun işlənməsinin üslubi vasitəsidir. O, tərəflərdən birinin sual verməsi, digərinin isə onu cavablandırması əməliyyatıdır. Bununla da qarşı tərəfin iddialarına münasibət bildirməyi zəruri edən qarşılıqlı cavab axtarışı baş verir”².

Çarlz Kimbel isə dialoga belə tərif verir: “Dialog sözlü ünsiyyət və ya mükəlimədir. O, elə bir qarşılıqlı münasibətdir ki, iki və ya çox tərəfdən hər biri öz məqsədini diqqətlə ifadə etməyə çalışır; fikirlərin müxtəlifliyinə rəğmən, hər bir tərəf qarşı tərəfin dediklərinə ehtiramla qulaq asır. Dialog təkcə fikir mübadiləsi deyildir. O, əsasən

¹ Əbdüssəttar İbrahim əl-Heyti. Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu. Qəttər: Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin nəşrləri, 2004, səh. 31.

² Yenə orada, səh. 40.

hansısa bir görüşün, mövqe və açılmanın ifadəsidir. Dialoq ünsiyyət vasitəsidir. İdeal mənada fikir mübadiləsi təkcə ünsiyyət proseslərində, inamda, fəhm və inkişafda deyil, həm də mənəvi tərəqqidə mövcuddur"¹.

Müsəlmanlar dialoqdan bir neçə mühüm müstəvidə yararlanmışlar. Bu müstəvilərdən ən əhəmiyyətli islam maarifləndirilməsi – dəvət müstəvisidir. Dialoq islama dəvət işində rəşadət vasitə olub bu dinin ağılabatanlığına (rəşadətliyinə) əsaslanır. Qeyri-müsəlmanlara islam və onun etiqad prinsipləri haqda qənaətbəxş məlumat vermək və "Dində heç bir məcburiyyət yoxdur"² düsturunu tətbiq etmək baxımından dialoq zərurəti ortaya çıxmışdır. Ayədən görünür ki, başqalarına hər hansı bir dini zorla qəbul etdirmək olmaz; onlara islamı rəşadət qənaətdici üslubla başa salmaq lazımdır. Rəvayət olunur ki, yuxarıdakı ayə "xüsusilə də Kitab əhli barəsində nazil edilib. Əgər xristian və yəhudilər cizyə ödəyirlərsə, onlara islamı zorla qəbul etdirmək yolverilməzdir. Büt-pərəstlərin məsələsi isə başqadır. Onların yalnız və yalnız müsəlman olmaları məqbuldur"³. Bu, əş-Şə`binin, Qətdənin, əl-Həsən və əz-Zöhhakın dediyidir. Buna dəlil Zeyd ibn Əsləmin öz atasına istinadən rəvayət etdiyidir. Zeydin atası nəql edir ki: "Bir dəfə Ömər ibn əl-Xəttab (Allah ondan razı qalsın!) xristian bir qoca qarına deyir: "Ey qar, islama gəl ki, əminamanlığa qovuşasan. Şübhəsiz, Allah Məhəmmədi haqla göndərmişdir." Qarı cavab verir ki: "Mən hədsiz yaşlıyam. Ölüm də mənə haqlamaq üzrədir". Belə olan halda Həzrəti Ömər: "Allahım, şahid ol", – deyir və bu ayəni oxuyur: "Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur. Artıq doğruluq (iman) azğınlıqdan (küfrdən) ayırd edildi..."⁴.

¹ Charles Kimball, *Striving Together. A way forward in Christian-Muslim Relations*. Mary Knoll, Orbis books, 1991, p.86.

² "əl-Bəqərə" surəsi, 256-cı ayə.

³ Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Ənsari əl-Qürtubi. Quran hökmlərini toplayan kitab (əl-Cəme li-əhkam əl-Quran), cild III / çapa hazırlayan: Əhməd Əbdüləlim əl-Bərduni. Çap yeri göstərilməyib, 1965, səh. 280. Bir rəvayətə görə, ayə ənsardan Əbu Həsən adlı bir kişi barəsində, digərinə görə isə Kitab əhlindən olan bir gənc haqqında endirilib. Bax: orada, səh. 280-281.

⁴ Yenə orada, səh. 280.

Dinlər iqrar və inkar baxımından dialoqa münasibətdə fikir ayrılığına düşmüşlər. Bu, cahanşümulluq, ya da məhəllilik nöqteyi-nəzərindən dinlərin mahiyyəti ilə bağlı məsələdir. Cahanşümul (universal) dinlər adətən başqalarına açıq olub onları özünə qatmağa meyllidir; bu zaman dialoq başqaları ilə əlaqə və onları dinə çağırma vasitəsi kimi çıxış edir. Məhəllilik xüsusiyyətinə malik dinlər isə milli dinlərdir. Onlar adətən özlüyündə qapalıdırlar, başqalarına açıq deyillər. Bu dinlər millətçilik və dini təəssübkeşlik ucbatından başqaları ilə əlaqə yaratmağa istək nümayiş etdirmir. Bu səbəbdən onlara görə dialoq başqaları ilə əlaqə vasitəsi kimi əhəmiyyət daşımır. Ancaq bu, o demək deyil ki, belə dinlər üçün dialoq lüzumsuz şeydir. Misl üçün yəhudiliyi götürək. O, sırf milli dindir və “dəvət” onun üçün yad anlayışdır. Buna rəğmən, yəhudilik dialoqdan dini təlim vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Habelə dialoq, yəhudiliyə görə, sual-cavab əsasında qurulmuş fitva sistemində, ravvinlərin məşvəratləri və din dərslərində özünəməxsus yerə sahibdir.

İslama gəlincə, onun cahanşümulluğu dəvət və yayma işini zəruri etmişdir. İslama dəvət rəşadət xarakter daşıyır və dinin ağılabatanlığına müvafiqdir. Dialoq öz dinlərinə dəvətdə müsəlmanların ən mühüm vasitələrindən biri olmuşdur. Quranda oxuyuruq:

“(Ya Rəsulum!) İnsanları hikmətlə (Quranla, tutarlı dəlillərlə), gözəl öyüd-nəsihət (moizə) ilə Rəbbinin yoluna (islama) dəvət et, onlarla ən gözəl surətdə (şirin dillə, mehribanlıqla, əqli səviyyələrinə müvafiq şəkildə) mübahisə et...” (ən-Nəhl, 125).

Yuxarıdakı ayə Məkkədə, Qüreyşlə barışığa çağırıldığı bir vaxtda nazil olub. Ayə vasitəsi ilə Allah təala Peyğəmbərə (Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!) əmr edir ki: “Allahın dininə və şəriətinə (insanları) mehribanlıqla, yumşaq tərzdə, kobudluq və sərtliyə yol vermədən çağırın. Müsəlmanlar qiyamətədək bu üsulla öyüd-nəsihət verməlidirlər”¹.

Eləcə də müsəlmanlar Kitab əhlinə münasibətdə dialoqa əl atmışlar. Bununla da onlar Quranın hökmünə riayət etmişlər.

Ayədə oxuyuruq:

¹ Yenə orada, cild I, səh. 200.

“(Ya rəsulum!) Söylə: “Ey kitab əhli, sizinlə bizim aramızda eyni olan (fərqi olmayan) bir kəlməyə tərəf gəlin! (O kəlmə budur:) “Allahdan başqasına ibadət etməyə. Ona şərikin qoşmayaq və Allahı qoyub bir-birimizi (özümüzə) Rəbb qəbul etməyə!” (Ali-İmran, 64).

Ayədə ya nəcranlılara, ya da Mədinə yəhudilərinə xitab olunur. Bəzi müfəssirlərə görə isə yuxarıdakı ilahi kəlamda həm yəhudilərə, həm də xristianlara müraciət vardır¹. Ayədəki “səva” kəlməsi “ədalət” və “insaf” kimi mənaları ifadə edir². Yəni, “Çağırıldığınız şeyə qarşılıq verin. Bu, ədalətli və dürüst, haqdan kənara sapmayan bir kəlmədir”³.

Təfsirçi-alim Təbəri bu ayə haqda belə yazır:

“Ayədəki “eyni olan bir kəlməyə tərəf gəlin” sözləri o deməkdir ki: “sizinlə bizim aramızdakı ədalət kəlməsinə tərəf gəlin!” Ədalət kəlməsi isə Allahın vəhdaniyyətini qəbul edib Ondan qeyrisinə ibadət etməməkdir... “Eyni olan kəlmə” – “Lə iləhə illəl-lah” kəlməsidir”⁴.

Görkəmli alim Ömər Übeyd Həsənə dialoqu həyatın zəruri vasitələrindən hesab edir: “Yaradılış müxtəlifliyinin səbəbi kimi tanışlıq, birgə yaşama və anlaşma çıxış edir. Bununla da qarşılıqlı təsirdə, artım və inkişafda ilahi qanunauyğunluq həyata keçmiş olur. Təbii ki, burada müxtəliflik əsas rol oynayır. Bu zaman dialoq həyatın lazımi ünsürünə, onun davamlılığının qarantına çevrilir, abadlaşdırmanı, insan oğlunun Yer üzünün layiqli sahibinə çevrilməsini təmin edir. Yer üzünün abadlaşması və ona layiqli varislik yalnız və yalnız tanışlıq (ünsiyyət), əməkdaşlıq, birgə yaşayış və qarşılıqlı təsir sayəsində mümkündür”⁵.

¹ Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Ənsari əl-Qürtubi. Quran hökmlərini toplayan kitab (əl-Ca`me li-əhkam əl-Quran), cild IV / çapa hazırlayan: Əhməd Əbdüləlim əl-Bərduni. Çap yeri göstərilməyib, 1965, səh. 105.

² Yəni orada, səh. 106.

³ Yəni orada.

⁴ Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Əhkam ayələrinin təvilinə dair izahları toplayan kitab (Ca`me əl-Bəyan ən Təvil Ay əl-Əhkam), cild III. “Dar əl-Fikir” nəşriyyatı, səh. 302-304.

⁵ Bax: Əbdüssəttar İbrahim əl-Heytinin “Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu” kitabına Ömər Übeyd Həsənənin yazdığı ön söz, səh. 5.

DİALOQUN TƏRKİB ELEMENTLƏRİ VƏ MƏQSƏDLƏRİ

Birinci. Dialogun tərkib elementləri və prinsipləri.

İslamın dialoga münasibəti digər dinlərlə müqayisədə daha müsbətdir. Bu münasibət dərhal qəbuletmə, avtomatiklik və qəlizləşdirmə kimi keyfiyyətlərdə öz əksini tapıb. Bəşəriyyətə sevgi bəsləmək, ədalət, sevgi və xeyirxahlıq əsasında insanların qarşılıqlı təmasına çalışmaq sözügedən münasibətin başlıca prinsipidir.

Qeyd edək ki, islamda dialog bir sıra prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər dialogu müsəlmanlarla fərqli din və mədəniyyət mənsublarının arasındakı münasibətlərdə əsas vasitəyə çevirir. Bu prinsip və tərkib elementlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. İslamın cahanşümulluğu (universallığı) və dinin birliyi (vəhdəti).

Cahanşümulluq o deməkdir ki, zaman və məkandan asılı olmayaraq bu və ya digər din bütün dünya üçün münasibdir. Cahanşümulluq zəruri edir ki, din insanlara çatdırılsın, heç bir zorakılığa yol verilmədən sırf öyrədilmə yolu ilə onlara sevdirdilsin. Bu, etiqad sərbəstliyinə zəmanət verilmək şərti ilə dialoga əsaslanan qaneetmə vasitəsidir.

İslamın cahanşümulluğu zəruri edir ki, başqaları ilə əlaqələr yaradılsın, biliyə əsaslanan dialog aparılsın. Dialog tək ilahın universallığı haqda insanlara məlumat verməyi məqsəd güdür. Yəni, Allah hər bir insanın rəbbidir, – bu, vəhdaniyyətin (tövhidin) cahanşümulluğunu insanlara öyrətməkdir. Vəhdaniyyət isə yaradılışdan etibarən insan oğlunun əqidəsi olmuşdur.

Habelə, dialog insanlara bəşəriyyətin birliyini başa salır. Çünki bəşəriyyətin kökü birdir, insanların tək bir atası vardır ki, bu da Həzrəti Adəmdir (Ona salam olsun!). Həzrəti Adəm də tək ilaha inanmış, bir dinə sitayiş etmişdir. Beləliklə, bu cür cahanşümulluq baxımından dialog təbii və fitri məsələyə çevrilir, Yaradanın, yaradılanın birliyinə, vəhdaniyyətə əsaslanır. Bütün bunların təsdiqi üçün Qurani-Kərim islamı fitrət dini kimi xarakterizə edir:

“(Ya rəsulum! Ümmətinlə birlikdə) batildən haqqa tapınaraq (pak bir müvəhhid, xalis təkallahlı kimi) üzünü Allahın fitri olaraq insanlara verdiyi dinə (islama) tərəf tut. Allahın dinini (Onun yaratdığı tövhid dini olan islamı) heç vəchlə dəyişdirmək olmaz. Doğru din budur, lakin insanların əksəriyyəti (haqq dininin islam olduğunu) bilməz. (Allah bütün insanları xilqətcə müsəlman – təkallahlı yaratmışdır, lakin ata-anaları onları başqa dinlərə sövq etmiş, yaxud onlar yaşa dolduqda öz nadanlıqları üzündən batil dinlərə - bütprə-rəstliyə uymuşlar)” (ər-Rum, 30).

Bəli, Allahın dini islamdır ki, onu da rəbbimiz insanlara fitri olaraq vermişdir. İslamdan yapışmaq Allahın bəxş etdiyi fitrətdən yapışmaqdır. Bu, yalnız Allaha olan inamdır. Allahın dininə dəyişiklik sirayət etməz¹.

İbn Kəsir yazır: “Allah fitri olaraq insanlara Özü və Təkliyi haqda bilik verməklə bildirib ki, Ondan qeyri ilah yoxdur. Belə ki, Uca Allah insanları fitrət baxımından müsəlman yaradıb. Lakin insanlar sonradan ya yəhudi, ya xristian, ya da atəşpərəst olurlar. Və O, insanları xilqətcə bərabər yaradıb”².

Dinin birliyi qeyri-müsəlmanlara münasibətdə islamın çıxış nöqtəsini təşkil edir. Dinin birliyi o mənaya gəlir ki, insan öz iradəsini vahid ilahın iradəsinə təslim edir. Ümumi dini təcrübə bundan ibarətdir ki, insan öz iradəsini daha ali və hegemon gücün tabeliyinə verir. İslama görə, bu güc Vahid Allahın iradəsidir³.

Dinlər sözügedən gücün mahiyyəti ətrafında fərqli görüşlər irəli sürmüş, ona müxtəlif adlar vermişlər. Dinin birliyi prinsipi dialoqu zəruri edir. Çünki dialoq vasitəsi ilə insanlara öyrədilir ki, yalnız tək ilahın iradəsinə tabe olmaq lazımdır. Əslində, bu cür dialoq vahid bəşəriyyətin tək rəbbinə, tək dininə qayıdışa rəşadətli çağırışdır.

2. İslamın cahanşümulluğu və bəşəriyyətin birliyi.

¹ Sadə təfsir (ət-Təfsir əl-Müyəssər). Mədinə: Kral Fəhd adına Qurani-Kərimi Çap Akademiyasının nəşrləri, hicri 1410, səh. 407.

² Əbülfida İsmayıl ibn Kəsir. Əzəmətli Quranın təfsiri (Təfsir əl-Quran əl-Əzim), cild III. “Dar əl-Fikir” nəşriyyatı, hicri 1400, səh. 433.

³ İsmail R. al Faruqi and Lois Lamya al Faruqi. The Cultural Atlas of Islam, Macmillan Pub. Co. New York, 1986, P. 193.

Bəşəriyyətin birliyi islama görə dialoqun əsas tərkib ünsürlərindən biridir. Bəşəriyyətin birliyi dialoqu ona görə zəruri edir ki, zahiri müxtəlifliklər aradan qaldırılıb kök birliyinə qayıdış təmin edilsin. Bu məqamda biz Qərb ədəbiyyatından təsirlənmiş müasir islam ədəbiyyatında “Özgə” (başqa) termininin yanlış mənada işlədilməsinə diqqəti yönəltmək istəyirik. Belə ki, Qərb “Özgə” terminini ona görə yaradıb ki, onunla avropalı olmayanları ifadə etsin. Bu termin ultra-irqçi təkəbbürün təcəssümüdür¹. İslam ədəbiyyatlarında onu istifadə etmək olmaz. Çünki islamın əsas mənbələrində onun əslə yoxdur. İslam bəşəriyyəti müsəlmanlar və qeyri-müsəlmanlar deyə iki hissəyə ayırmır. Bu dinə görə insanların arasında bəşər qardaşlığı prinsipinə əsaslanan münasibətlər mövcuddur. Dinin verdiyi xeyir, təkə öz mənsublarına deyil, həm də cəmiyyətə yönəlmiş xeyirdir.

İslam dualizmin “Mən” və “Özgə”, “Biz” və “Özgələr” kimi formalarını rədd edir və inanır ki, bəşəriyyət də, din də birdir. İslama görə, insanları dini və irqi olaraq iki yerə ayırmaq doğru deyildir.

Qurani-Kərimdə deyilir:

“Bu, tək bir ümmət olaraq sizin ümmətinizdir, Mən də sizin rəbbinizəm. Məndən (əzabımdan) qorxun!” (əl-Muminun, 52).

Bu ayənin şərhində deyilir: “Buradakı “ümmət” sözü din və ümmət (millət) mənasındadır. Yəni, dininiz də, ümmətiniz də birdir. Əslində bu, heç bir şəriki olmayan, tək Allaha ibadət çağırışıdır”².

İslamın nəzərdə tutduğu dialoq bəşəri qardaşlıq dialoqudur, fərqli dinə və irqə sahib “Özgə” ilə aparılan dialoq deyildir. Bəli, islamın dialoq məfhumu bəşəri qardaşlıq çərçivəsində nəzərdə keçirilir. İslam çalışır ki, qeyri-müsəlmanı tək ilaha ibadətdə bir şərik, insanlıqda da bir qardaş kimi təqdim etməklə bu qardaşlığı yenidən qəlblərə qaytarsın.

¹ Məhəmməd Xeyir Fərəc. “Özgə” surəti: nəzər edən və ya olunan ərəb // “əl-İctihad” jurnalı, Beyrut, 2001, № 49, səh. 226-227.

² Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Ənsari əl-Qürtubi. Quran hökmlərini toplayan kitab (əl-Ca`me li-əhkam əl-Quran), cild XVIII / çapa hazırlayan: Əhməd Əbdüləlim əl-Bərduni. Çap yeri göstərilməyib, 1965, səh. 29; Əbülfidə İsmayıl ibn Kəsir. Əzəmətli Quranın təfsiri (Təfsir əl-Quran əl-Əzim), cild III. “Dar əl-Fikir” nəşriyyatı, hicri 1400, səh. 238.

İslam cəmiyyəti tarix boyu sübut etmişdir ki, o, müsəlmanla qeyri-müsəlmanın arasında ayrı-seçkilik qoymayan bir cəmiyyətdir. Özü də bəşəri qardaşlıq qaydasına əsaslanan bir cəmiyyət! Bu cəmiyyətdə müxtəlif qruplar, camaatlıqlar yaşamış, qaynayıb-qarışmışlar, heç biri də müsəlmanlardan təcrid edilməmişdir. Əksinə, bu qrup və camaatlıqlar müsəlmanlarla o dərəcədə birgə yaşamış, fəallıqlarını qoruyub saxlamışlar ki, müsəlman məhəllələrində, küçələrində onlarla qeyri-müsəlmanları fərqləndirmək qeyri-mümkün olmuşdur. Hamı islamın xeyirxahlığı kölgəsində yaşamışdır. Bu xeyirxahlıq tək-cə bu və ya digər qrup insana deyil, ümumiyyətlə, bəşəriyyətin mənafeyinə yönəlmişdir. İslam yalnız müsəlmanların deyil, bütün insanların xoşbəxtliyini istəyən bir dindir.

Qeyri-müsəlmanla dialoq bəşəri qardaşlıq çərçivəsində bir araya gəlib tanış olmaq, təfriqə səbəblərini aradan qaldırmaq, qarşılıqlı mənafe güdmək, ortaq bəşəri mühitdə həm fayda vermək, həm də faydalanmaq məqsədi daşıyır.

“Müxtəliflik inkişafın, artımın, yüksəlişin yoludur. Qonşuluq, yanaşılıq bu müxtəlifliyin təcəssümüdür; zənginləşdirmə vasitəsidir, ortaq bəşəri mühitin yaradılmasına fayda verməkdir. Dialoqun zəmin yaratdığı tanışlıq isə abadlığın, bütövlük və həmrəyliyin açarındır”¹.

3. Dini-mədəni müxtəlifliyin mövcudluğunu qəbul etmək.

Dini-mədəni müxtəlifliyi qəbul etmək bəşəriyyətin qədim və indiki reallığını qəbul etməkdir, dinin və insanlığın birliyinə əsaslanan dini-mədəni birliyin yenidən aşılınması istəyini dilə gətirməkdir. Habelə bu, “Dində heç bir məcburiyyət yoxdur” qaydasına əsaslanmaqla dini-mədəni plüralizmin, müxtəlifliyin təsdiqidir. Odur ki, Quranın onlarla ayəsində dini və mədəni tolerantlığa çağırış vardır.

Məcburiyyət yalnız ikrah, nifrət və zorakılıq doğurar. Kimisə məcburən müsəlman etmək doğru deyildir. Çünki o, dində ikiüzlü-lüyə şərait yaradır, müsəlmanların arasına dini içərisindən dağidan şəxslərin düşməsinə səbəb olur. Axı bu şəxslər dini istəyərək qəbul

¹ Əbdüssəttar İbrahim əl-Heytinin “Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu” kitabına Ömər Übeyd Həsənənin yazdığı ön söz, səh. 18.

etməmiş, buna zorla vadar edilmişlər. Biz sözügedən müxtəlifliyi qəbul etməliyik. Müqəddəs kəlamda buyurulur:

“Göylərin və yerin yaradılışı, dillərinizin və rənglərinizin müxtəlifliyi də Onun qüdrət əlamətlərindəndir...” (ər-Rum, 22).

Habelə, bu müxtəlifliyi Allahın özü istəyir:

“Əgər Rəbbin, istəsəydi bütün insanları (eyni dində olan) tək bir ümmət edərdi. Onlar (yəhudi, xaçpərəst, atəşpərəst və i. a. Olmaqla dinləri barəsində) hələ də ixtilafdadırlar.

Rəbbinin mərhəmət etdiyi kimsələr istisnadır. (Rəbbin) onları bunun üçün (belə bir ixtilafa düşdüklərinə görə xoşbəxt və bədbəxt, mömin və kafir, cənnət və cəhənnəm əhli) yaratmışdır...” (Hud, 118-119).

Müxtəliflik, həmçinin, ilahi hikməti və məqsədi ifadə edir:

“...Sizin hər biriniz üçün bir şəriət və bir yol təyin etdik. Əgər Allah istəsəydi, sizi (eyni şəriətə tabe) vahid bir ümmət edərdi. Lakin bu (müxtəliflik) Allahın verdikləri ilə sizi imtahan etməsi üçündür. Elə isə yaxşı işlər görməkdə bir-birinizi ötməyə çalışın (bir-birinizlə yarışın)...” (əl-Maidə, 48).

Bu cür dini və mədəni müxtəliflik insanların görüşməsinə, tanışlığına və ortaq mənafeələrinin təmin edilməsinə mane deyildir. Professor Hamid ər-Rifai yazır:

“Yer kürəsi onların (insanların – *mütərcim*) məskəni, ortaq yaşayış məkanıdır. Mülkiyyət hüququna hörmət edilərsə, qanuni faydalanma şərti gözlənilərsə, Yer üzü hamıya xeyir verə bilər. Tanışlıq, qarşılıqlı mədəni əlaqə və tövsiyə həyatın müxtəlif sahələrində ortaq gedişi təmin edəcəkdir. Zərərin dəf edilib xeyrin əldə olunması üçün həmrəylik və əməkdaşlıq olduqca vacibdir. Bununla da bütün insanları narahat edən problemlər aradan qalxar və bəşər cəmiyyəti xeyir görər. Ədalət elə bir keyfiyyətdir ki, xalqlar və millətlərarası münasibətləri onsuz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür”¹.

Həsən əl-Vərakliyə görə isə mədəni dialog bəşəri fərq və müxtəliflikləri adlamaları üçün müsəlmanlara bir vasitə kimi lazımdır:

¹ Hamid ibn Əhməd ər-Rifai. İslam və digər sivilizasiyalar // “İslam və sivilizasiyaların dialogu” simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: “Kral Əbdüləziz” kitabxanası, 2004, səh. 155.

“Müsəlmanların mədəni dialoqu ədalət, sülh və tolerantlıq dəyərlərinin təbliğində açıq pəncərə olduğu kimi, insanların arasındakı dini, irqi və mədəni fərqlərin aradan qaldırılmasının da uğurlu vasitəsidir. Eləcə də dialoq sosial ədavət tendensiyalarından xilas olub insanlara tanışlıq – Quran da bunu istəyir: “Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq”, – və həmrəyliyə əsaslanan sülh ruhunun aşılmasına kömək edə bilər”¹.

“Xalqlar qəbilələrdən daha böyükdür. Deyilənə görə, ayədəki “xalqlar”la əcəmlər və nəsiləri, “qəbilələr”lə isə ərəblər nəzərdə tutulur”².

Təbəri ayədəki “bir-birinizi tanıyasınız deyə” ibarətini belə təfsir edir: “bir-birinizin kökünü tanıyıb biləsiniz deyə... biz yalnız əsil-kök baxımından (insanları) xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Əsil-nəcabətdə üstünlük sayəsində Allaha yaxınlaşmağınız üçün deyil. Axı Allahın nəzərində ən hörmətliniz ən üstün təqəyə sahib olanınızdır”³.

İmam Qürtubi “Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq” ayəsinin təfsirində yazır: “Yəni, sizi bir-birinizə uyğun etdik. Uzaq qohumluğa (xalqa mənsubluq) görə bəzi insanlar bir-birlərinə “uyğundurlar”. Bəzi insanlar da bir-birlərinə yaxın qohumluq (qəbilə mənsubluğu) əsasında “uyğundurlar”. İmam Qürtubi tanışlıq məfhumu və onun səbəb olduğu qarşılıqlı əlaqə anlayışına daha çox diqqət yetirir: “Allah insanları kişi və qadın olmaqla yaradıb və onları nəsilərə, xalqlara, qəbilələrə ayırır. Onları bir-birlərini tanıyırlar deyə, xəlq edib. Tanışlığı isə onların bir-biri ilə əlaqə qurmalarında vasitə edib. Bunun hik-

¹ Həsən Əbdülkərim əl-Vərakli. Müsəlmanların mədəni dialoq mədəniyyəti: məfhum və tətbiqə dair qeydlər // “İslam və sivilizasiyaların dialoqu” simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: “Kral Əbdüləziz” kitabxanası, 2004, səh. 510-511.

² Əbülfida İsmayıl ibn Kəsir. Əzəmətli Quranın təfsiri (Təfsir əl-Quran əl-Əzim), cild IV. “Dar əl-Fikir” nəşriyyatı, hicri 1400, səh. 218.

³ Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Quran ayələrinin təvilinə dair izahları toplayan kitab (Ca'me əl-Bəyan ən Təvil Ay əl-Quran), cild XXVI. “Dar əl-Fikir” nəşriyyatı, səh. 140.

mətini yalnız Allah bilir. Beləliklə, hər bir insan öz əsil-kökünü qoruyub-saxlayıb..."¹.

4. Ədalət, bərabərlik, qarşılıqlı ehtiram və etiraf.

Dinin birliyi, bəşəriyyətin birliyi, dini-mədəni müxtəlifliyin mövcudluğunu qəbul etmək kimi tərkib ünsürlər dialoqa dair bir sıra tərkib elementləri zəruri edir ki, onlarsız keçinmək qeyri-mümkündür. Dinə, bəşəri qardaşlığa əsaslanan birlik və müxtəlifliyin qəbulu sosial münasibətlərdə ədaləti tələb edir. Quranın bir çox ayəsində ədalətin və insafın dəyərindən danışılır. Məsələn, Uca Allah buyurur:

"...Söz söylədiyiniz zaman (lehinə və ya əleyhinə danışdığınız adam) qohumunuz olsa belə, ədalətli olun..." (əl-Ənam, 152);

"...Söz söylədiyiniz zaman (lehinə və ya əleyhinə danışdığınız adam) qohumunuz olsa belə, ədalətli olun..." (ən-Nisa, 58).

Çünki biz dialoqu adətən elə insanlarla aparırıq ki, onlarla aramızda çəkişmə və mübahisə mövcuddur. Bu zaman ədalətli davranmaq daha da aktuallaşır:

"Ey iman gətirənlər! (Şahidliyiniz) sizin özünüzdün, ata-ananızın, yaxın qohumlarınızın əleyhinə olsa belə, ədalətdən möhkəm yapışan Allah şahidi olun! (Əleyhinə şahidlik edəcəyiniz şəxs) istər dövlətli, istər kasıb olsun, hər halda Allah onların hər ikisinə (sizdən) daha yaxındır. Nəfsinizin istəyinə uyub haqdan üz çevirməyin! Əgər dilinizi əyib büzsəniz və ya (doğru şəhadət verməkdən, yaxud ümumən şahidlikdən) boyun qaçırsanız, (bilin ki) Allah etdiyiniz işlərdən xəbərdardır!" (ən-Nisa, 135).

Ayədə nəfsi istəyə uymaq qadağan edilir. Çünki nəfsin istəyinə uymaq insanı məhvə, həlakə sürükləyir. Nəfsin quluna çevrilmək – nəhaq yerə şahidlik etməkdir, kiminsə barəsində hökm çıxararkən zülmə yol verməkdir².

¹ Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Ənsari əl-Qürtubi. Quran hökmlərini toplayan kitab (əl-Ca'me li-əhkam əl-Quran), cild XVI / çapa hazırlayan: Əhməd Əbdüləlim əl-Bərduni. Çap yeri göstərilməyib, 1965, səh. 342.

² Yenə orada, cild V, səh. 413. Eləcə də bax: Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Əhkam ayələrinin təvilinə dair izahları toplayan kitab (Ca'me əl-Bəyan ən Təvil Ay əl-Əhkam), cild V. "Dər əl-Fikir" nəşriyyatı, səh. 321-322.

Sözügədən tərkib elementlərindən biri də bərabərlikdir ki, onu da ədalət prinsipi zəruri edir. Dialoq insanın zehni enerjisi və idrak gücünün səfərbər olunmasıdır. Bu zaman qarşı tərəfin cinsi və ya rəngi əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki sözügədən enerji, Həsən əl-Vəraklinin dediyi kimi, “haqq və ədalət, bərabərlik və təqva mədəniyyəti”nin¹ yaradılmasına sərf edilir.

Ədalətə və bərabərliyə əsaslanan dialoq milli, dini, məzhəb və irqi təəssübkeşlik növlərindən uzaqdır. Belə dialoq cəmiyyətə xeyir verə bilər. Professor Ömər Übeyd Həsənə bu haqda yazır: “Dialoqun başlıca prinsipləri – etiqad və nöqteyi-nəzərlərdə sərbəstliyə və seçmə inanmaqdır, müxtəlifliyin həqiqiliyi və reallığı ilə razılaşmaqdır. Müxtəliflik insanın sahib olduğu hüquqlardan biridir. Dialoq çoxnövlülüyn aradan qaldırılması, müxtəliflik hüququnun müsadirəsi, insanların nəyəsə məcbur edilməsi mənasına gəlmir”².

Həmçinin, dialoqun baş tutması üçün qarşılıqlı ehtiram və etiraf tələb olunur. Dinlərin mövcudluğunu etiraf etmək dialoqun əsas şərtlərindəndir. Əgər dialoqun iştirakçılarından biri qarşı tərəfi təmsil edən dinlər və mədəniyyətlərə dözümlü yanaşmırsa, onda belə dialoqun heç bir faydası yoxdur. İslam dialoq məsələsində bu cür mənfi haldan xalidir. Bu din digər din və mədəniyyətlərin mövcudluğunu qəbul edir. Ancaq onu da nəzərə alırıq ki, sözügədənlərin mövcudluğunun etirafı onların bütünlükdə qəbulu mənasına gəlmir. Bu, yalnız və yalnız dini-mədəni müxtəlifliyin etiraf edilməsidir. Əlaqədar ayədə oxuyuruq:

“Sizin öz dininiz, mənim də öz dinim var” (əl-Kafirun, 6).

Yəni, sizin şirkiniz, mənim də islamım var³.

Həmçinin, bu, güclə, fiziki müdaxilə ilə dəyişdirilməsi qeyri-mümkün olan tarixi reallıqla razılaşmaqdır:

¹ Həsən Əbdülkərim əl-Vərakli. Müsəlmanların sivil dialoq mədəniyyəti: məfhum və tətbiqə dair qeydlər // “İslam və sivilizasiyaların dialoqu” simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: “Kral Əbdüləziz” kitabxanası, 2004, səh. 510-516.

² Bax: Əbdüssəttar İbrahim əl-Heytinin “Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu” kitabına Ömər Übeyd Həsənənin yazdığı ön söz, səh. 28.

³ Əbülfida İsmayıl ibn Kəsir. Əzəmətli Quranın təfsiri (Təfsir əl-Quran əl-Əzim), cild IV. “Dar əl-Fikir” nəşriyyatı, hicri 1400, səh. 561.

“Hər hansı bir tayfa öz tövrünü (nəfsində olanları) dəyişmədikcə (pozmadıqca), Allah da onun tövrünü (onda olanları, onun əhvalını) dəyişməz” (ər-Rəd, 11).

Qarşılıqlı etiraf öz növbəsində qarşılıqlı ehtiramla nəticələnir. Yəni, fərqli dinlərin, sivilizasiyaların mənsubları bir-birinə hörmətlə yanaşırlar. Habelə, dialog sayəsində təkzibdən, masqaradan, istehzadan, hərzə-hədyan danışmaqdan, lənət oxumaqdan xilas olmaq mümkündür.

İkinci. Dialogun məqsədləri.

Dialogun aşağıdakı məqsədləri vardır:

a. “...Bir-birinizi tanıyasınız deyə...” – ilahi əmrinə əsasən tanışıqlıq.

Əlaqədar ayədə Allah təala buyurur: “Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadından (Adəm və Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq...” (əl-Hücurat, 13).

b. Xalqlar arasında dini və mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi.

Dini-mədəni plüralizmi qəbul etməklə, dini-mədəni təəssübkeşliyi aradan qaldırmaqla, tolerantlıq dəyərlərinə üstünlük verməklə, dinlə və mədəniyyətlə əlaqədar bütün zülm formalarını yox etməklə sözügedən əlaqələri qurmaq mümkündür.

v. Dinlər və mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında sivil münasibətlərin inkişaf etdirilməsi.

Dini-mədəni münaqişələrin həlli vasitəsi olaraq müharibələrə yox demək, silahlı mübarizəyə səs verən və sivilizasiyaların mədəni və dini toqquşmasına zəmin yaradan bütün növ siyasi-mədəni nəzəriyyələri rədd etmək lazımdır¹.

q. Din və mədəniyyət mənsubları arasında qarşılıqlı fəhmin təmini.

İnsanların birgə yaşayışına zəmin yaradan dini-mədəni anlaşma olduqca zəruridir.

ğ. Dini mötədilliyə şərait yaratmaq.

¹ Əbdüssəttar İbrahim əl-Heyti. Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu. Qəttər: Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin nəşrləri, 2004, səh. 169.

Dini-mədəni ekstremizmin bütün formalarından uzaq durmaq, tolerantlıq və dini-mədəni müxtəlifliyin qəbul edilməsi prinsipinə müvafiq olaraq dinlərin və mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında əlaqələrin qurulması vacibdir.

d. Həm dinlərarası, həm də dinlərlə məzhəbləri arasında yaxınlaşmanın təmin edilməsi.

Yaxınlaşma, həmçinin, məzhəblər arasında olmalıdır. Özü də daxili dialoqdan istifadə edilməklə. Dialoq vasitəsilə dinlər və məzhəblərarası əlaqələrin əsaslarını müəyyənləşdirmək mümkündür.

e. Dinlər və məzhəblər haqda yanlış təsəvvürlərin düzəldilməsi.

Bunun üçün şübhələrin aradan qaldırılması, səhvlərin düzəldilməsi, dialoq vasitəsilə sağlam təsəvvürün yaradılması olduqca mühümdür.

j. Qarşı tərəfə dini və mədəni xitab tərzinin təkmilləşdirilməsi.

Dialoq yolu ilə bu xitab tərzinə müsbət keyfiyyətlər kəsb etdirmək mümkündür ki, dini və mədəni tolerantlıq dəyərlərinin yayılmasına imkan yaransın. Məhz bunun sayəsində dövrlə, dövrün tələbləri ilə ayaqlaşmaq, mövcud problemləri işıqlandırmaq mümkündür. Ən mühüm problemlərə isə dinlər və mədəniyyətlərarası münasibətlər, din və tədris metodları ilə, informasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi sayəsində inkişaf mexanizminin müəyyənləşdirilməsi daxildir¹.

z. Dini-mədəni müstəvidə müştərək məqamların müəyyənləşdirilməsi.

Bunun üçün birgə yaşayışa zəmin hazırlamaq, bəşəri mənafenin təmini tələb olunur².

f. Mənəvi həyatı inkişafı etdirmək.

¹ Amani Məsud. Qərb mətbuatında islam xitab tərzinin yeniləşdirilməsi // "Qərb müdaxiləsi və islahatçılıq zərurəti prizmasından dini xitab tərzinin yeniləşdirilməsi" simpoziumunun materialları. Qahirə universiteti, 15-16 iyun 2005-ci il. "Mənar əl-İslam" jurnalı, № 371, dekabr, 2005, səh. 55.

² Bax: Əbdüssəttar İbrahim əl-Heytinin "Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu" kitabına Ömər Übeyd Həsənin yazdığı ön söz, səh. 16.

Bu məqsədlə digər dinlərin dini-mənəvi təcrübələrindən yararlanmaq, dinlərin fərdlər və cəmiyyətlər barəsindəki təcrübəsini artırmaq lazımdır. Dialog “nəfsi saflaşdırır, qabiliyyətləri cilalayır, qayğıları dəf edir, dəlil-sübut ortaya qoyur, həqiqətə çatdırır, ortaqlaşdırır, əsasını qoyur, anlaşma dairəsini genişləndirir, təcrübə və enerjini təkmilləşdirir, insana saflıq (şəffaflıq) və mədəni dəyərlər aşılayır”¹.

DİALOQUN ŞƏRTLƏRİ

Dinlərarası dialog bu və ya digər dinin, yaxud da məzhəbin inhisarında olmamalıdır. Çünki tərəflər əmin olmalıdırlar ki, dialog hansı isə bir dinin mənafeyinə xidmət etmir. Odur ki, deyirik: dialogda iştirak edən hər bir dinin mənsublarının öz məqsədləri vardır ki, dialog vasitəsilə onları həyata keçirməyə çalışırlar. Xristianlıq dialog üzərindəki açıq-aşkar ağalığından əl çəkməli, dialog prosesinin müstəqil fəaliyyət təsisatına çevrilməsində digər dinlərlə əməkdaşlığa hazır olduğunu bildirməlidir. Söhbət elə müstəqil təsisatdan gedir ki, xristianlıq və kilsə qurumlarının onun üzərində təsiri və ağalığı olmasın. Buna isə o halda nail olmaq mümkündür ki, ortada dinlərarası dialogun ümumi məqsədlərini müəyyənləşdirən inzibati fəaliyyət mövcud olsun. Ümumi məqsədlər dedikdə o şey nəzərdə tutulur ki, bütün dinlər ondan yararlanı bilər, dialog şəxsi məqsədlərin təsiri altında inhisarlaşmır, yalnız bir dinin və ya məzhəbin işinə yaramaq kimi mənfi haldan xilas olur.

Dinlərarası dialogun müstəqilliyini təmin etmək üçün dialogu onda iştirak edən bu və ya digər dinin təsiri altından xilas etmək lazımdır. Bu zaman dinlərarası dialogun strukturunun müəyyənləşdirilməsi, dinlərin təsirindən qoruma mexanizminin işlənilib-hazırlanması haqda düşünmək lazımdır. Dialog piramidaşəkilli struktura malik olmalıdır. Hər şeydən qabaq – piramidanın aşağı hissəsində dinlər həm daxili, həm də xarici səviyyədə dialoga maraq göstərməlidirlər. Təbii ki, hər bir din özünəməxsus nizamlama mexanizminə

¹ Yenə orada.

sahibdir və bu mexanizm sayəsində öz məzhəblərinin arasındakı dialoqu tənzimləyir. Həmçinin, məqbuldur ki, hər bir din özünə münasib dialoq prioritetlərini müəyyənləşdirsin. Ola bilər ki, daxili dialoq xarici dialoqdan daha mühüm olsun. Və ya bir məzhəblə dialoqa digər məzhəblə dialoqdan daha çox üstünlük verilə bilər. Habelə, bu və ya digər dinlə dialoqa girmək digər dinlərlə dialoq aparmaqdan daha səmərəli ola bilər. Bəli, dialoqun öz prioritetləri vardır ki, bunu da hər bir dinin daxili vəziyyəti və düşdüyü şərait müəyyənləşdirir. Qərbdə dialoq faktiki olaraq belə prioritetlərə tabe etdirilib. Görürük ki, katoliklərlə protestantların dialoqu daxili müstəvidə əhəmiyyət kəsb etməyə başlayıb. Eləcə də, katolik-yəhudi və protestant-yəhudi dialoqu xristianlıqla digər dinlərin dialoqu ilə müqayisədə daha prioritet sayılır.

Dialoqun prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi hər bir dinin vəziyyətindən asılıdır. Məsələn, islama görə sünni-şiə dialoqu olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki dialoq sünni-şiə yaxınlaşmasına şərait yaradır. Bu, daxili müstəvidə olan dialoqdur. Xarici müstəviyə gəlincə, İslam dünyasının genişlənməsi səbəbi ilə görürük ki, dialoq məfhumu İslam şərqində bir cür, İslam qərbində isə başqa cürdür. Şərqdə yaşayan müsəlmanları Uzaq Şərq dinləri – induizm, buddizm və konfusiçiliklə dialoq qurmağa ehtiyac hiss edirlər¹. Onların sözügedən dinlərlə dialoq aparmalarına iudaizm və xristianlıqla müqayisədə daha çox ehtiyacları vardır. İslam dünyasının qərbində və ərəb ölkələrində isə vəziyyət ümumiyyətlə fərqlidir. Bu coğrafiyada daha çox iudaizm və xristianlıqla dialoqa ehtiyac vardır. Burada prioritetləri hər bir regionun vəziyyəti, yerli şərait müəyyənləşdirir. Sonda hamıya aydın olacaqdır ki, islam bu yolla dünyanın bütün dinləri ilə dialoq aparacaq. Biz bu xüsusiyyəti digər dinlərdə, hətta xristianlıqda belə müşahidə etmirik. Cahanşümulluğuna baxmayaraq, xristianlıq

¹ Osman Bakar. Islam and other Religions in Asia: Toward a better mutual understanding and cooperation for the common good in Islam and other Religions in Asia: Co-existence and cooperation an International symposium, Seoul , 25-26 Nov. 2005, Korean Association of Islamic Studies, 2005 p 41-42. Habelə bax: Saleh ibn Süleyman əl-Vüheybinin çıxışı // "İslam və Asiyanın digər dinləri: birgə yaşayış və əməkdaşlıq" konfransının materialları, 25-26 noyabr 2005, Seul, səh. 235.

Qərbin dinidir və o, daha çox iudaizm və islamla yaxın münasibət içərisindədir. Məhz missionerlik xristianlığı məcbur edib ki, başqa dinlərlə dialog aparsın. Odur ki, biz Qərbdəki dinlərin arasında dialogun baş tutması üçün xristian missionerliyinin mövcudluğuna təəcüblənmirik.

Əgər daxili dialog bir dinin məzhəbləri arasında baş verirsə, xarici məhdud dialog isə bir dinlə digər dinlərin arasında aparılır. Bundan daha geniş dialog növü də vardır ki, bu da dünyanın bütün dinləri arasındakı dialogdur. Dünyanın bütün dinləri arasındakı belə geniş dialoga tam müstəqillik verilməlidir. Daxili dialog aid olduğu dindən asılı olsa da, bütün dinlərin dialogunda bu yolverilməzdir. Dialogun müstəqilliyi, əslində dinlərin müstəqilliyindən irəli gəlir. Dinlər başqa dinlər üzərində ağalığ tendensiyasından imtina etməlidirlər. Sözügedən müstəqilliyi təmin etmək üçün dinlərarası dialog üzrə ali komissiya və ya müstəqil ümumdünya qurumu yaratmaq olar. Bu komissiya və ya qurumun üzvləri tam müstəqillik şəraitində dialogu idarə etmək, dinlərarası dialog məsələlərini həmin dialogun iştirakçısı olan dinlərin təsiri və təzyiqi olmadan tənzimləmək qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Sözügedən komissiya dinlərarası dialogun məqsədlərini müəyyənləşdirməlidir. Bunlar elə ali məqsədlər olmalıdır ki, başqa bir dinin hesabına digərinin mənafeyini təmin etməsin, birini digərindən asılı vəziyyətə salmasın. Dinlərarası dialogun müstəqilliyi ilə dinlərin özlərinin, hətta xalqların müstəqilliyini bir-biri ilə əlaqələndirmək lazımdır. Qarşılıqlı surətdə, dialogun müstəqilliyinin fərqi varılmazsa, dinlərarası dialog bəşəriyyətin mənafeyinə xidmət edə bilməz.

Dinlərarası dialogda demokratiyanı dialogun müstəqilliyi sayəsində təmin etmək mümkündür. Habelə, bu, dinlərin özlərinin müstəqilliyindən, dinlərin mənsuqlarının öz aralarındakı münasibətlərdə bərabərhüquqlu olduqlarını hiss etmələrindən asılıdır. Bir din başqa dinə öz istəyini diktə etdirə bilməz. Əslində, dialogun müstəqilliyi və demokratikliyi tələb edir ki, dinlər həm özləri, həm də başqa dinlərlə əlaqələri barədəki ənənəvi təsəvvürləri yenidən nəzərdən keçirsinlər. Bu, olduqca çətin işdir. Odur ki, özlərini ağa hesab edən,

başqa dinlərlə həm nəzəri, həm də praktik baxımdan bu şüur əsasında münasibət quran bəzi dinlər öz mövqelərindən əl çəkməlidir.

Daha əvvəl yaranmış dinlər özlərini nisbətən gənc dinlərin kökü, əsli hesab edirlər. Bu səbəbdən onları müstəqil saymır, özlərindən asılı vəziyyətə salmaq istəyirlər. Biz yəhudi-xristian, xristian-müsləman münasibətlərində bunun şahidi oluruq¹. İnduizm-buddizm münasibətləri də bu qəbildəndir. Halbuki gənc dinlər müstəqil formada yaranmışdır və əksər məsələlərdə əvvəlki dinlərin ideyalarının redaktəsi funksiyasını daşıdıqlarını düşünürlər. Eyni din ailəsinə daxil olan, müştərək dini irsə sahib və bir sıra etiqad məsələlərində oxşar dinlərin arasındakı dialoqun demokratikliyinə təmini üçün münasibətlər tam müstəqillik əsasında qurulmalıdır. Etiqad və ibadətdə ortaq nüanslar seçilməklə dialoqa dəstək olaraq təqdim edilməli, dialoqa zəmin yaradan müştərək dini baza kimi nəzərdən keçirilməlidir. Dinlərin fərqli xüsusiyyətləri isə onların müstəqilliyi kimi izah edilməlidir.

Dialoqun demokratikliyinə təzahürlərindən biri də budur ki, hər bir din öz məfhum və ideyalarını, dialoqdakı hüquqi təmsilçilərinin metodlarını sərbəst ifadə etmək hüququna sahibdir. Bu zaman digər dialoqçuların kənardan müdaxiləsinə icazə verilmir. Onlar yalnız əlavə məlumat, ətraflı informasiya, ortaq problemlərin həlli ilə əlaqəli suallar verə bilirlər. Müəyyən məsələnin həlli üçün birgə cəhd göstərmək, təkliflərin ortaq məxrəcə gətirilməsi üçün fikir mübadiləsi aparmaq hər bir dinin haqqıdır.

Dialoqun məqsədyönlülüüyü naminə dialoqçulara təzyiq göstərilməməlidir; müştərək məqsədlər hesabına dialoq kiminsə dini maraqlarına tabe etdirilə bilməz. Çünki dialoqun məqsədi fikir mübadiləsi aparmaqdır, ideyaların rədd edilməsi deyil! Dialoqçuların və

¹ Duqlas Prett yazır: "Xristianlar bir neçə əsr elə hesab etdilər ki, xristianlıq yəhudiliyin bir "nüsxə"sidir. Ola bilsin ki, bu nöqtəyi-nəzərdən islam xristianlığı təhdid edən vəhy dini kimi görünsün... İslamın yaranması vaxt baxımından belə, qarşıya bir problem qoyur. Çünki onun vəhyə baxışı klassik xristianlıqla üst-üstə düşmür. Əgər üst-üstə düşmürsə, onda ya islamın vəhyə aidiyyəti yoxdur, ya da o, saxta dindir". Bax: Douglas Pratt. *The Challenge of Islam: Encounters in Interfaith Dialogue*, Ashgate Hampshire and Burlington, 2005, p 196.

dinlərin tam bərabərliyi prinsipi zəruri edir ki, dialoqda “ağa” və “kölə” münasibətləri hökm sürməsin.

Dialoga davamlılıq xasdır. O, dialoqun bütün formalarında (siyasi, iqtisadi və s.) olmalıdır. Ola bilsin ki, siyasi və iqtisadi dialoqda davamlılıq müəyyən siyasi və ya iqtisadi problemin həllinədək sürsün və ya kəsilsin. Ancaq dinlərarası dialoq kəsilməməli, davam etməlidir. Dialog mövzuları qurtaran deyil. Dialog sahələri daima aktualdır. Dinlər bəşəriyyətin müasir problemlərinin həllində tükənməz həll yolları təqdim edir¹.

Bir-biri ilə münasibətdə dinlərin problemləri hədsiz çox və həssasdır. Bu, dialoqçulardan böyük səbr və zəhmət tələb edir. Adətən dialoq qısa zaman ərzində istənilən təsiri, nəticəni vermir. Odur ki, onun davamlılığı lazımdır. Dialogçular səmərəli nəticə əldə etsinlər deyər, dialoqun uzun vədəli olması şərtidir. Dialogun davamlılığı imkan verir ki, dialoqçular arasında şəxsi münasibətlər formalaşsın, dostluq yaransın. Dostluğun özü belə, dialoqun davamlılığını təmin edən amildir².

Dinlərarası dialoq davamlı rəşional prosesdir. Onun davamlılığı üçün dialoqçu nəşillər yetişdirmək, onları dialoq işinə hazırlamaq olduqca vacibdir. Dinlərin təması zəruri və lazımlı məsələdir. Bu, dialoqa, məqsədlərinə inam və rəğbət yarada bilər.

Dialogun mənəvi-ruhi dəyərlərinə səmimi inamı formalaşdırmaq zəruri tələbatdır. Həmçinin, dialoqçular bu məsələyə elmi və mənəvi baxımdan hazır olmalıdırlar. Təbii ki, bu da dialoqçudan bəzi keyfiyyət və şərtlər tələb edir. Çünki dialoqda ədəb-ərkan mühüm məsələdir.

Dialog mənəviyyata və dinlərdəki dəyərlərin mənimsənilməsinə əsaslanır. Bu, məlum dinlərin mənsublarına dini-mənəvi və əxlaqi dəyər və prinsiplərin təbliğ edilməsini məqsəd güdən mənəvi dialoqdur. Siyasi və ya iqtisadi dialoqda isə vəziyyət başqa cürdür;

¹ Məhəmməd Əbdürrəhim əz-Zini. Müsəlman fikir cərəyanları arasında dialoq metodu // “Minər əl-Hivar” jurnalı, Beyrut, 1999, № 29, səh. 65.

² David R. Smock, ed. Interfaith Dialogue and Peace building, United States Institute of Peace, Washington, D.C, 2002, p. 130-131.

bu dialoq formaları müvəqqəti xarakter daşıyır, ötəri problemlərlə məşğul olur.

Dinlərarası dialoqun problemləri mənəvi problemlərdir. Bu problemlər ətrafında dialoq aparmaq ümumi dini şüurun inkişafına səbəb olur, dialoqçuların dini təcrübəsini artırır, dini kimlikdə dəyişiklik yaradır, həm özünə, həm də başqalarına baxış tərzini redaktə edir; dialoqçu hər bir din haqda ümumi informasiyaya malik olur. Dinlərarası dialoq mənəvi dialoq olduğundan dinlərdəki dini-mənəvi dəyərlərin təbliği üçün müəyyən üslublar mövcud olmalıdır. Bunun üçün mübahisə, müdafiə və hücum məziyyətli üslubdan imtina etmək lazımdır. Çünki belə üslublar nifrət yaradır, mənəviyyatı korlayır, çəkişməyə səbəb olur, meydan oxuyur, dinləri bir-birinə düşmən edir. Dialoq dini maarifləndirmədir. O, tərəflərin dini düşüncə tərzini təkmilləşdirir, dini-əxlaqi dəyərlər aləmində onların mənəviyyatını yüksəldir. Məgər dini-əxlaqi dəyərlər tarixin məcrasını dəyişib qədimdən insanın düşüncəsini, mənəviyyatını formalaşdırmayıb?!

Ümidvarıq ki, dinlərarası dialoqun mənəvi təsiri ülvə mənəvi anlayışları, yüksək dini-əxlaqi dəyərləri inkişaf etdirəcək dərəcədə ümumi olacaqdır.

Bir çox qərbli tədqiqatçı dinlərarası dialoqun mənəvi tərəfini araşdırmışdır. Məsələn, Leonard Svidlerə görə, dinlərin dialoqu üç sahədə mümkündür: a) bəşəriyyətə kömək məqsədilə elmi sahədə əməkdaşlıq; b) mənəvi sahə (daxilən mənəvi inkişaf); v) qnostik (koqnitiv) sahə – dialoqçu həqiqəti başa düşməyə çalışır¹.

DİALOQ ƏDƏB-ƏRKANI

Müasir dövrdə dialoq fəaliyyətləri çoxalmış, islam dəvəti və missionerliklə məhdudlaşmamış, dinlərin və mədəniyyətlərin dialoqu müstəvisinə keçmişdir. Bununla da dini-mədəni, sosial-siyasi və iqtisadi sahələr üzrə dialoqun təsir imkanları artmışdır. Fərdi dialoq (fərdin fərdlə dialoqu) kollektiv dialoqla (konfranslar, simpoziumlar,

¹ Leonard Swidler. Theoria –Praxis: How Jews, Christians and Muslims come together? More from Theory to Practice, Leuren, Belgium, Uitgererij Peeters, 1998, p. 24.

forumlar, mühazirələr, dəyirmi stollar, tədqiqat qrupları vasitəsilə) əvəzlənib. Dialoqun istifadə dairəsi genişləndikcə onun ədəb-ərkan qaydalarının sayı da artmışdır.

İslam dini dialoqun ədəb-ərkan qaydalarını müəyyənləşdirmişdir. Bu qaydaların iki mənbəyi vardır: Quran və Sünnə. Müasir dövrdə təsis edilmiş ədəb-ərkan qaydaları da mövcuddur.

QURANİ-KƏRİMƏ GÖRƏ DİALOQ ƏDƏB-ƏRKANI

İslam dəvətində və insanlarla ünsiyyətdə dialoqun əhəmiyyətini nəzərə alan Qurani-Kərim ona dair ədəb-ərkan qaydaları qoymuşdur. Bu qaydaların ən mühümlərinə daxildir:

1. Gözəl dialoq.

Ayədə deyilir:

“...onlarla ən gözəl surətdə (şirin dillə, mehribanlıqla, əqli səviyyələrinə müvafiq şəkildə) mübahisə et...” (ən-Nəhl, 125).

Yəni, “Onlardan (Kitab əhlindən – *mütərcim*) kim mübahisəyə can atarsa, qoy bu, gözəl tərzdə, mehribanlıqla, incə üslubla, xoş müraciətlə baş versin”¹.

Başqa bir ayədə isə oxuyuruq:

“Kitab əhlinin zülm edənləri (cizyə verməyənləri, sizinlə vuruşmaq istəyənləri) istisna olmaqla, onlarla ən gözəl tərzdə mübahisə edin! (Onlarla xoş rəftar edib ürəklərini ələ alın və özünüzdən incitməyin. Onların kobudluğuna nəzakətlə, qəzəblərinə soyuqqanlıqla cavab verin. Nalayıq işlər gördükdə nəsihət edib düz yola çağırın. Yox, əgər üstünüzə silah qaldırsalar, siz də silahlanıb onlarla vuruşun və onları təslim olmağa, cizyə verməyə məcbur edin!) Və (onlarla söhbət etdikdə) belə deyin: “Biz həm özümüzə nazil olana (Qurana), həm də sizə nazil olana (Tövrata və İncilə) inanırıq. Bizim də Allahımız, sizin də Allahınız birdir. Biz yalnız ona təslim olanlarıq!” (əl-Ənkəbut, 46).

¹ Əbülfidə İsmayıl ibn Kəsir. Əzəmətli Quranın təfsiri (Təfsir əl-Quran əl-Əzim), cild II. “Dar əl-Fikir” nəşriyyatı, hicri 1400, səh. 592.

Təbəri bu ayəni təfsir edərək yazır: “Yəhudi və xristianlarla gözəl sözlərlə mübahisə edin. Bu, ayələri ilə Allaha dua etməkdir, Onun dəlillərinə hörmətlə yanaşmaqdır”¹.

Mücahid isə ayəni belə izah edir: “Əgər onlar hərzə-hədyan danışarlarsa, siz xoş danışın”².

Dialoqdakı bu qayda xoş ifadə, yumşaq və dözümlü danışiq, qarşı tərəfin pis davranışlarına fikir verməmək deməkdir. Bunlara əlavə olaraq asan və aydın nitqi, danışığı göstərmək olar. Belə danışiq dinləyənin qarşı tərəfə isinişməsinə, diqqətinin cəlb edilməsinə müsbət təsir göstərir, qəliz və anlaşılmayan, dinləyiciyə məramı çatdırmayan danışiqdan xilas olmağa kömək edir³.

2. Xoş söz.

Allah təala buyurur:

“Məgər Allahın necə bir məsəl çəkdiyini görmürsənmi? Xoş bir söz kökü yerdə möhkəm olub budaqları göyə ucalan gözəl bir ağac (xurma ağacı) kimidir.

O (ağac) Rəbbinin izni ilə bəhrəsini hər vaxt (ilin bütün fəsil-lərində) verər. Allah insanlar üçün belə misallar çəkir ki, bəlkə, düşü-nüb ibrət alsınlar! (Ağacın kökü yerdə, budaqları göydə olduğu kimi, möminin də imanı qəlbində sabit qalır, əməlləri isə göyə - Allah dər-gahına yüksəlib ona daim savab qazandırır)” (İbrahim, 24-25).

Bu, gözəl dialoqu tamamlayan bir keyfiyyətdir. Şübhəsiz, dialoqda xoş danışmaq qarşı tərəfin inamını, sevgisi və dostluğunu qazanmağa kömək edir. Xoş söz müasir dövrdəki dialoqların əsas cəhətinə çevrilməlidir. Çünki 3-4 gün davam edən, forum və simpo-ziumlar şəklində baş tutan dialoqlarda sevginin, istək və isinişmənin olması çox vacibdir. Dediymiz kimi, bu, xoş və məqbul danışığın sayəsində baş tuta bilər. Allah kəlamı da bizə bunu əmr edir:

“...insanlarla xoş danışın...” (əl-Bəqərə, 83).

¹ Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Quran ayələrinin təvilinə dair izahları toplayan kitab (Ca`me əl-Bəyan ən Təvil Ay əl-Quran), cild XXI. “Dar əl-Fikir” nəşriyyatı, səh. 1.

² Yenə orada.

³ Həsən Əbdülkərim əl-Vərakli. Müsəlmanların mədəni dialoq mədəniyyəti: məfhum və tətbiqə dair qeydlər // “İslam və sivilizasiyaların dialoqu” simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: “Kral Əbdüləziz” kitabxanası, 2004, səh. 533-534.

Xoş danışığ elə keyfiyyətdir ki, yaxşılıq, ədalət, mehribanlıq və kompliment kimi anlayışlar onda ifadə olunur¹.

3. Dialogda yumşaq rəftar.

Qurani-Kərimdə deyilir:

“(Ya Rəsulum!) Allahın mərhəməti səbəbinə sən onlarla (döyüşdən qaçıb sonra yanına qayıdanlarla) yumşaq rəftar etdin. Əgər qaba, sərt ürəkli olsaydın, əlbəttə, onlar sənin ətrafından dağılıb gərdərdilər...” (Ali-İmran, 159).

Yəni, sən onlarla kobud danışib sərt ürəkli olsaydın, onlar səni tərkd edib ətrafından dağılışardılar².

Yumşaq xasiyyətlilik və lütfkarlıq müsbət keyfiyyətlərdir. Kobudluqdan, sərtlikdən uzaq durmaq lazımdır. Çünki bunlar dialog üçün yolverilməz xüsusiyyətlər olub dialoqçular arasında sərtlik yaradır³, onların psixi halətlərinə mənfi təsir göstərir. Ayələmə nəzər salaq:

“O müttəqilər ki, bolluqda da, qıtlıqda da (mallarını yoxsulara) xərcləyər, qəzəblərini udar, insanların günahlarından keçərlər. Allah yaxşılıq edənləri sevər” (Ali-İmran, 134);

“Yaxşılıqla pislik eyni ola bilməz! (Ey mömin kimsə!) Sən (pisliyi) yaxşılıqla dəf et! (Qəzəbə səbirlə, cəhalətə elmlə, xəsisliyə comərdliklə, cəzaya bağışlanmaqla cavab ver!) Belə olduqda aranızda düşmənçilik olan şəxsi, sanki yaxın bir dost görərsən!” (Fussilət, 34).

4. Hikmətlə, xoş öyüd-nəsihətlə dialog aparmaq.

Əlaqədar ayələrdə oxuyuruq:

“(Ya Rəsulum!) İnsanları hikmətlə (Quranla, tutarlı dəlillərlə), gözəl öyüd-nəsihət (moizə) ilə Rəbbinin yoluna (islama) dəvət et, onlarla ən gözəl surətdə (şirin dillə, mehribanlıqla, əqli səviyyələrinə müvafiq şəkildə) mübahisə et” (ən-Nəhl, 125);

¹ Əbdüssəttar İbrahim əl-Heyti. Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu. Qəttər: Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin nəşrləri, 2004, səh. 111.

² Əbülfida İsmayıl ibn Kəsir. Əzəmətli Quranın təfsiri (Təfsir əl-Quran əl-Əzim), cild I. “Dar əl-Fikir” nəşriyyatı, hicri 1400, səh. 421.

³ Məhəmməd Həssun. Dialogda yol verilən xətalər haqda // “əl-Və'y əl-İslami” jurnalı, hicri 1426, № 482, səh. 46.

“(Xalqı) Allaha tərəf çağırın, yaxşı iş görənlər və: “Mən müsəlmanlardanam!” – deyən kəsdən daha gözəl danışan kim ola bilər?!” (Fussilət, 33).

Göründüyü kimi, yuxarıdakı ayələrdə dialoq zamanı qarşı tərəfi razı salmaq məqsədilə hikmət və gözəl öyüd-nəsihətə çağırış vardır. Məhz belə üslubla həqiqətə yetişmək, rəyləri uyğunlaşdırmaq, münasib abı-hava yaratmaq mümkündür.

5. Ədəb qaydalarını gözləmək, hərzə-hədyan danışmamaq.

Allah təala buyurur:

“...insanlarla xoş danışın...” (əl-Bəqərə, 83);

“Allahdan başqalarına tapınanları söyməyin. Yoxsa onlar da (Allaha qarşı hörmət və ehtiram) bilmədikləri üzündən Allahu düşməncəsinə söyərlər...” (əl-Ənam, 108).

Yuxarıdakı ayələr qarşılıqlı ehtiramın, nalayiq sözlər danışılənət oxumağın yolverilməzliyi zərurətini bizlərə bəyan edir. Dini-mədəni dialoqda bu hallara yol verməmək, ümumi ədəb qaydalarına, xüsusilə də dialoq ədəb-ərkanına əməl etmək lazımdır.

6. Təvazökarlıq.

Uca Rəbb buyurur:

“...Özünü təmizə çıxartmayın. O, Allahdan qorxub pis əməllərdən çəkinənin kim olduğunu ən gözəl biləndir!” (ən-Nəcəm, 32).

Dialoqda təvazökarlıq bir neçə məsələni ehtiva edir. Əvvəla, təkəbbür və lovğalıqdan uzaq durmaq lazımdır. Lovğalıq alimlərə yaraşmayan xüsusiyyətdir. Sonra, dialoqda iştirak edənlərə hörmətsizlik etmək, onların fikirlərinə laqeyd yanaşmaq olmaz. Habelə, susmaq, gözəl tərzdə qulaq asmaq, xoş danışmaq, iffətlilik, tərif və tənbəhdə ifrata varmamaq, özündən dəm vurmamaq təvazökarlığın göstəricilərindəndir. Sakit və mədəni formada dialoq aparmaq, ehtiram və təqdirə əsaslanan dialoqda harmoniya və tolerantlığı gözləmək də təvazökar insanların keyfiyyətlərindəndir¹.

¹ Əbdüssəttar İbrahim əl-Heyti. Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu. Qəttar: Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin nəşrləri, 2004, səh. 81-88. Habelə bax: Bərəkət Məhəmməd Murad. Qurani-Kərim və Peyğəmbərin sünnəsi – mübahisə və mühakimədə əsas kimi // “əl-Və'y əl-İslami” jurnalı, hicri 1426 (2005), № 483, səh. 46.

7. Ədalət və bərabərlik.

Dialoqda iştirak edənlərlə insafli davranmaq üçün bu keyfiyyətlər olduqca mühümdür¹. Ədalətə, doğruluğa, bərabərliyə dair ayələr çoxdur. Məsələn:

“...insanlar arasında hökm etdiyiniz zaman ədalətlə hökm etmənizi əmr edir...” (ən-Nisa, 58);

“Ey iman gətirənlər! Allah qarşısında (borcunuzu yerinə yetirməkdə) sabitqədəm və ədalətli şahidlər olun. Hər hansı bir camaata qarşı olan kininiz sizi ədalətsizliyə sövq etməsin. Ədalətli olun. Bu, təqvaya daha yaxındır. Allahdan qorxun. Allah etdiklərinizdən xəbərdardır!” (əl-Maidə, 8);

“...Söz söylədiyiniz zaman (lehinə və ya əleyhinə danışdığınız adam) qohumunuz olsa belə, ədalətli olun...” (əl-Ənam, 152).

8. Məsləhətləşmə və məşvərət.

Dialoqun demokratikliyini təmin etmək, tərəflərdən birinin digərinə hegemonluğunun qarşısını almaq baxımından bu, olduqca vacibdir. Hətta bir dinin mənsubları daxili dialoq zamanı məsləhətləşmə aparmalıdırlar. Aparmalıdırlar ki, yalnız bir tərəfin rəyi “meydan sulamasın”. Qurani-Kərimdə bu haqda yazılıb:

“...işdə onlarla məsləhətləş, qəti qərara gəldikdə isə Allaha təvəkkül et!” (Ali-İmran, 159).

PEYĞƏMBƏRİN SÜNNƏSİNƏ GÖRƏ DİALOQ ƏDƏB-ƏRKANI

Müsəlmanlar Peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) sünnəsini dialoqda ikinci əsas hesab edirlər. Belə ki, hədislərdə dialoq ədəb-ərkanı haqda orijinal məlumatlar vardır. Dialoqa və ədəb-ərkanına dair davranış və hərəkətlər də hədislərdə öz əksini tapıb.

Peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) ilk nümunəvi müsəlman dialoqçusu idi. O, dialoqun əsasları və əhəmiyyətini təsis etmiş, onunla bağlı bütün ədəb-ərkan qaydalarında gözəl nümu-

¹ Bərəkət Məhəmməd Murad. Qurani-Kərim və Peyğəmbərin sünnəsi – mübahisə və mühakimədə əsas kimi // “əl-Və’y əl-İslami” jurnalı, hicri 1426 (2005), № 483, səh. 45.

nəyə çevrilmişdi. Peyğəmbərin ədəb-ərkanı səmimilik və sadıqlıq, səbir və müdriklik, təmkin və mülayimlik, məharət və fərasət, təqdir və iltimas, uyuşqanlıq, dözümlülük (tolerantlıq), qanacaqlılıq, fərasətlilik, gözəl əxlaq və sair keyfiyyətlər əsasında qurulmuşdu. Allahın elçisi (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) qüreyşlilər və Kitab əhli ilə münasibətlərində yüksək əxlaq, mehribanlıq və şəfqət nümayiş etdirirdi¹. Ədəbli davranış, həya, kompliment söyləmək dialoq zamanı Peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) keyfiyyətlərindən idi². Onun dialoqu “gün kimi aydın, səmimi və tolerant idi, səbir və asanlıqla yolagətirmə kimi keyfiyyətlərlə səciyyələnirdi”³.

Dialoq ədəb-ərkanı qaydalarına aşağıdakı hədisləri misal göstərə bilərik:

1. Əbu Hüreyrə (Allah ondan razı qalsın!) rəvayət edir ki, Peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) deyib: “Xoş söz – sədəqədir”⁴. Dialoqda xoş danışmaq faydalıdır və bu, onun müvəffəqiyyətliliyini təmin edir. Halbuki pis sözlər dialoqda uğursuzluğa səbəb olur⁵.

2. “Yarım xurma dənəsi də olsa sədəqə verməklə özünü cəhənnəmdən qoruyun. Kim (yarım xurma) tapmazsa, onda gözəl danışmaqla (cəhənnəmdən özünü hifz etsin)!”⁶

3. Mülayimlik, asanlaşdırma və yüngülləşdirmə kimi keyfiyyətlərə dair hədisdə deyilir: “Kim xasiyyətə həlim, mülayim, (işində)

¹ Həsən Əbdülkərim əl-Vərakli. Müsəlmanların mədəni dialoq mədəniyyəti: məfhum və tətbiqə dair qeydlər // “İslam və sivilizasiyaların dialoqu” simpoziumunun materialları, cild II. Ər-Riyad: “Kral Əbdüləziz” kitabxanası, 2004, səh. 529-530.

² Fövzi Fazil əz-Zəfəz. Peyğəmbərin hədislərində dialoq ədəb-ərkanı // “Minbər əl-İslam” jurnalı, Qahirə, 2005, № 5, səh. 35.

³ Yenə orada, səh., 35-36.

⁴ Mötəbər sayılan bu hədisi İmam Müslim “Ca`me əs-Səhih” kitabının “Zəkət” fəslində (2/699) qeydə alıb.

⁵ Əbdüssəttar İbrahim əl-Heyti. Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu. Qəttər: Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin nəşrləri, 2004, səh. 88

⁶ Buxari. Ca`me əs-Səhih, “Mehribanlıq” fəslı, “Cənnət və cəhənnəmin xüsusiyyətləri” bölümü, 5/2400; Müslim. Ca`me əs-Səhih, “Zəkət” fəslı, “Yarım xurma ilə də olsa sədəqə verməyə təşviq” bölümü, 2/703, hədis № 1016. İstinad Ədiyy ibn Hatimədir.

asanlaşdırıcı və (insanlara) yaxın olarsa, Allah onu cəhənnəm odundan hifz edər"¹.

4. "Mən lənət oxumaq üçün deyil, lütfkarlıq (rəhmət) üçün göndərildim"².

5. Mülayimlik barədə: "Mehribanlıq (mülayimlik) nəyə si-rayət etsə, onu zinətləndirər. Nədən də ayrılırsa, onu boş və quru edər"³.

6. "Həqiqətən, Allah həlimdir və həlimliyi də sevir. Zor və bu qəbil şeylərdən dolayı vermədiklərini həlimliyi səbəbilə verər"⁴.

İbn Abbas (Allah ondan razı qalsın!) rəvayət edir ki, bir dəfə Peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) Əşəc Əbdül-qeysə dedi: "Şübhəsiz, səndə Allahın sevdiyi iki xüsusiyyət cəmlənib: həlimlik və mehribanlıq"⁵.

7. Təvazökarlığa, təkəbbürdən uzaq durmağa, nitqi qəlizləşdirməməyə dair: Həzrəti Cabir (Allah ondan razı qalsın!) rəvayət edir ki, bir dəfə Allahın rəsulu (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) ətrafındakılara dedi: "Ən əxlaqlılarınız mənə daha əzizdirlər və Qiya-mət günü məhz onlar mənə daha yaxın olacaqlar. Aranızda ən çox nifrət etdiyim kəslər isə naqqallar, çərənçilər və təkəbbürlülərdir"⁶.

Xanım Həzrəti Aişə (Allah ondan razı qalsın!) Peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) nitqini belə vəsf etmişdir: "Allahın rəsulunun (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) danışığı açıq-aydın idi. Dinləyənlər onu asanlıqla başa düşürdülər"⁷.

¹ Əbu Bəkr Əhməd ibn əl-Hüseyn əl-Beyhəqi. İmanın dərəcələri (Şüəb əl-İman), cild VI / çapa hazırlayan: Məhəmməd əs-Səid Bəsyuni. Beyrut: "Dar əl-Kütub əl-Elmiyyə" nəşriyyatı, hicri 1410, səh. 271.

² Müslim. Ca'me əs-Səhih, "Yaxşılıq və qohumlara ziyarət" fəsli, "Məxluqata lənət oxumağın qadağan edilməsi" bölümü, 4/2006.

³ Müslim. Ca'me əs-Səhih, "Yaxşılıq və qohumlara ziyarət" fəsli, "Mülayimliyin fəziləti" bölümü, 4/200, hədis № 2594. İstinad Həzrəti Aişəyədir.

⁴ Müslim. Ca'me əs-Səhih, "Yaxşılıq və qohumlara ziyarət" fəsli, "Mülayimliyin fəziləti" bölümü, 4/200, hədis № 2593. İstinad Həzrəti Aişəyədir.

⁵ Müslim. Ca'me əs-Səhih, "İman" fəsli, "Allah təlalaya və peyğəmbərinə imanın əmr edilməsi" bölümü, 1/48, hədis № 17. İstinad Abdullah ibn Abbasadır.

⁶ Tirmizi. əs-Sünən, 4/370. İstinad Cabir ibn Abdullahaşdır.

⁷ Əbu Davud. əs-Sünən, "Ədəb-ərkan" fəsli, "Danışqıda yol göstərənlik" bölümü, 13/126, hədis № 4829.

Bütün bu sadaladıqlarımız peyğəmbərimizin (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) başqaları ilə söhbəti zamanı nümayiş etdirdiyi keyfiyyətlərdir. Onun nəzərində qarşı tərəfin fərd və ya kollektiv, şəhərli və ya bədəvi, müşrik və ya mömin, Kitab əhli və ya müsəlman, ənsar və ya mühacir olmasının heç bir fərqi yox idi, – o, danışq tərzini dəyişməzdi¹.

DİALOQA DAİR MÜASİR QAYDALAR VƏ PROTOKOLLAR

Müasir dövrdə dinlər və ya mədəniyyətlərarası dialoq mövzusu gündəmə gəldikdən sonra dialoqa dair bir sıra ədəb-ərkan qaydaları müəyyənləşdirilib. Bu normalar “qaydalar”, “protokollar”, “tənzimləyici bəndlər” kimi adlarla təqdim edilməsinə rəğmən, ədəb-ərkan qaydalarının elə özüdür. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, indiki dövrdə Müsəlman dünyası dinlərarası dialoq ənənələri sarıdan korluq çəkir. Çünki bu ölkələrdə dinlərarası dialoq müəssisələri, qurumları təsis edilməyib, dialoq prosesi hələ də ibtidai mərhələni adlamayıb².

Habelə, həmin ölkələrdə dinlərarası dialoq beynəlxalq dini qurumların diplomatik fəaliyyətinin, xarici siyasət kurslarının bir parçasıdır. Təbii ki, diplomatiya və xarici siyasətdə istifadə edilən bir sıra protokollardan həmin dini qurumlar da yararlanır. Qeyd etməliyik ki, əksər hallarda dinlərarası dialoq islam dövlətlərinin siyasi fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır; xarici işlər nazirlikləri ona nəzarət edir, bu qurumlara tabe siyasətçi və diplomatlar dialoq fəaliyyətini tənzimləyənlər kimi çıxış edirlər. Eləcə də beynəlxalq arenada dialoq fəaliyyətləri BMT-nin və ya Qərbin beynəlxalq qurumlarının nəzarəti altında aparılır. Ancaq, dediyimiz kimi, Müsəlman ölkələrində dialoqa rəsmi hökumət orqanları, xüsusilə də xarici işlər nazirlikləri nəzarət edir. Məsələn, belə rəsmi dövlət qurumlarına Ərəb Ölkələri Liqasının

¹ Fövzi Fazil əz-Zəfzaf. Peyğəmbərin hədislərində dialoq ədəb-ərkanı // “Minbər əl-İslam” jurnalı, Qahirə, 2005, № 5, səh. 35.

² Nəbil Əbdülfəttah. Dinlərin siyasəti, toqquşmalar və islahatçılıq zərurətləri. Qahirə: “Məktəbə əl-Üsra” nəşriyyatı, 2005, səh. 118.

Sivilizasiyalar Dialogu Komissarlığını, Misir Xarici İşlər Nazirliyinin Sivilizasiyalar və Dinlərarası Dialog şöbəsini, Əzhər Universiteti və sairə göstərə bilərik.

Xarici işlər nazirliklərinə tabe qurumlardakı, beynəlxalq təşkilatlardakı, Vatikan və Əzhərdəki dialog fəaliyyətinin diplomatik heyətlərin protokol sistemindən təsirlənməsi təbii haldır. Sözügedən protokol sistemi dialog ədəb-ərkanına xüsusi forma vermiş, onu universitet səviyyəli konfransların, elmi-tədqiqat müəssisələrinin mövzusu olan dialog ədəb-ərkanından fərqləndirmişdir. Belə ki, protokol forması daha asandır. Bununla da konfrans və simpoziumların idarə edilməsində inzibati məsələlər adi forma kəsb edir. Beləliklə, dinlər və mədəniyyətlərarası dialog siyasi donə bürünür. Bu səbəbdən deyə bilərik ki, dialog dinlərin və mədəniyyətlərin siyasi funksionerlərə çevrilməsi üçün siyasi-diplomatik fəaliyyət forması alıb ki, bu da bir sıra məqsədlərə xidmət edir. Məsələn, bəzi beynəlxalq dini qurumlar beynəlxalq münasibətlərdə əhəmiyyətli rola sahib olmaq, bu münasibətlərin istiqamətləndirilməsində iştirak etmək, siyasi gərginliyin və vətəndaş müharibələrinin hakim kəsildiyi yerlərdə din vasitəsilə zorakılığa, siyasi kurslara və mənafeələrə haqq qazandırmaq istəyir¹. Habelə, onlar dialogdan dini-irqi azlıqların qorunması üçün dövlətlərlə, dini müəssisələrlə əlaqələndirici sənəd kimi istifadə etmək, beynəlxalq və regional dövlətlərdən, təşkilatlardan maliyyə yardımı, müavinətlər almaq məqsədi güdürlər. Böhranların qarşısının alınması və beynəlxalq münaqişələrin həlində iştirak məqsədilə dinin və dialogun siyasi müdafiə və qorunma vasitələrinə çevrilməsi də bir reallıqdır².

Dövrümüzdə dialoga hakim kəsilmiş siyasi-diplomatik xarakter bir sıra dialog ədəb-ərkanı qaydalarının təsisinə səbəb olub. Bu qaydaların həm müsbət, həm də mənfi olanı vardır. Müsbət qaydalar yüksək beynəlxalq diplomatik etika ilə əlaqədardır. Diplomatik protokol və mərasimlər, əslində diplomatik fəaliyyətə xas münasibət və davranışlarla əlaqəli ədəb-ərkan qaydalarıdır. Yüksək diplomatik eti-

¹ Nəbil Əbdülfəttah. Dinlərin siyasəti, toqquşmalar və islahatçılıq zərurətləri. Qahirə: "Məktəbə əl-Üsra" nəşriyyatı, 2005, səh. 496.

² Yenə orada.

ka, dialoqa rəvac verən diplomatik ünsiyyət, beynəlxalq diplomatik etika ilə bağlı hər bir şey müsbət və təqdirəlayiqdir.

Mənfi qaydalar isə dini-mədəni dialoqa siyasi donun geydirilməsində və siyasi mənafeələrin güdülməsində özünü göstərir. Belə bir hal bəzən dialoq etikasına ilə ziddiyyət təşkil edir, dialoqu şəxsi mənafeədən asılı hala salır. Dialoq adı altında görülmən mənfi işlər dialoq anlayışına zərbə vurur. Siyasətdəki ikili standartlıq siyasətə tabe etdirilmiş dialoqlarda dini ikili standartlıqğa aparıb çıxarır. Dini ikili standartlıq yolverilməzdir və o, dinin və mədəniyyətin mahiyyəti ilə üst-üstə düşmür.

Son zamanlar elə mühüm dialoq qaydaları müəyyənləşdirilib ki, onları elmi-akademik normalar adlandırmaq olar. Bu normalar elmi-akademik konfrans və seminarların keçirilməsi ilə paralel olaraq meydana çıxıb. Həmin normaların ən mühümlərindən biri dialoqun iştirakçılarının öz öhdələrinə düşən vəzifəyə, həll edəcəkləri mövzulara dair elmi bilik səviyyəsinə sahib olmalarıdır. Dini dialoq iştirakçısı həm öz dini, həm də dialoq aparacağı dinlər haqda elmi-ixtisaslı biliyə sahib olmalı, dinlərin müqayisəsi metodlarından baş çıxarmalı, dinlərə dair klassik və müasir elmləri mənimsəməli, dialoq üsullarını, məntiqi-dini xitab və elmi düşüncə tərzini, fəlsəfəni, ilahiyyəti, müxtəlif dinlərin müqəddəs mətnlərini hərtərəfli öyrənməlidir. Mədəni dialoq iştirakçısı isə mədəniyyət və sivilizasiya anlayışlarını bir-birindən fərqləndirməyi bacarmalı, əcnəbi mədəniyyət və sivilizasiyaları, islam mədəniyyətini, sahələri və qaydalarını, xüsusilə də Qərb mədəniyyətini dərinlən öyrənməlidir. Çünki sivilizasiyalar və mədəniyyətlərlə dialoq dedikdə daha çox Qərb sivilizasiyası ilə dialoq başa düşülür. Elmi baxımdan isə iştirakçı ən azından Qərb dillərinin birində mükəmməl danışmağı, yazıb-oxumağı bacarmalıdır. Bəli, bu da bir norma sayılır, çünki bunsuz dialoq baş tuta bilməz. Çünki dialoq iştirakçılarında biri lazımi dili bilmirsə, qarşı tərəf bir xal qabağa düşür. Biz bu məqamı xüsusilə vurğulayırıq. Ona görə ki, bir çox dialoqlarda müsəlman təmsilçilər ixtisaslı kadrlar olmadığından dialoq-

dan nəsibləri az şey olur. Qərblilərə gəlincə, onlar dialog üçün kadr-ları mütəxəssislər arasından hədsiz diqqətlə seçirlər¹.

Qeyd edək ki, bu elmi norma biz müsəlmanlar üçün yeni deyildir. Quranı-Kərimin bir çox ayələrində deyilir ki, dialog və müzakirələrdə elmi səviyyə olduqca zəruridir. Məsələn, Allah təala buyurur:

“İnsanlar içində eləsi də vardır ki, heç bir şey bilmədən, haqq yolu göstərən heç bir rəhbəri (yaxud tutarlı dəlili) və nurani (səmadan endirilib hökmünü açıq bildirən) kitabı olmadan Allah barəsində mübahisə edər” (əl-Həcc, 8);

“...onlarla ən gözəl surətdə mübahisə et...” (ən-Nəhl, 125);

“Bir baxın, siz o kimsələrsiniz ki, bildiyiniz şeylər barəsində mübahisə edirsiniz (bu aydındır) Bəs bilmədiyiniz şeylər barəsində niyə mübahisəyə girişirsiniz?! Əlbəttə, (həqiqəti) Allah bilir, siz bilməzsiniz!” (Ali-İmran, 66);

“Şübhəsiz ki, (Rəbbindən) özlərinə bir dəlil gəlmədən Allahın ayələri barəsində mübahisə edənlərin ürəyində ancaq bir təkəbbür (böyüklük iddiası, sənə qarşı həsəd) vardır. Onlar heç vaxt Ona (böyüklüyə, peyğəmbərlik dərəcəsinə) çatmayacaqlar. Sən Allaha pənah apar. Həqiqətən, O, (hər şeyi) eşidəndir, görəndir!” (əl-Mumin, 56).

Professor Əbdüssəttar əl-Heyti hesab edir ki: “Dialogdan söhbət açanlar dialog mövzusu barədə açıq-aşkar biliyə, informasiyaya sahib olmalı, subyektiv yanaşmalardan çəkinməlidirlər. Habelə, onlar qarşı tərəfin mənsub olduğu mədəniyyətin də dərin bilicisi olmalıdırlar ki, rəqibə güclü və zəif yerlərini tanımaqda kömək etsinlər, ağıl, dəlil-sübut məntiqi ilə fərqli fikirlər arasında tarazlıq yaratsınlar”².

Yuxarıdakı ayələrdə də elmi, biliyi olmayan şəxslərlə mübahisə etmək qadağan olunur. Elə isə elmi, bilikli olmaq dialogun əsas şərtlərindəndir³.

¹ Şeyx Yusif əl-Qərdavi. Müsəlman-xristian dialogu // “əl-Müslim əl-Müasir” jurnalı, Qahirə, 1997, № 86, səh. 165.

² Əbdüssəttar İbrahim əl-Heyti. Fərdin öz-özü və başqası ilə dialogu. Qəter: Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin nəşrləri, 2004, səh. 57.

³ Həsən Əbdülkərim əl-Vərakli. Müsəlmanların mədəni dialog mədəniyyəti: məfhum və tətbiqə dair qeydlər // “İslam və sivilizasiyaların dialogu” simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: “Kral Əbdüləziz” kitabxanası, 2004, səh. 526-527.

Həmçinin, dialoq toplantılarında, konfranslarda, seminarlarda elə davranış normaları təsis edilib ki, dialoq iştirakçısı ondan yararlanmalıdır¹. Bu normalara dialoq toplantılarına və konfranslarına vaxtında getmək, hər bir iştirakçıya verilmiş çıxış müddətinə əməl etmək, iclas qaydalarını, rəsmiyyət və bəyanat normalarını gözləmək, iclasın sədrinə itaətkarlıq, digər iştirakçıların sözünü kəsməmək, rep-lika və müdaxilə qaydalarını pozmamaq, çıxışların ardıcılığına riayət etmək, elan xarakterli çıxışlara yol verməmək, qapalı, xüsusi və gizli iclasların gündəliyini başqalarına car çəkməmək, tövsiyələrin bildirilməsində iclasın rəsmi məsul şəxslərini qabaqlamamaq daxildir.

DİALOQUN PROBLEMLƏRİ VƏ ƏNGƏLLƏR

Elə problemlər vardır ki, onlar çox vaxt dialoqun davamlılığına, müstəqilliyinə, nəticələrinə təsir göstərən əngəllər qəbilsizdir. Belə problem və əngəllərin ən mühümləri aşağıdakılardır:

Birinci: Dialoq və təbliğ arasındakı əlaqə və missionerlik problemi.

Məlumdur ki, müsəlmanlar hələ qədimdən islamın insanlara çatdırılmasında əsas vasitə kimi dialoqdan istifadə etmişlər. İndinin özündə də dialoq islama dəvət işində əsas mexanizm kimi çıxış edir, hüquqi baza olaraq Qurana və Sünnəyə əsaslanır.

Ancaq dialoqa münasibətdə müasir nöqtəyi-nəzər bundan ibarətdir ki, dialoq siyasi, hərbi, sosial-iqtisadi, dini-mədəni sferalarda xalqların təhlükəsizliyini təhdid edən problemlərlə dolu dünyada birgə yaşayışı təmin etmək üçün xalqlar, dinlər və mədəniyyətlərarası anlaşma vasitəsidir. Belə bir nöqtəyi-nəzər səbəbindən dialoqun müxtəlif növləri və formaları meydana çıxıb. Bəzən dialoq hərbi-

¹ Bu məqamda professor Həsən əl-Vərakli xoş və ədəbli danışiq, vədə əməl, gözəl tərzdə dinləmə, gülərlüzlülük, mehribanlıq, həqiqəti qəbulda ləngiməmək, qarşı tərəfin rəylərindəki üstün cəhətləri iqrar etmək, ehtiram, qiymətləndirmə, dostluq kimi normalardan söz açıq. Bax: Həsən Əbdülkərim əl-Vərakli. Müsəlmanların mədəni dialoq mədəniyyəti: məfhum və tətbiqə dair qeydlər // "İslam və sivilizasiyaların dialoqu" simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: "Kral Əbdüləziz" kitabxanası, 2004, səh. 531.

siyasi və sosial-iqtisadi sahələrdə danışıqlar rolunu oynayır, bəzən də dini-mədəni arenada elə dialoqun özü kimi çıxış edir. İstifadə edildiyi sahəyə görə dialoq gah “danışıqlar”, gah da “dialoq” adlanır. Bəzən də dialoq dedikdə danışıqlar başa düşülür. Məsələn, “Şimal-Cənub dialoqu”, “Aralıq dənizi hövzəsi xalqlarının dialoqu”, “Qərb-Şərq dialoqu” kimi ifadələr siyasi-diplomatik mənada “danışıqlar” deməkdir. Ancaq “Sivilizasiyalararası dialoq”, “Mədəniyyətlərarası dialoq”, “Dinlərarası dialoq” ifadələrində isə söhbət dialoqdan gedir, danışıqlar mexanizmindən deyil.

Problem isə dəvət sahəsindəki dialoq, dinlərarası dialoq, mədəniyyətlərarası dialoq və sivilizasiyalararası dialoq anlayışlarının bir-biri ilə səhv salınmasında özünü göstərir. Hətta, dəvət sahəsindəki dialoqu mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqdan fərqləndirmək mümkün olsa da, dəvət sahəsindəki dialoqla dinlərarası dialoq arasında fərq qoymaq çətindir. Həsən əl-Vərakli yazır: “Bəziləri düşünür ki, müsəlmanların nəzərində dialoq yalnız dini sahəni əhatə edir, ictimai, iqtisadi, fikri, siyasi... sahələr isə kənarda qalır. Düzdür, etiqad (əqidə) mövzusu, o cümlədən dəvət (təbliğ) Quranın ayələrində və Peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!) hədislərində əsas yeri tutur. Ancaq bu, dialoqun etiqad və dəvət sahələri ilə məhdudlaşdırılması mənasına gəlmir. Əksinə, nəzərdə tutulan budur ki, – Allah daha doğrusunu bilir – insanların qəlbinə, zehniyyətinə etiqadı aşılamaq bütün səmavi missiyaların əsas tələbi olmuşdur. Çünki etiqad insanların mədəni həyatlarında belə, əsas rola sahibdir”¹. Habelə o yazır: “Müsəlman bütün mövzularda başqaları ilə dialoq aparmaq imkanına malikdir. Sosial, iqtisadi, ideoloji və siyasi problemlər ətrafında müsəlmanlar həm özləri, həm də qeyriləri ilə dialoq apara bilirlər. Kim müsəlmanların dialoq anlayışını yalnız dini sahə ilə məhdudlaşdırarsa, genişliyi daraltmış, harmonikliyi “dondurmuş” olar... İslam bütün insanlara müraciət edən

¹ Həsən Əbdülkərim əl-Vərakli. Müsəlmanların mədəni dialoq mədəniyyəti: məfhum və tətbiqə dair qeydlər // “İslam və sivilizasiyaların dialoqu” simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: “Kral Əbdüləziz” kitabxanası, 2004, səh. 521.

dindir... Onun məqsədi insan həyatını bütün sahələrdə tənzimləməkdir”¹.

Dinlərarası müasir və yeni dialoqun meydana çıxdığı şərait bilavasitə icazə vermir ki, dialoqdan yalnız dəvət (təbliğ) sahəsində istifadə edilsin. Şübhə yoxdur ki, Vatikan dinlərarası dialoqu “əzizləməkdə” missionerlik məqsədi güdür. Özü də hədəfdə ənənəvi üsullarla xristianlaşdırılması çətin olan, yüksək əqli, dini-mədəni səviyələrinə münasib rəşadət və mexanizmə ehtiyac hiss edən din alimləri və xadimləridir. Məgər bu vasitə rolunu dialoq oynaya bilər?!”²

Hişam əl-Məkki isə bu təhlükəni belə izah edir: “Müasir dövrdə dinlərarası dialoq və ya xristianlıq-islam dialoqu adı altında aparılan dialoq, əslində dini dialoq olub Qərb tərəfindən idarə edilir və xristianlaşdırma məqsədi güdür. Müsəlmanlara görə isə dialoq dinlərarası dialoqdur. Habelə, Qərbin məntiqi təbəddüddür. Məntiqdir və dialoq da xristianlığın “minik heyvanıdır”. Habelə, dinlərarası dialoq digər dinlərin bərabərhüquqluluğunu təmin etsə də, yalnız xristianlığın təbliğinə xidmət göstərir”³.

Hişam əl-Məkki çıxış yolunu “Başlangıç dialoqu” barədə düşüncəli davranmaqda görür ki, bu da “birgə yaşayışı, toplaşmağı təmin etmək, tanışlığa həqiqi rəğbət oyatmaq və eyni zamanda dialo-

¹ Yenə orada, səh. 523.

² Məhəmməd Ərkala görə, xristian dünyasında dialoqu Həzrəti İsanın təlimini başqa mil-lətlərə çatdırma vasitəsi kimi başa düşən insanlar mövcuddur. Bu şəxslər fikirləşirlər ki, dialoq xristianlaşdırma siyasətinin bir parçasıdır. O göstərir ki, 1986-cı ildə Dinlərarası Dialoq üzrə Papa Şurasının rəhbərləri İnsanları Xristianlaşdırma Təşkilatının rəsmiləri ilə dialoq və xristianlaşdırma arasında əlaqənin müəyyən-ləşdirilməsi məqsədilə iclas keçirirlər. İclasda qərara gəlinir ki, dialoqla xristianlıq arasında üzvi əlaqə mövcuddur. Habelə, Ərkal bildirir ki, dialoq xristianlaşdırma fəaliyyətinin bir növü olub xristianlaşdırma hərəkətinə yeni qapılar açır. Bax: Məhəmməd Ərkal. Müsəlman-xristian dialoqu və bəzi təkliflər // “İslam və sivilizasiyalararası dialoq” simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: “Məktəbə əl-Məlik Əbdüləziz” nəşriyyatı, 2004, səh. 455-456.

³ Hişam əl-Məkki. Sivilizasiyalararası dialoqa baxış: dialoqun həqiqi imkanlarına doğru // “Əl-Kəlimə” jurnalı, Beyrut, 2003, № 39, səh. 155-156.

qun Qərblı ıřtırakçılarının tabeetdirici məntiqini nəzərdən qaçirt-mamaq məqsədi güdür"¹.

Hiřam əl-Məkki tələb olunan dialogun mahiyyətinin izahı üçün yeni terminlər ıřlədir. Məsələn, birgə yaşayışı təmin edəcək "başlanğıc dialogu", tanışlığı reallaşıdıracaq "Son dialogu" terminləri. Habelə o, hər iki dialogu birlikdə "birgə yaşayış" və "tanışlıq" dialogu adlandırır². Ola bilsin ki, o, bununla sözügedən dialog növləri ilə dəvət məqsədli dialogun arasında fərq qoymaq ıřtəmişdir.

Hər halda, dəvət məqsədli (xristianlaşdırma dialogu) və dinlərarası dialog növlərinin arasındakı əlaqələr mühüm məsələdir. Bu məsələ nəzəri və əməli səviyyədə müzakirə olunmalı, onların arasındakı sərhəd müəyyənləşdirilməlidir. Bununla da dialog ıřtırakçılarının məqsədləri və planlarına nəzarət etmək mümkündür. Əgər bu baş tutmazsa, dinlərarası dialog xristianlaşdırma dialogunun bir parçasına çevriləcək, birgə yaşayış və tanışlığın təminində öz müstəqilliyini itirəcəkdir. Əgər dəvətin islam dininin ayrılmaz parçası olduğunu nəzərə almasaq, problem daha da böyüyəcəkdir. Dəvət islam ümmətinin mövcudluğunun davamlılığının təminatı olub hər bir müsəlmanın vəzifəsidir³. Odur ki, dəvət məqsədli dialogu dinlərarası dialogla uzlaşdırmaq vacibdir. Çünki müsəlman hər ikisi ilə eyni vaxtda məşğul olur, hər ikisinə eyni dərəcəli maraq göstərir.

İkinci: Dini-mədəni sahələrdə dialogun siyasiləşdirilməsi problemi.

Belə bir problem Hantinqtonun sivilizasiyaların, dinlərin toqquşması nəzəriyyəsi ilə paralel olaraq meydana çıxmışdır; mədəniyyət və dinlərə siyasi don geydirilmiş, xalqların dini-mədəni münasibətlərinin toqquşması nəzəriyyələri ortaya atılmışdır⁴. Vəcih Kövsə-

¹ Yenə orada, səh. 156.

² Yenə orada, səh. 156-157. Əbu Yə`rəb əl-Mərzuqi "Sivilizasiyalararası bərabər səviyyəli dialogun tərkib elementləri və şərtləri" məqaləsində bu terminlərə toxunmuşdur. Bax: "əl-Minhac" jurnalı, 2001, № 22.

³ Douglas Pratt. The Challenge of Islam: Encounters in Interfaith Dialogue, Ashgate Hampshire and Burlington, 2005, p 154; Ataullah Siddiqui, Christian Muslim Dialogue in the Twentieth Century, London, Macmillan, 1997, p. 70.

⁴ Gibson İrb, Nəhy Bəkr. Ərəblər və Qərb arasında toqquşma yoxsa dialog: reallıq və təhlil // Dini Tədqiqatlar Krallıq İnstitutunun bülleteni, Əmman, 2004, № 32, səh. 25.

raniyə görə bu, xüsusilə də Ərəb-islam dünyasına münasibətdə ABŞ-ın siyasi strategiyasının fonunda, ya da ümumi siyasət kursunun amerikasayağı təsəvvürləri prizmasında baş verəcəkdir¹.

Əhməd əl-Mövsuli isə bu qənaətdədir ki, sivilizasiyalararası dialoq ABŞ-ın siyasi məqsədlərinə xidmət edir: "Bu gün ABŞ siyasi-iqtisadi sistemlər, hətta sivilizasiyalararası dialoq hesabına hərbi faktor vasitəsilə öz strategiyasını cızaraq yeniləşdirmə əngəllərini artırır"².

Entoni Sullivan hesab edir ki, Hantinqton bəzi müddəalardan əl çəksə də, onun nəzəriyyəsi əvvəl-axır özünü doğrultacaq: "Terrora qarşı indiki müharibə sivilizasiyalararası mübarizə səviyyəsinədək gedib çıxacaqdır. İndi dünyada naməlum situasiya hökm sürür və sivilizasiyalararası müharibənin baş verməsi ehtimalı da böyükdür. Kəskin fərqlər göstərir ki, hər nə qədər Hantinqton 1993-cü ildə özünün proqnozlarından imtina etsə də, beynəlxalq proseslər 1993-cü il nəzəriyyəsinin doğruluğunu təsdiqləyir"³.

Dialoqun siyasiləşdirilməsi xalqlar arasında anlaşma və birgə yaşayışın təminində uğursuzluğa aparıb çıxaracaq, mədəni yaxınlaşmağa son qoyacaqdır. Dialoqa siyasi don geydirmənin sivilizasiyalara qəbul etdirdiyi təcridlilik nəticəsində mədəni gerilik və degenerasiya baş verəcəkdir⁴.

Üçüncü: Dialoqda dini və mədəni təmsilçilik problemi.

Ən mühüm problemlərdən biri də budur ki, dini-mədəni dialoqlarda dini və mədəniyyəti kimlər təmsil etməlidirlər? Biz bu sualla

¹ Vəcih Kövsərani. Fukuyama, Hantington və islam // "əl-İctihad" jurnalı, Beyrut, 2001, № 49, səh. 178.

² Əhməd əl-Mövsuli. Müasir dövr İslam dünyasında novatorluq və təhlükələr // "Hivar əl-Ərəb" jurnalı, Beyrut, 2005, № 2, səh. 63.

³ Entoni T. Sullivan. Qərb və İslam dünyası: yeni başlanğıc axtarışı / tərcümə edən: Mərvan Həmdan. Dini Tədqiqatlar Krallıq İnstitutunun bülleteni, Əmman, 2002, № 23, səh. 6.

⁴ Məhəmməd Xəlifə Həsən. Müsəlmanlar və mədəni dialoq: Sivilizasiyalararası mübarizə nəzəriyyəsinin islam nöqteyi-nəzərindən tənqidi // "Dinlərarası dialoq və mədəniyyətlərin təması" jurnalı, Qahirə, 2003, № 2, səh. 1-5; Məhəmməd Faruq ən-Nəbəhan. Sivilizasiyalararası dialoq metodologiyasına islamın baxışı // "İslam və sivilizasiyalararası dialoq" simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: "Məktəbə əl-Məlik Əbdüləziz" nəşriyyatı, 2004, səh. 315.

ona görə çıxış edirik ki, dini və mədəni qruplar, məzhəblər, ideologiyalar hədsiz çoxalmışdır; bir dinin və ya mədəniyyətin daxilində çoxlu konfessiyalar yaranmışdır. Onların hər biri həqiqi mövqeyə, rəyə sahib olduğunu, dinin və ya mədəniyyətin layiqli təmsilçisi olduğunu iddia edir. Misal üçün götürək xristianlığı. Bu din katolisizm, protestantlıq və pravoslavlığa, sonuncular da öz növbəsində onlarla qrupa bölünmüşdür. Elə isə sual veririk: dialoqda xristianlığı bu konfessiya və qruplardan hansı təmsil etməlidir? Qərb cəmiyyətinəki çoxsaylı ideologiyalar işə qarışanda vəziyyət daha da mürəkkəbləşir. Bu ideologiyaların hər biri dialoqda təmsilçilik hüququna sahibliklərini iddia edir. Məsələn, xristianlığa münasibətdə özünə-məxsus baxışa sahib sekulyarist və dini cərəyanlar bu qəbildəndir. Hamı dialoqda təmsilçilik və iştirak hüququna sahib olduğunu iddia edir.

İslam dünyasında da eyni mənzərə ilə qarşılaşırıq; sünnilərlə şiələrin arasında dialoqda təmsilçilik üstündə çəkişmə gedir. Hətta hər iki məzhəbin daxilindəki qollar belə bu çəkişmədən kənarda deyil. Elə cərəyanlar, qruplar var ki, islama mənsub olduqlarını, ya da ondan asılı olmadıqlarını bildirir. Buna rəğmən, tələb edirlər ki, onlar da dialoqda təmsil olunmalıdırlar. Babilik, bəhailik, qadyanilik və bəzi sufilik təriqətləri... belələrindəndir.

Əgər hamını qəbul etməklə problemi yoluna qoyduğumuzu düşünsək, sual yaranır ki, belə olan halda dini-mədəni dialoq necə aparılmalıdır? Hər bir məzhəb, qrup öz dialoqunumu aparmalıdır, təmsilçilikdə müstəqilmi olmalıdır? Yoxsa bir dinin və ya mədəniyyətin bütün məzhəb və qruplarının birgə komissiyasını yaradılmalıdır? Əgər belə olarsa, onda həmin komissiyaya dialoq prosesində kim və hansı əsasda rəhbərlik etməlidir? Görəsən, rəhbərlik dövrü formadamı olmalıdır?

Təcrübə göstərir ki, beynəlxalq səviyyəli dialoqlarda bir dinə tabe əksər məzhəb və qruplar iştirak edir; dinlərarası dialoqa həsr edilmiş beynəlxalq konfranslarda xristianlığı katoliklər, protestant və pravoslavlar, islamı isə sünni və şiələr təmsil edir. Ancaq bu təmsilçilik probleminin doğru həlli deyildir. Dialoq əsnasında məzhəb fərqləri özünü göstərir, proses mürəkkəb hal alır. Xüsusilə də bu hal

həmrəyliyin mümkün olmadığı problem və məsələlərə xasdır. Bir də görürük ki, məzhəblərdən biri dialoqa nəzarəti öz üzərinə götürməyə cəhd edir. Eləcə də dialoqun keçirildiyi ölkənin katolik və ya protestant, ya da pravoslav olması dialoqun həmin cərəyanlardan birinə təhkim etdirilməsi cəhdi ilə müşayiət olunur. Eyni vəziyyətə müsəlman ölkələrində də rast gəlinir. Məzhəbindən asılı olaraq dialoqa ev sahibliyi edən ölkələr onu ya sünniliyə, ya da şiəliyə uyğunlaşdırmağa çalışır.

Təbii ki, bütün bunlar dialoqun qarşısında duran mühüm maneələrdir. Hələlik bunun nümunəvi həll variantı yoxdur. Və bu, məhəlli, regional və beynəlxalq səviyyələrdə dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqların əksəriyyətində hegemonluq edən əngəldir¹.

Dördüncü: Dialoqda dini qərarların verilməsi problemi.

Bu məsələ dini təmsilçilik mövzusu ilə əlaqəlidir. Çünki adətən bir dinin müxtəlif məzhəbləri arasında fikir ayrılığı dialoqda işləri “dalana dirəyir”. Ya da bir qərara gəlmək mümkün olmur. Habelə, sual yaranır ki, dialoq komissiyalarının üzvləri lazımi qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdirlərmi? Yəni, onlar öz-özlüyündə dini mərcəiliyi təmsil edirlərmi, yoxsa qərarların qəbulunda dini mərcələrə müraciət etməlidirlər?

Beşinci: Dialoqa və üsullarına bələd ixtisaslı müsəlmanların yoxluğu.

Dinlərarası dialoq bu işin əhli olan ixtisaslı müsəlmanlar sarıdan korluq çəkir. Bu, özünü xristian və ya yəhudi dialoq iştirakçıları ilə müqayisədə daha bariz göstərir. Səbəb Müsəlman dünyasında dinlərarası dialoq mərkəzləri və qurumlarının olmamağıdır. Çox vaxt dialoqlarda müsəlman tərəfini dövlət rəsmiləri, dini liderlər, ya da Nəbil Əbdülfəttahın təbirincə, dinlərarası ümumi münasibətlərə gəcgəc baxanlar təmsil edirlər². Düzdür, belə rəhbər işçilərin mövcud-

¹ Şeyx Yusif əl-Qərdavi. Müsəlman-xristian dialoqu // “əl-Müslim əl-Müasir” jurnalı, Qahirə, 1997, № 86, səh. 159; Məhəmməd Faruq ən-Nəbəhan. Sivilizasiyalararası dialoq metodologiyasına islamın baxışı // “İslam və sivilizasiyalararası dialoq” simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: “Məktəbə əl-Məlik Əbdüləziz” nəşriyyatı, 2004, səh. 312.

² Nəbil Əbdülfəttah. Dinlərin siyasəti, toqquşmalar və islahatçılıq zərurətləri. Qahirə: “Məktəbə əl-Üsra” nəşriyyatı, 2005, səh. 495.

luğu təqdirəlayiqdir, ancaq həqiqi işi dialogda ixtisaslaşmış alimlər, mütəxəssislər görməlidir. Rəsmi dini rəhbərliklər dialogların davam etdirilməsi üçün yetərincə vaxta sahib deyillər. Belə rəhbərliklər adətən ziyafət və açılış xarakterli iclaslarda təmsil olunurlar. Həqiqi işi isə adətən dialog işindən baş çıxaran, ixtisaslı kadrlar görür. Xristian və yəhudilərin bu sarıdan vəziyyətləri qənaətbəxşdir; onların dialog işində yüksək qabiliyyətə sahib hazırlıqlı kadrları vardır.

Dialogun müsəlman iştirakçılarına gəlincə, onlar Avropa dillərini lazımi səviyyədə bilmir, tərcüməçilərin köməyindən, ya da sinxron tərcümə imkanlarından istifadə edirlər. Təbii ki, bu, dialog prosesində istənilən səviyyənin əldə edilməsinə mane olur.

Çıxış yolu budur ki, müsəlmanlar dialog işinə ciddi yanaşsınlar, dinlərarası, sivilizasiyalararası dialog mərkəzləri təsis etməklə ona praktik hazırlaşsınlar. Sözügedən mərkəzlər isə ixtisaslı müsəlman kadrları hazırlayacaq, Avropa dillərini bilən dialog mütəxəssislərini yetişdirəcəkdir. Bu mütəxəssislər dialog məsələlərindən, dialogun idarə edilməsi metodlarından, dialog normalarından baş çıxaracaq, qərarlar, tövsiyələr verəcək, ənənəvi islam elmlərində, dinlərin tarixində, onların müqayisəsində, sivilizasiyaların – Qərb və Müsəlman mədəniyyətlərinin müasir problemlərində ətraflı biliyə sahib olacaqlar.

Qeyd edək ki, Qətər ilk ərəb-müsəlman ölkəsidir ki, dinlərarası dialog mərkəzi təsis edib. Belə ki, paytaxt Dohada Ümumdünya Dinlərarası Dialog Mərkəzi yaradılıb. Ötən yaxın illər ərzində bu mərkəzdə dinlərarası dialoga həsr olunmuş altı beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Belə konfransların sonuncusu 2008-ci ilin may ayında baş tutub.

Altıncı: İnzibati-rəsmiyyətçi, qeyri-peşəkar dialog tərzii problemi. İndiki dövrdə dinlərarası dialogları dövlət rəhbərlikləri və ya rəsmi dini qurumlar idarə edir. Bu səbəbdən həmin dialoglarda inzibatçı-rəsmiyyətçi abı-hava hökm sürür. Tədqiqatçılardan Nəbil Əbdülfəttah bu problemə belə münasibət bildirir: “Ümumi və boş sözlər danışan rəsmi və qeyri-rəsmi peşəkarların ağalığı, ortaq məxrəcsizlik, eyni mövzuların fərqli adlarla gündəmə gətirilməsi, tolerantlıq çıxışlarında monoloqların çoxluğu, rəsmiyyətçilik abı-

havası, quru nitqlər – bütün bunlar istənilən təsirə səbəb olmayan cəhətlərdir... Biz azacıq istisnalarla dini dialoq şablonları, daha dəqiq desək, geniş yayılmış monoloji şablonlar ilə qarşı-qarşıyıq. Bir anlıq olsa belə, laqeydlik tendensiyası fasilə tanımır”¹.

Bir sözlə, indiki proses dialoq vəziyyətinin təmsilçiliyi ilə ifadə olunur və həqiqi dialoqun özü deyildir. Müşahidəçi sezə bilər ki, son illər baş tutan dinlər və sivilizasiyalararası dialoqlarda heç bir rəsmi hökumət qurumlarına aidiyyəti olmayan, elmi universitet və təşkilatların din və mədəniyyət mütəxəssisləri iştirak etmir. Dialoq iştirakçıları isə dini (islam, xristianlıq və iudaizm), humanitar-sosial, xüsusilə də mədəniyyət, fikir və fəlsəfi elmlərə bələd deyillər.

Dedik ki, dialoqlarda sözügedən elmlərə bələd şəxslər iştirak etmirlər. Habelə, dialoqlarda mütəfəkkirlərə, böyük ziyalılara rast gəlmək nadir haldır. Onlarsız dialoqları təsəvvür etmək çox çətindir.

Bunun nəticəsində dialoqlarda donuqluq, təqlidçilik, üzrxahlıq hökm sürür; dövrün tələblərinə cavab verməyən din dili onlara hakim kəsilib. Nəbil Əbdülfəttaha görə: “Rəsmi və qeyri-rəsmi islam və xristian dini qurumlarının əksəriyyəti və bəzi din xadimləri başqa dinlər haqda iki növ xitab tərzinə sahibdirlər: a) öz dinini tərifləmə və onun üstün ilahi, mənəvi və etiqad məziyyətlərinə sahibliyini vurğulamaq; b) başqa dinlər haqda kompliment söyləmək, bitərəf leksikonundan istifadə etmək.

Tolerantlıq şüarları, dialoq, aşkarlıq, qarşı tərəfə hörmət, bərabərlik – bütün bunlar bəzilərinin nəzərində artıq quru, “cansız” leksikonun tərkib hissələrinə çevrilib”².

Yeddinci: Dialoqların ictimai təsirə malik olmamağı problemi.

Dialoqdakı inzibatçılıq və rəsmiyyətçilik nəticədə onu sosial-kütləvi təsir qabiliyyətindən məhrum edib. Belə ki, dialoqlar bağlı qapılar arxasında, rəsmi din xadimləri arasında aparılır. Bu səbəbdən keçirildiyi yerdən kənarda heç bir sosial əks-sədaya malik olmur; dialoq zallarındakı nəzəri tövsiyələr praktik həyata ayaq açə bilmir.

¹ Nəbil Əbdülfəttah. Dinlərin siyasəti, toqquşmalar və islahatçılıq zərurətləri. Qahirə: “Məktəbə əl-Üsra” nəşriyyatı, 2005, səh. 498-499.

² Yenə orada, səh. 115-116.

Dini və mədəni cəmiyyətlərdə dialoqun kütləvi səviyyədə sosial təsirin olmamağı, hətta ziyalılar və mütəfəkkirləri "sehrləyə" bilməməyi məlum səbəbdən irəli gəlir. Məsələn, dinlərarası dialoq konfransı keçirilir və sanki heç keçirilməyibmiş kimi başa çatır. Çünki dialoq sosial təsirə malik fəaliyyət sahələrinə istiqamətləndirilmir. Dialoqun nəticələri başqa dinlər haqdakı təsəvvürləri dəyişməyə, mədəni səviyyəyə uyğun olaraq dialoqun məqsədlərini həyata keçirməyə, dialoqun praktikada əhəmiyyətinə başqalarını inandırmağa qabil deyil.

Səkkizinci: Dinlərarası dialoqun məxfiliyi problemi.

Dinlərarası dialoqa həsr edilmiş bir çox konfrans məxfi surətdə keçirilir; açılış iclasından dərhal sonra qapılar bağlanır, jurnalistlərin girişinə qadağa qoyulur, savadlı və həvəskar kütlənin iştirakına icazə verilmir. Bir sözlə, dialoq iclasları məxfi dəyirmi stollara bənzədilir, onların gündəliyi mətbuatda öz əksini tapmır. İş o yerə çatır ki, hətta konfransın bəzi iştirakçıları belə, iclasın gündəliyi ilə konfrans əsnasında tanış olurlar. Söhbət bəzi universitet və qurumların elmi fəaliyyətinə daxil dinlər və sivilizasiyalararası dialoq konfranslarından getmir. Söhbət elə icaslardan gedir ki, onları beynəlxalq səviyyədə məşhur dini qurumların rəsmi dialoq komissiyaları keçirir və yalnız bu komissiyaların üzvləri həmin icaslarda iştirak hüququna sahib olurlar. Ümumi məxfiliklə yanaşı, xüsusi məxfilik də mövcuddur. Belə ki, yalnız komissiyaların rəhbərləri məxfi toplantı keçirir və bu toplantıdan digər üzvlərin xəbəri olmur. Ola bilsin ki, bu toplantılar hansı isə qərarların qəbulu, bəzi mühüm, hətta məxfi mövzuların müzakirəsi üçün keçirilir.

Nəbil Əbdülfəttah yazır: "Dialoq zahiri və batini ikili, dolayısı ilə də müəmmalı leksikonla yüklənmiş mövzuya çevrilib"¹. Bununla da dialoq məxfi görüşmə formasına çevrilir, iştirakçıların müəyyənləşdirilməsi çətinləşir.

Doqquzuncu: Ortaq (razılaşdırılmış) məsələlərdə dialoq problemi.

Dialoqlarda uğursuzluğa düçar olmasınlar deyər, Qərbdə dini dialoq rəhbərlikləri mehribanca razılaşmalar ki, ixtilafli dini problem-

¹ Nəbil Əbdülfəttah. Dinlərin siyasəti, toqquşmalar və islahatçılıq zərurətləri. Qahirə: "Məktəbə əl-Üsra" nəşriyyatı, 2005, səh. 495.

lər, xüsusilə də əqidə mövzuları ətrafında müzakirə (dialoq) aparmasınlar. Onlar qərara gəliblər ki, ixtilafın olmadığı mövzularda dialoqla kifayətlənsinlər. Haradasa bu, elan edilməmiş bir razılaşma olsa da, dialoqçu çevrələrə, dinlərarası, xüsusilə də islam-xristianlıq dialoq komissiyalarına yaxşı məlumdur. Belə razılaşma dialoqun ədəb-ərkanındandır. "İxtilaflı məqamlara deyil, qarşı tərəflə razılaşdırılmış nöqtələrə əhəmiyyət vermək lazımdır... Dialoq iştirakçıları ilə ixtilaf içərisində olduğun mövzulara əhəmiyyət verməyin onunla səni bir araya gətirməz. Odur ki, onunla müştərək olduğun məsələlərin axtarışına çıxmalısın..."¹.

Belə razılaşma əsasında dinlərarası dialoqlar müştərək sosial problemlərin müzakirə edildiyi forumlar rolunu oynayır. Bu baxımdan dialoq vasitəsilə yoxsulluq, işsizlik, sağlamlıq, gənclərin problemləri, ailə məsələləri, qadınlar və hüquqları, uşaq hüquqları, uşaqların işləməsi, sünnət, hicab, azlıqların problemləri, demografik problemlər və sair məsələlərə münasibət bildirmək mümkündür.

Əqidə problemlərində dialoq aparmamaq siyasəti uğurlu addım deyildir. Çünki bu, dialoqu həqiqi mahiyyətindən, məzmunundan uzaqlaşdırır, sosial işlər nazirliyinə aid mövzulardan bəhs edən dialoq formasına çevirir.

Habelə, bu, dinlərarası dialoqların həqiqi məqsədinə xələl gətirir. Bu, müştərək dini mövzularda ortaq dil tapmaq, dini nöqtəyənəzərləri yaxınlaşdırmaq, tolerantlıq ideyalarını təbliğ etmək, dini təəssübkeşlik və fanatikliyin qarşısını almaq, mötədilliyə rəvac verməkdir.

Habelə, deyim ki, razılaşdırılmış məqamlarda dialoq aparmağa ehtiyac yoxdur. Belə məqamlar dialoqun bazasını təşkil etməli, ixtilaflı məsələlərin həlli üçün çıxış nöqtəsi rolunu oynamalıdır.

Onuncu: Dialoqun dili problemi.

İştirakçıların milliyyətinə uyğun olaraq dialoqun dili müəyyənləşdirilir. Əksər hallarda bu, Avropa dillərindən biri olur. İştirakçıları müxtəlif ölkələrdən olan dialoqların rəsmi dili kimi adətən ingilis dili seçilir. Bəzən isə rəsmi dil kimi dialoqun keçirildiyi ölkənin

¹ Şeyx Yusif əl-Qərdavi. Müsəlman-xristian dialoqu // "əl-Müslim əl-Müasir" jurnalı, Qahirə, 1997, № 86, səh. 146.

dili əsas götürülür, digər dillərin istifadəsinə də icazə verilir. David Smaka görə, dialoq üçün bir və ya artıq dilin seçilməsi olduqca həssas məsələ olub dialoq iştirakçıları arasında qeyri-bərabərliyin bir hissəsini əks etdirir¹.

Ərəblərin, habelə müsəlmanların iştirak etdikləri dialoqlarda iki problem vardır. Birincisi – digər din mənsublarının əksəriyyətinin ərəb dilini bilməməyi bəhanəsi ilə bu dilin dialoq dili seçilməməyidir. İkinci problem isə dialoqda iştirak edən müsəlmanların Avropa dillərini, ingiliscəni bilməmələridir. Bu səbəbdən tərcüməyə ehtiyac yaranır. Ancaq tərcümənin də öz problemləri var; tərcümə dialoqun ruhunu öldürür, dialoq konfranslarının işini ləngidir, tərcüməçilər dialoqdakı məzmunu, deyilənləri çox vaxt olduğu kimi tərcümə edə bilmirlər. Həmçinin, mütərcimlər müxtəlif dinlərə aid terminlərin mənalarını qavramağı, qarşılığı olmayan ilahiyyat istilahlarını tərcümə etməyi bacarmır, hərfi və ya analitik tərcüməyə üstünlük verirlər.

On birinci: Dinlərarası dialoqların maliyyələşdirilməsi problemi.

Qərb kilsəsi dinlərarası dialoq işinə saysız-hesabsız pullar xərcləyir. Çünki dialoq Kilsənin xristianlaşdırma fəaliyyətinin bir hissəsidir. "Hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları dialoqdan maliyyə resurslarının təmini vasitəsi, müavinət obyektini kimi istifadə edir. Çünki həm böyük imkanlara sahib dini təşkilatlar, həm də dialoq və inkişaf fondlarına malik bəzi dövlətlər bu işə külli miqdarda vəsait xərcləyir"².

Digər tərəfdən, islam hökumətləri dini və ya mədəni dialoqlar üçün maliyyə mənbələri rolunu oynamır. Dialoqa cavabdeh qurum və ya orqanlar, maliyyələşdirici fondlar mövcud deyildir. Bu səbəbdən görürük ki, dialoqun maliyyələşdirilməsi üçüncü-dördüncü dərəcəli işə çevrilib. Maliyyə mənbələrinin kasadlığı – Vatikanda, Xristian kilsəsində bunun əksidir – dialoqa formal don geydirir, onu məqsədsiz fəaliyyətə çevirir.

¹ David R. Smack, *İnterfaith Dialogue and Peace building*. P. 129.

² Nəbil Əbdülfəttah. *Dinlərin siyasəti, toqquşmalar və islahatçılıq zərurətləri*. Qahirə: "Məktəbə əl-Üsra" nəşriyyatı, 2005, səh. 496.

On ikinci: Dialoqun idarə edilməsi problemi.

Qərbdə dialoq əsas qayda-qanunları, dəqiq normaları olan fəaliyyətdir. Bu fəaliyyətə ixtisaslı, hazırlıqlı kadrlar cəlb edilir. Siyasi müstəvidə isə dialoq diplomatik-siyasi danışiq mexanizmidir. Qərbin ali təhsil müəssisələrinin, universitetlərinin din şöbələrində dialoq bir elm sahəsi kimi öyrənilir, doktorluq dissertasiyalarının mövzusu olaraq seçilir. Xristian kilsəsinin mühüm təsisatlarından sayılan dialoqun öyrədilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kilsəyə və beynəlxalq təşkilatlara tabe dinlərarası dialoq mərkəzləri dialoqun idarə edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir.

İslam dünyasında indiyədək ixtisaslı, savadlı dialoqçuların hazırlanmasını öz boynuna götürəcək mərkəzlər mövcud deyildir. Odur ki, çox vaxt dialoqun idarə edilməsi qarşı tərəfin öhdəsinə buraxılır. Təbii ki, bu hal dialoqa təsir göstərir, müəyyən maraqların yaranmasına səbəb olur. İxtisaslı müsəlman kadrların hazırlanması problemi ilə yanaşı, ikinci bir problem də mövcuddur. Bu, dinlərarası dialoqun lazımınca idarə edilməsinə təminat verən zəruri normaların işlənilib-hazırlanmamağıdır. Dialoq iclaslarını kimin və necə idarə edəcəyi də problemlı məsələdir. Bu məsələlərdə müsəlmanlar təcürbəli deyillər. Səbəb sadə və aydındır: İslam dünyasında dinlərarası dialoq gözlənilməz münasibət və şəraitdən asılı ekstremal fəaliyyətdir; müstəqil qurumu yoxdur, müxtəlif islam təşkilatları daxilində sərbəst tənzimlənmir. Halbuki, müstəqil dialoq qurumları hazırlama, əlaqələndirmə, təbliğat, dialoq iştirakçılarının, mövzularının, forma və dilinin, idarə qaydalarının müəyyənləşdirilməsi, etik normaların qoyulması, səmərəliliyin yoxlanılması, nəzarət... funksiyalarını yerinə yetirə bilər. Heç bir islam fəaliyyəti dinlərarası dialoqda onun idarəsi və mexanizminə sahib olmadıqca uğur qazana bilməyəcəkdir.

İKİNCİ FƏSİL. QURANA, SÜNNƏYƏ VƏ İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNƏ GÖRƏ DİALOQUN QANUNİLİYİ

QURANI-KƏRİMƏ GÖRƏ DİALOQUN QANUNİLİYİ

Quran dialoqa böyük əhəmiyyət vermiş, onu mühüm tanışlıq vasitəsi olaraq nəzərdən keçirmişdir. Habelə, Qurana görə, dialoq əqli qənaətbəxşliyə əsaslanan dəvət vasitəsidir. Ayələrdə insanların eyni kökdən törədiyi qeyd edilməklə yanaşı, onların müxtəlifliyi də vurğulanır. İlahi kəlama görə müxtəliflik təbii qanunauyğunluqdur. İnsanlar yaxınlıq naminə bir-birləri ilə tanış olmalıdırlar. Bu zaman Allah təala eyni kökdən törədiklərini onlara xatırladır:

“Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadından (Adəm və Həvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyər, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq...” (əl-Hücurat, 13).

Qurani-Kərim dəvətdə dialoqun metodunu da müəyyənləşdirib. Bu, dialoqda müdriklik göstərməkdir. Müdriklik isə mütədilliyi, şüurlu davranmağı ifadə edir, dialoqa obyektivlik, aşkarlıq, məqsədyönlülük qazandırır. Bununla da o, öz vəzifəsini layiqlə yerinə yetirmiş olur¹.

Həmçinin, Quran dialoqda xoş öyüd-nəsihət məsələsinə də əhəmiyyət verir. Xoş öyüd-nəsihət xeyir əmələ təşviq olub məqbul

¹ Əbdülhadi əbu Talib. İslamın cahanşümulluğu: sülhə, birgə yaşayışa çağırışı // “əl-İctihad” jurnalı, Beyrut: “Dar əl-İctihad” nəşriyyatı, 2003, № 52-53, səh. 53.

vasitələrdən sayılır, dialoq iştirakçılarında etiraz doğurmur. Öyüd-nəsihət obyektiv olmalı, qarşı tərəfin şəstinə toxunmamalı, təəssüb-keşlik, təkəbbür və təhqiramizlik ona sirayət etməməlidir.

Müdrilik və xoş öyüd-nəsihətin sayəsində dialoq sakit keçir, rəşadət-məntiqi qənaətbəxşliyə əsaslanır, təzyiq və məcburiyyət ona hakim kəsilir.

Qeyd edək ki, Qurani-Kərim müdrilik və xoş öyüd-nəsihətlə Kitab əhlinin tövhidə çağırılmasını tövsiyə edir ki, bu da sözügedən iki keyfiyyətə əsaslanan dialoq formasına bir misaldır:

“(Ya Rəsulum!) Söylə: “Ey kitab əhli, sizinlə bizim aramızda eyni olan (fərqi olmayan) bir kəlməyə tərəf gəlin! (O kəlmə budur:) “Allahdan başqasına ibadət etməyə. Ona şəriq qoşmayaq və Allahı qoyub bir-birimizi (özümüzə) Rəbb qəbul etməyə!” Əgər onlar yenə də üz döndərərlərsə, o zaman (onlara) deyin: “İndi şahid olun ki, biz, həqiqətən, müsəlmanlıq (Allaha təslim olanlarıq)!” (Ali-İmran, 64).

Müxtəliflik ilahi qanunauyğunluqdur.

Müxtəliflik dedikdə sözdə, rəydə, vəziyyətdə, görünüşdə, mövqedə olan yeknəsəqsizlik başa düşülür¹. Əgər bir-birinə müxalif iki şəxsin biri və ya hər ikisi öz mövqeyində (rəyində, sözündə...) inadkarlıq göstərüb onu müdafiə etməyə çalışarsa, onu müqabilinə qəbul etdirməyə cəhd göstərərsə, müxtəliflik mübahisəyə çevrilir².

İnsanlar düşünmə, qavrama, dil, rəng... baxımından fərqli yaradılıblar. Bu da öz növbəsində fikir plüralizminə səbəb olur. Müxtəliflik Allahın qoyduğu qaydadır, qanunauyğunluqdur:

“Əgər Rəbbin, istəsəydi bütün insanları tək bir ümmət edərdi. Onlar hələ də ixtilafdadırlar” (Hud, 118).

İxtilaf ədəb-ərkanı hələ Peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) zamanında mövcud idi; səhabələr (Allah onlardan razı qalsın!) ixtilafa düşməkdən çəkinərdilər. Əgər belə hal baş versəydi, ixtilaf məsələni Quran və Sünnənin süzgəcindən keçirər, Allahın və peyğəmbərinin (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!)

¹ Əbdüssəttar İbrahim əl-Heytinin “Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu” kitabına Ömər Übeyd Həsənənin yazdığı ön söz, səh. 27-28.

² Taha Cabir əl-Ülvani. İslamda müxtəliflikirliyin ədəb-ərkanı Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutunun nəşrləri, 1987, səh. 22.

dediklərinə əməl edərildilər¹. Onlar ixtilafa düşdüklərində təqvalı davranar, islamın qoyduğu ədəb-ərkan qaydalarını gözləyərildilər. Səhabələr ixtilafa düşsələr də, onun ədəb-ərkanına riayət edərildilər; bir-birinə qarşı müdrik davranar, sakitcə dialog aparar, qarşılıqlı ehtirama və tərifə üstünlük verərildilər.

İxtilafdan qaçmaq ədəb-ərkindandır. İxtilafın səbəbi kimi daimi həqiqət axtarışı çıxış edir. İxtilafa səbəb olmuş elə amillər mövcuddur ki, onlara haqq qazandırmaq olar. Məsələn, dini mətnlərin – Quran ayələri və hədislərin fərqli-fərqli mənalarda başa düşülməsi bu qəbildəndir. Səhabələr islamın əsas prinsiplərindən sayılan qardaşlığa həmişə əməl etmiş, onda ixtilafa düşməmişdilər. Onların ixtilafı dinin törəmə məsələlərində (*firuat*) olub, etiqad (*əqidə*) mövzularına sirayət etməmişdi². Səhabələrin ixtilafı ədəb-ərkan qaydalarından kənara çıxmırdı; heç kim kafirlikdə, fasiqik və bidətdə təqsirləndirilmirdi³.

Mədəni dialog Allahın qoyduğu qanundur.

Şübhə yoxdur ki, nöqteyi-nəzərlərin müxtəlifliyi, əşya və hadisələrə fərqli münasibət dialogu zəruri edir. Dialog təbii, fitri tələbatdır⁴. Qurani-Kərimdə deyildiyi kimi, Allahın qoyduğu qaydadır:

“Əgər Rəbbin, istəsəydi bütün insanları tək bir ümmət edərdi. Onlar hələ də ixtilafdadırlar” (Hud, 118);

“Əgər Allah istədiyi, sizi (eyni şəriətə tabe) vahid bir ümmət edərdi. Lakin bu (müxtəliflik) Allahın verdikləri ilə sizi imtahan etməsi üçündür” (əl-Maidə, 48).

Dediyimiz kimi, müxtəliflik də ilahi qanuna uyğunluqdur. Ortaq dilin tapılmasına səbəb olacaq dialogun aparılması fərzi-kifayədir*. Bu haqda professor Şeyx Ömər Übeyd Həsənə yazır: “Mədəni dialog, hərtərəfli anlaşma mühitini formalaşdırmaq, dünyanı islam risaləti ilə tanış etmək, Allahın dinini yaymaq, özü də bütün bunları

¹ Yenə orada, səh. 48.

² Yenə orada, səh. 70-71.

³ Yenə orada, səh. 82.

⁴ Yenə orada, səh. 11.

* **Fərzi-kifayə:** hər hansı bir ərazidə yaşayan müsəlman toplumundan bir nəfər və ya bir qrupun etdiyi təqdirdə yerdə qalanların etməsindən azad olduqları fərz növü – *tərcüməçinin qeydi*.

ən gözəl üsullarla, ədəb-ərkanla etmək fərzi-kifayədir ki, bundan da bütün müsəlman ümməti məsuldur"¹.

Fikir mübadiləsinə, anlaşıma və həmrəyliyə səbəb olan dialoq islamın tələblərindəndir. Ömər Übeyd Həsənə hesab edir ki, belə dialoq hər şeydən qabaq dini borcdur, mükəlləfiyyətdir. Çünki Allahın dininə dəvət dialoq deməkdir². Bu zaman alim Quranın aşağıdakı ayəsini sitat gətirir:

“(Ya Rəsulum!) İnsanları hikmətlə (Quranla, tutarlı dəlillərlə), gözəl öyüd-nəsihət (moizə) ilə Rəbbinin yoluna (islama) dəvət et, onlarla ən gözəl surətdə (şirin dillə, mehribanlıqla, əqli səviyyələrinə müvafiq şəkildə) mübahisə et...” (ən-Nəhl, 125).

Daha sonra deyir: “Sivil dialoq Allahın qoyduğu qanuna uyğunluqdur. Onun öz tərkib hissələri, mexanizmi, vasitələri, məqsədləri, müxtəlif “silahlar”ı vardır... Hər müsəlman dialoqun aparılması metodlarını mənimsəməli, ona necə münasibət bəsləməyi, vasitələrindən baş çıxarmağı bacarmalıdır”³.

Allah təala buyurur ki, gözəl dialoq və mübahisə islamın tələbidir. Ona can atmaq, təşəbbüs göstərmək lazımdır. Quranda oxuyuruq:

“(Ya Rəsulum!) Söylə: “Ey kitab əhli, sizinlə bizim aramızda eyni olan (fərqi olmayan) bir kəlməyə tərəf gəlin! (O kəlmə budur:) “Allahdan başqasına ibadət etməyə. Ona şəriq qoşmayaq və Allahı qoyub bir-birimizi (özümüzə) Rəbb qəbul etməyə!” Əgər onlar yenə də üz döndərərlərsə, o zaman (onlara) deyin: “İndi şahid olun ki, biz, həqiqətən, müsəlmanlarıq (Allaha təslim olanlarıq)!” (Ali-İmran, 64).

Ayənin mənası budur ki: “Ey Məhəmməd, Kitab əhlinə de ki, eyni kəlməyə tərəf gəlsinlər”. Eyni kəlmə o deməkdir ki: “sizinlə bizim aramızdakı ədalət kəlməsinə tərəf gəlin!” Ədalət kəlməsi isə

¹ Əbdüssəttar İbrahim əl-Heytinin “Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu” kitabına Ömər Übeyd Həsənənin yazdığı ön söz, səh. 26.

² Yenə orada, səh. 26-27.

³ Yenə orada, səh. 40-41.

Allahın vəhdaniyyətini qəbul edib Ondan qeyrisinə ibadət etməməkdir..."¹.

Şeyx Übeyd Həsənə bildirir ki, yuxarıdakı ayə yalnız bir dövrlə məhdudlaşan dini mükəlləfiyyəti ifadə etmir... Ayədə dialoqa çağırışdan, başqaları ilə xoş ünsiyyətdən, Allahın lütfünə layiqlik yolunda hər bir müsəlmanın vəzifələrindən danışılır"².

QURANA GÖRƏ DİALOQUN ƏSASLARI

Bu əsaslara aşağıdakılar daxildir:

1. Əvvəlki peyğəmbərlərə və kitablara iman.

Qeyri-müsəlmanlarla dialoqun Qurandan qaynaqlanan əsas prinsipləri vardır və onlara əməl etmək olduqca vacibdir. Çünki bu prinsiplər dialoqa həyat verir, onu əsl məqsədinə yönəldir. Həmin prinsiplərin ən mühümlərindən biri də əvvəlki peyğəmbərlərə, rəsəllərə iman gətirməkdir. Bu, islam əqidəsinin vacib məsələlərindəndir. Qeyd edək ki, peyğəmbərlərə (Onlara salam olsun!) iman Kitab əhlindən olan qeyri-müsəlmanlarla münasibətlərdə əsas rola sahibdir. Allah təala buyurur:

"Peyğəmbər Rəbbi tərəfindən ona nazil edilənə (Qurana) inanmış və möminlər də iman gətirmişlər. (Onların) hamısı Allaha, Onun mələklərinə, kitablarına və (bütün) peyğəmbərlərinə iman gətirərək dedilər: "Biz Onun peyğəmbərləri arasında fərq qoymuruq. (Allahın hökmlərini) eşitdik (anladıq) və itaət etdik. Ey Rəbbimiz, bizi bağışla, (axırda) Sənin dərgahına (hüzuruna) qayıdacağıq!" (əl-Bəqərə, 285).

¹ Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Ehkam ayələrinin təvilinə dair izahları toplayan kitab (Ca`me əl-Bəyan ən Təvil Ay əl-Əhkam), cild III. "Dar əl-Fikir" nəşriyyatı, səh. 301-302.

² Əbdüssəttar İbrahim əl-Heytinin "Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu" kitabına Ömər Übeyd Həsənənin yazdığı ön söz, səh. 27-28.

Peyğəmbərlərə iman ümumi şəkildə müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların münasibətlərini təyin edir, dialoq üçün baza rolunu oynayır, fəhmə və anlaşılmaya yol açır¹.

Sözügedən prinsip Quranın bir-çox ayəsi tərəfindən təsdiqlənir:

“(Ey möminlər, yəhudi və xaçpərəstlərin sizi öz dinlərinə dəvət etmələrinə cavab olaraq) belə deyin: “Biz Allaha, bizə nazil olana (Qurana), İbrahimə, İsmayla, İshaqa, Yəquba və onun övladına (əl-əsbət) göndərilənlərə, Musaya və İsaya verilənlərə, Rəbbi tərəfindən (bütün) peyğəmbərlərə verilən şeylərə (möcüzələrə) inanmışıq. Onlardan heç birini digərindən ayırmırıq. Biz ancaq Allaha boyun əyən müsəlmanlarıq!” (əl-Bəqərə, 136);

“(Ya Peyğəmbər!) Allah: “Dini doğru-dürüst tutun (qoruyub saxlayın), onda ayrılığa düşməyin!” – deyər Nuhə tövsiyə etdiyini, sənə vəhy buyurduğunu, İbrahimə, Musaya, və İsaya tövsiyə etdiyini dində sizin üçün də qanuni etdi. Sənin dəvət etdiyin (tövhid dini) müşriklərə ağır gəldi. Allah istədiyi kimsəni özünə (peyğəmbər) seçər və tövbə edib Ona tərəf qayıdan kimsəni də doğru yola yönəldər!” (əş-Şura, 13).

Müfəssirlərdən İbn Kəsir yazır ki, Allah möminlərə “Ona iman gətirib (göndərdiyi) bütün kitabları, peyğəmbərləri təsdiqləməyi əmr edir. Allah mömin qullarına yol göstərir ki, onlar Rəsulullahə (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) endirilənə xüsusən, əvvəlki peyğəmbərlərə nazil olana da ümumiyyətlə iman gətirsinlər. Quran böyük peyğəmbərlərdən danışır, qalanlarını da gözəl şəkildə xatırlayır. Müsəlmanlar həmin peyğəmbərlər arasında ayrı-seçkilik etməməli, hamısına iman gətirməlidirlər”².

2. Müştərklik – dialoqun Quran əsaslarından biri kimi.

Bütün peyğəmbərlərin gətirdikləri din – Tək Allaha ibadəti ifadə edir. Şəriətləri və metodları fərqli-fərqli olsa da, bu, onların

¹ Fəzlülhadi Vəzin. Quran görə dialoqun əsas prinsipləri // “Tolerantlıq və məzhəblərarası yaxınlaşma” konfransının materialları, Karaçi Universiteti: “Şeyx Zayid” İslam Mərkəzi, 2008, səh. 77.

² Əbülfida İsmayıl ibn Kəsir. Əzəmətli Quranın təfsiri (Təfsir əl-Quran əl-Əzim), cild I. “Dar əl-Fikir” nəşriyyatı, hicri 1400, səh. 188.

(peyğəmbərlərin – *mütərcim*) ortaq qədəridir. Allah təala onlara bir olmağı əmr edir, təfriqəyə düşmələrinin isə yolverilməz olduğunu buyurur"¹.

Bu, ortaq dini prinsipin bazasını təşkil edir. Məhz bu ortaq prinsip dialoqa rəvac verir, onun davamlılığını təmin edir. İxtilafli məsələlərlə işə başlamaq ixtilafı dərinləşdirər, bəzən də dialoqda müvəffəqiyyətsizliyə səbəb olar. Qurani-Kərimdə sözügedən ortaq prinsip "eyni kəlmə" təbiri ilə ifadə olunub:

"(Ya Rəsulum!) Söylə: "Ey kitab əhli, sizinlə bizim aramızda eyni olan (fərqi olmayan) bir kəlməyə tərəf gəlin! (O kəlmə budur:) "Allahdan başqasına ibadət etməyə. Ona şəriq qoşmayaq və Allahı qoyub bir-birimizi (özümüzə) Rəbb qəbul etməyə!" Əgər onlar yenə də üz döndərərlərsə, o zaman (onlara) deyin: "İndi şahid olun ki, biz, həqiqətən, müsəlmanlarıq (Allaha təslim olanlarıq)!" (Ali-İmran, 64).

Bu ayədə dialoqa dair iki əsas öz əksini tapıb. Birinci əsas ayədəki "...gəlin!" sözü ilə ifadə olunub. Qurani-Kərim "...gəlin!" deməklə dialoqun qanuniliyini, ona təşəbbüsün zəruriliyini vurğulayır. Təbərinin təfsir kitabında deyilir: "Eyni olan kəlmə o deməkdir ki: "sizinlə bizim aramızdakı ədalət kəlməsinə tərəf gəlin!" Ədalət kəlməsi isə Allahın vəhdaniyyətini qəbul edib Ondən qeyrisinə ibadət etməməkdir..."².

Dialoqdan imtina edilərsə – "Əgər onlar yenə də üz döndərərlərsə..." – siz buna baxmayaraq, həqiqi müsəlman olduğunuzu bildirin"³.

İkinci əsas dialoqda ədaləti və insafı gözləməkdir ki, buna da ayədəki "sizinlə bizim aramızda eyni olan (fərqi olmayan) bir kəlmə" təbiri dəlalət edir. Bu, dialoqa əsas verəcək ortaq cəhət olduğu kimi, ədalətin zəruriliyi mənasına da gəlir. İbn Kəsir "eyni kəlmə"ni belə izah edir: "Yəni, həm bizə, həm də sizə eyni olan ədalət və insaf"⁴. Bu

¹ Yenə orada, cild IV, səh. 110.

² Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Ehkam ayələrinin təvilinə dair izahları toplayan kitab (Ca'me əl-Bəyan ən Təvil Ay əl-Əhkam), cild III. "Dar əl-Fikir" nəşriyyatı, səh. 301-302.

³ Əbülfida İsmayıl ibn Kəsir. Əzəmətli Quranın təfsiri (Təfsir əl-Quran əl-Əzim), cild I. "Dar əl-Fikir" nəşriyyatı, hicri 1400, səh. 372.

⁴ Yenə orada.

isə o deməkdir ki, “Bizimlə sizin aranızdakı ədalətli kəlməyə tərəf gəlin!”¹

3. Dinin sabit prinsiplərinə görə dialoqun qanuniliyi.

Şübhə yoxdur, ki, dini dialoq dinin bütün mövzularını, o cümlədən əqidə məsələlərini əhatə edir. Ancaq qabaqcadan açıq şəkilə deyirik: “əqidə məsələlərinin müzakirə edilməsinin məqsədi onları dəyişdirmək, həqiqiliyini isbat etmək deyildir, – bu qadağan edilib!”² Ancaq əqidə məsələlərindəki hikməti, sirləri öyrənmək, insanlara çatdırmaq üçün onların müzakirəsində qəbahət yoxdur. Dialoqlarda islamın sabit, ana ehkamlarında güzəştə gedilməməlidir. “Çünki bu ehkamlar dini mətnlər (ayə və hədislər – *mütərcim*) və icma ilə təsbit edilib”³. Qurani-Kərimdə bu məsələ barədə deyilir:

“Şübhəsiz ki, (Rəbbindən) özlərinə bir dəlil gəlmədən Allahın ayələri barəsində mübahisə edənlərin ürəyində ancaq bir təkəbbür (böyüklük iddiası, sənə qarşı həsəd) vardır. Onlar heç vaxt Ona (böyüklüyə, peyğəmbərlik dərəcəsinə) çatmayacaqlar. Sən Allaha pənah apar. Həqiqətən, O, (hər şeyi) eşidəndir, görəndir!” (əl-Mumin, 56);

“O kəslər ki, (Rəbbindən) özlərinə heç bir dəlil gəlmədən Allahın ayələri barəsində mübahisə edərlər. Bu həm Allah, həm də iman gətirənlər yanında (onlara qarşı) nifrət artırar. Allah hər təkəbbür sahibinin, zalımın ürəyini (təkəbbür, zülm sahibi olan hər bir qəlbi) belə möhürləyər!” (əl-Mumin, 35);

“Şübhəsiz ki, (bunlar) sənin Rəbbin tərəfindən olan həqiqətdir. Ona görə də şübhə edənlərdən olma!” (Ali-İmran, 60).

Ayələr haqqı batillə dəf edib şübhəni, zənni açıq-aşkar dəlillərdən üstün tutanlar barəsindədir. Haqq elə bir dəyərdir ki, müsəlmanlar dialoqda ona əməl etməlidirlər:

¹ Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Ənsari əl-Qürtubi. Quran hökmlərini toplayan kitab (əl-Ça'me li-əhkam əl-Quran), cild IV / çapa hazırlayan: Əhməd Əbdüləlim əl-Bərduni. Çap yeri göstərilməyib, 1965, səh. 106.

² Fəzlülhadi Vəzin. Qurana görə dialoqun əsas prinsipləri // “Tolerantlıq və məzhəblərarası yaxınlaşma” konfransının materialları, Karaçi Universiteti: “Şeyx Zayid” İslam Mərkəzi, 2008, səh. 84.

³ Əbülfida İsmayıl ibn Kəsir. Əzəmətli Quranın təfsiri (Təfsir əl-Quran əl-Əzim), cild I, IV. “Dar əl-Fikir” nəşriyyatı, hicri 1400, səh. 368; 80, 85.

“Və de: “Haqq rəbbinizdəndir. Kim istəyir inansın, kim də istəyir inanmasın (kafir olsun)...” (əl-Kəhf, 29).

Yəni, bu, rəbbinizdən gələn və hər bir şəkk-şübhədən uzaq haqdır¹.

4. Dialoqun “dayaq”ları.

İslamda dialoq güclü və sabit “dayaq”lara malikdir. Belə ki, bu dialoq müxtəliflik, plüralizm və din seçmə hüquqlarını tanıyır², ədalətə, doğruluğa, bəşəri qardaşlığa, tolerantlığa, birgə yaşayışa, seçim azadlığına əsaslanır, təəssübkeşlik və radikallığı rədd edir, zülmə, istibdada yox deyir. İslama görə dialoqda qarşı tərəfin rəyinə hörmət bəsləmək, məşvərətə əhəmiyyət vermək, xoş münasibətdən, obyektivlikdən çıxış etmək lazımdır.

Plüralizmi və dini fərqlilik hüququnu qəbul edən ayələr çoxdur. Məsələn:

“Dində heç bir məcburiyyət yoxdur...” (əl-Bəqərə, 256);

“Sizin öz dininiz var, mənim də öz dinim! (Elə isə sizin dininiz sizə, mənim dinim də mənə)!” (əl-Kafirun, 6);

“Və de: “Haqq Rəbbinizdəndir. Kim istəyir inansın, kim də istəyir inanmasın (kafir olsun)...” (əl-Kəhf, 29);

“Əgər Rəbbin istəsəydi, yer üzündə olanların hamısı iman gətirərdi. İnsanları iman gətirməyə sənmi məcbur edəcəksən?! (Bu sənin işin deyildir. Sənin vəzifən ancaq islamı təbliğ etməkdir)” (Yunus, 99);

“...Elə isə doğru yolda olan, yaxud (haqq yoldan) açıq-aydın azan bizik, yoxsa siz?” (Səba, 24).

İslama görə dialoqda ədaləti gözləmək lazımdır. Aşağıdakı ayələrdə olduğu kimi:

“...Əgər aralarında hökm etsən, ədalətlə hökm et. Allah ədalət sahiblərini sevər!” (əl-Maidə, 42);

¹ Yenə orada, cild III, səh. 83.

² Azyumardi Azra, “Pluralism, Co-existence and Religious Harmony in Southeast Asia, Indonesian Experience in the Middle Path” in, Islam and other religions in Asia, Co-existence and cooperation, International Symposium, Seoul, SK Corporation, Nov. 2005, P. 124.

“Ey iman gətirənlər! (Şahidliyiniz) sizin özünüzdən, ata-ənənənizin, yaxın qohumlarınızın əleyhinə olsa belə, ədalətdən möhkəm yapışan Allah şahidi olun! (Əleyhinə şahidlik edəcəyiniz şəxs) istər dövlətli, istər kasıb olsun, hər halda Allah onların hər ikisinə (sizdən) daha yaxındır. Nəfsinizin istəyinə uyub haqdan üz çevirməyin! Əgər dilinizi əyib büzsəniz və ya (doğru şəhadət verməkdən, yaxud ümumən şahidlikdən) boyun qaçırsanız, (bilin ki) Allah etdiyiniz işlərdən xəbərdardır!” (ən-Nisa, 135).

Qurani-Kərim ədavət səbəbi ilə zülmə qadağa qoyur, müxaliflərlə ədalətli davranmağı tələb edir:

“Allah din yolunda sizinlə vuruşmayan və sizi yurdunuzdan çıxartmayan kimsələrə yaxşılıq etməyi və onlarla ədalətlə rəftar etməyi sizə qadağan etməz. Allah ədalətli olanları sevər!” (əl-Mumtəhinə, 8).

Dialogun dayaqlarından biri – insanlarla əməkdaşlıq etmək, təcavüzkarlığa yol verməməkdir:

“Yaxşılıq etməkdə və pis əməllərdən çəkinməkdə əlbir olun, günah iş görməkdə və düşməncilik etməkdə bir-birinizə kömək göstərməyin. Allahdan qorxun. Həqiqətən, Allahın əzabı şiddətlidir!” (əl-Maidə, 2).

Habelə, dialog birgə yaşayış, bəşəri qardaşlıq, sülh, əmin-amanlıq və mehribanlıq əsasında qurulmalıdır. Bu keyfiyyətlərin ifadə edildiyi ayələrə nəzər salaq:

“...Kitab əhlinin yeməkləri sizə, sizin yeməkləriniz isə kitab əhlinə halaldır. Möminlərin, həmçinin sizdən əvvəl kitab verilmişlərin (yəhudilərin və xaçpərəstlərin) azad və ismətli (özlərini zinadan və nəfslərini haram şeylərdən qoruyan) qadınları mehlərini verdiyiniz, namuslu olub zina etmədiyiniz və aşna saxlamadığınız təqdirdə (evlənmək üçün) sizə halaldır...” (əl-Maidə, 5);

“Ey insanlar! Sizi tək bir şəxsdən (Adəmdən) xəlv edən, ondan zövcəsini (Həvvanı) yaradan və onlardan da bir çox kişi və qadınlar törədən Rəbbinizdən qorxun! (Adı ilə) bir-birinizdən (cürbəcür şeylər) istədiyiniz Allahdan, həmçinin qohumluq əlaqələrini kəsməkdən həzər edin! Şübhəsiz ki, Allah sizin üzərinizdə gözətçidir!” (ən-Nisa, 1);

“Əgər onlar sülhə (barışığa) meyl etsələr, sən də sülhə meyl et və Allaha bel bağla. Həqiqətən, O (Allah hamınızın sözlərini) eşidəndir, (niyyətlərinizi) biləndir!” (əl-Ənfal, 61).

SÜNNƏYƏ GÖRƏ DİALOQUN QANUNİLİYİ

Sünnəyə görə, qeyri-müsəlmanlarla dini-mədəni dialoqdan qabaq müsəlmanlar Qurana və Sünnəyə dərinlən bələd olmalıdırlar. Bu iki mənbə müsəlmanın dünyaya, həyata və insana baxışını müəyyənləşdirir, ona xeyir və şərin meyarlarını öyrədir, bəşəri ideyalara, nəzəriyyə və sistemlərə, qanunlara nəzarət gücü bəxş edir¹.

Sünnə də Qurani-Kərim kimi dialoqun qanuniliyini təsdiqləyir. Sünnəyə görə, dinin sabit prinsiplərinə əməl etmək, ana prinsiplərinə qarşı çıxmamaq, Quran və Sünnədən qeyrisinə istinad etməmək dialoqun qanuniliyindəndir.

Peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) digər dinlərin mənbələrindən istifadə etməyə icazə verməmişdir. “Çünki onun gətirdiyi şəriət açıq-aydın olub şirkdən və şübhələrdən xali idi; dəyişilmə və təbdildən uzaq olub başqa dinlərin, etiqad sistemlərinə möhtac deyildi”².

Cabir ibn Abdullah (Allah ondan razı qalsın!) rəvayət edir ki, bir dəfə Ömər ibn əl-Xəttab (Allah ondan razı qalsın!) Peyğəmbərə (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) Tövrənin bir vərəqini gətirərək deyir: “Ey Allahın rəsulu, bu, Tövrənin bir vərəqidir.” Peyğəmbər dillənmədi. Sonra Ömər vərəqi oxumağa başladı, Peyğəmbərin üzündə cizgiləri dəyişilmiş kimi oldu. Olanları seyr edən Əbubəkr (Allah ondan razı qalsın!) Ömərə dedi: “Anan sənsiz qalsın, görmürsənmi ki, Peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) üzü dəyişilib.” Ömər dilləndi: “Allaha Onun və peyğəmbərinin qəzəbindən pənah aparıram. Allahdan bir rəbb, İslamdan bir dini, Məhəmməddən də bir peyğəmbər kimi razıyıq”. Peyğəmbər buyurdu: “Canımı Əlində tutana and olsun ki, Musa sizə göstərilseydi,

¹ Əkrəm Ziya əl-Ömri. İrs və müasirlik // “Ümmət” kitabı, Qətər, hicri 1405, № 10, səh. 135.

² Yənə orada, səh. 137.

ona uyar, məni tərk edərdiniz. Bununla da yolunuzdan azmış olardınız. Əgər o (Musa – *mütərcim*) sağ olub peyğəmbərliyimi görsəydi, şübhəsiz mənə tabe olardı”¹.

Çünki islam doğru-dürüst dindir. Sünnə yəhudilərin qissələri və rəvayətlərinin təsirinə düşməmək haqda xəbərdar edir. Cabir ibn Abdullah (Allah ondan razı qalsın!) rəvayət edir ki, bir dəfə Ömər ibn əl-Xəttab Peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) yanına gəlib soruşur: “Yəhudilərdən bəzi sözlər dinləyirik. Xoşumuza gəlir, bəzilərini yazaq mı?” Allahın rəsulu cavab verdi: “Yəhudilər və xristianlar kimi, sizdəmi çaşqınlığa düşmüşsünüz?! (Yəni, islamda çaşqınlığa düşüb ondan qeyrisinə üz tutursunuz?!)” – sözünə davam etdi: – “Mən sizə ağappaq, saf bir din gətirmişəm. Əgər Musa sağ olsaydı, şübhəsiz, mənim yolumla gedərdi”².

SÜNNƏ VƏ MÜSƏLMAN-YƏHUDİ DİALOQUNUN TƏMİRİ

Peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) bir çox yəhudi ilə dialoqa girmişdi. Məsələn, hələ müsəlman olmamış yəhudi Abdullah ibn Səlam yoxlamaq, peyğəmbərliyindən əmin olmaq üçün Həzrəti Məhəmmədlə (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) söhbət aparmışdı. Məhz bu söhbətin (dialoqun) nəticəsində Abdullah ibn Səlam islamı qəbul etmişdi³. Söhbət əsnasında yəhudi Peyğəmbərə deyibmiş: “Mən səndən yalnız peyğəmbərlərin bildiyi üç məsələ haqda soruşacağam. Qiyamətin ilk əlaməti nədir; Cənnət əhlinin yeyəcəyi ilk təam hansıdır; Uşaq nə üçün bəzən atasına, bəzən də anasına oxşayır?”⁴ Peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamı

¹ Hədisi Abdullah ibn Sabitə istinadən Cabir ibn Abdullah və əş-Şə`bi rəvayət etmişlər. Hədisi İmam Əhməd (əl-Müsnəd, cild III, səh. 470, 487; cild IV, səh. 265), Əbdürrəzzaq (əl-Müsənnəf, cild VI, səh. 113, cild X, səh. 313), Darimi (əs-Sünən, cild I, səh. 126) qeydə almışlar. Hədisi tədqiq edən Şeyx Hüseyn Əsəd onu “zəif” saysa da, Şeyx Əlbani, Təbrizinin “əl-Mişkat” (bax: cild I, səh. 24, hədis № 194) əsərinə istinadən onu “həsən” hesab etmişdir.

² Yenə orada.

³ Məhəmməd ibn Əbdülməlik ibn Hişam. Peyğəmbərin həyatı, cild III, səh. 320-321.

⁴ Məhəmməd ibn Əbdülməlik ibn Hişam. Peyğəmbərin həyatı, cild III, səh. 138-139.

olsun!) bu suallara cavab verdikdə Abdullah ibn Səlam gözəl bir şəkildə islamı qəbul etdi. Peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) bütün yəhudiləri də islama dəvət etməsini İbn Səlamdan istədikdə belə cavab verdi: "Yəhudilər qəribə insanlardır... onlar birlirlər ki, mən onların ağalarının oğlu və onların ağasıyam, onların başbilənlərinin oğlu və onların başbiləniyəm. Müsəlman olmağımdan xəbər tutmadan öncə onları çağır və barəmdə soruş, (onların arasında hörmət sahibi olduğumu sənə söyləyəcəklər). Müsəlman olduğumu bilən kimi barəmdə olmasını söyləyəcəklər..."¹.

Növbəti dialog faktına nəzər salaq: Qüreyşdən bir heyət Yəribə (Mədinəyə – *mütərcim*) gəlib yəhudi din xadimlərinin yanına gedir. Onlardan Peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) haqda xəbər alıb soruşurlar: "Siz Tövrat əhlisiniz. Yanınıza gəlmişik ki, bizə dostumuz (Məhəmməd peyğəmbər – *mütərcim*) haqda bildiklərinizi deyəsiniz". Yəhudilər dedilər: "Sizə indi deyəcəyimiz üç şeyi ondan soruşun. Cavab verərsə, peyğəmbərdir. Yox bacarmazsa, boş-boş danışan birisidir, ona fikir verməyin. Ondan ilk dövrlərdə yaşamış gənclər haqda, Şərqdə və Qərbdə dolaşan kişi barədə və nəhayət ruh haqqında soruşun". Əgər bu barədə sizə xəbər verərsə, peyğəmbərdir və ona tabe olun. Yox bacarmazsa, boş-boş danışandır, əlinizdən gələni edin"².

Yəhudilərlə dialog çox vaxt mübahisələrlə müşayiət olunurdu. Çünki yəhudilər mübahisələri çox sevirdilər³. Ancaq müsəlmanlara görə bu dialoglar fikir ayrılığı və dini plüralizm haqlarının tanınması demək idi.

"Mədinə sənədi" adlandırılan müqavilə mətni yəhudilərə yaşama, mülkiyyət və əmin-amanlıq hüquqları vermişdi. Dini mübahisələr bu hüquqların tapdalanmasına səbəb olmurdu.

¹ Yenə orada.

² Yenə orada, cild II, səh. 320-321.

³ Əbdürrəhman Bədəvi. Qədir-qiyəmətinə bilməyənlərdən Peyğəmbəri müdafiə // tərcümə edən: Kamal Cadullah. Qahirə: "əd-Dar əl-ələmiyyə lil-kütub və-nəşr" nəşriyyatı, 1999, səh. 144.

“MƏDİNƏ SƏNƏDİ”NDƏ DİALOQUN QANUNİLİYİ

“Mədinə sənədi”ndə müsəlmanlarla yəhudilərin arasında möhkəm əlaqələr müəyyənləşdirilmiş, yəhudilər İslam dövlətinin vətəndaşları hesab edilmişdilər. Bu sənədə görə yəhudilər sərbəst etiqad və dövlət tərəfindən himayə edilmə hüququna sahib idilər. Habelə, sənəddə yəhudilərlə əməkdaşlıq əlaqələri haqda danışılırdı.

Vətəndaşlığın, himayə hüququ və etiqad sərbəstliyinin verilməsi əsasında yəhudilərlə dialoqun qanuniliyinin təsbitində Mədinə sənədinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onun mətnini aşağıda dərc edirik:

“Bu, peyğəmbər Məhəmmədlə Qüreyşdən, Yəsribdən olan möminlərin, müsəlmanların, tabe olub onlara qoşulanların, onlarla birlikdə cihad edənlərin arasında yazılmış sənəddir. Onların hamısı bir ümmətdir.

Bizə tabe olan yəhudilərə kömək və eyni münasibət göstəriləcəkdir.

Möminlər kimi, yəhudilər də müharibə zamanı öz döyüş xərclərini ödəməlidirlər.

Bəni-Övf yəhudiləri müsəlmanlarla bir topluluq təşkil edirlər...

Yəhudilərin öz dini, müsəlmanların da öz dini var. Bu, həm onların özlərinə, həm də vassallarına şamildir. Kim özünə zülm edib günaha yol versə, yalnız özünü və ailəsini məhv etmiş olacaqdır.

Bəni-Nəccar, Bəni-Haris, Bəni-Saidə, Bəni-Cüşm, Bəni-Övs, Bəni-Sə`ləbə və Bəni-Şətinə yəhudiləri Bəni-Övf yəhudiləri kimidirlər. Kim özünə zülm edib günaha yol versə, yalnız özünü və ailəsini məhv etmiş olacaqdır. Şübhəsiz, yaxşılıq və vəfakarlıq (insanı) günahdan uzaqlaşdırır. Bəni-Sə`ləbə yəhudilərinin vassalları onların özləri kimidirlər. Yəhudilərə pənah aparanlar onlar kimidirlər. Peyğəmbərin (Ona Allahın salamı və xeyir-duası olsun!) icazəsi olmadan (yəhudilərdən) heç kəs (müsəlmanlarla birlikdə hərbi yürüşə) çıxma bilməz. Yaralanma olarsa, intiqam almaq qadağan edilməyəcəkdir.

Adam öldürən kəsin özü və ailəsi məsuliyyət altına girəcəkdir. Şübhəsiz, Allah buna əməl edənlərlədir.

Yəhudilər və müsəlmanlar ayrı-ayrılıqda öz xərclərini ödəməlidirlər. Bu sənədi qəbul edənlərə qarşı müharibə olarsa, onlar (yəhudi və müsəlmanlar) bir-birlərinə kömək etməlidirlər. Onlar öz aralarında mehriban olacaq, bir-birləri ilə yaxşı davranacaqlar. Şübhəsiz, yaxşılıq və vəfakarlıq (insanı) günahdan uzaqlaşdırır. Heç kəs müttəfiqinə qarşı günaha yol verməməli, zülmə uğrayana isə yardım göstərilməlidir. Möminlər kimi, yəhudilər də müharibə zamanı öz döyüş xərclərini ödəməlidirlər.

Bu sənədi qəbul edənlər Yəribə daxilində ehtiram göstərməlidirlər. Himayə altında olanlar himayədarlar kimidirlər; nə zülmə məruz qalar, nə də özləri günaha yol verərlər. Himayədarların izni olmadan heç kəsə himayədarlıq haqqı vermək olmaz. Əgər bu sənədi təsdiqləyənlər arasında hər hansı bir hadisə baş verib anlaşılmazlıq yaranarsa və bunun fitnə-fəsad təhlükəsi olarsa, bu hal Böyük və Qüdrətli Allaha və Məhəmmədə (Ona Allahın salamı və xeyir-duası olsun!) həvalə edilməlidir.

Heç şübhəsiz, Allah bu sənəddə olanlara riayət edənlərlədir!

Qüreyşlilər və onlara kömək edənlər himayə altına alınmayacaqlar. Yəribə qəfildən hücum olunarsa, onlar (yəhudi və müsəlmanlar) bir-birlərinə kömək etməlidirlər. Əgər onlar ((yəhudilər) müsəlmanlar tərəfindən) sülh bağlamağa çağırırlarsa, buna dürüst şəkildə əməl edəcək və ya sülhün bağlanılmasında iştirakçı olacaqlar. Yox, əgər yəhudilər müsəlmanlara eyni şeyi təklif edərlərsə, möminlər qarşısında eyni hüquqlara sahib olacaqlar. Yalnız din müharibələri bundan istisnadır. Hər bir tərəf özünə aid yerlər üçün cavabdehdir.

Bu sənədi qəbul edənlər üçün olan şərtlər Övs yəhudiləri və vassalları üçün də bu səhifəni qəbul edənlər tərəfindən tam mühafizəkarlıqla tətbiq edilir. Şübhəsiz, yaxşılıq və vəfakarlıq (insanı) günahdan uzaqlaşdırır. Yalnız özünü düşünən uduzacaqdır. Həqiqətən, Allah bu sənəddə olanları təsdiqləyir.

Bu yazı zalım və günahkarların (cəzalandırılmasına) mane olmayacaqdır. Mədinəni tərk edən də, orada qalan da əmin-amanlıq

dadır. Günahkar və zalımlar bundan istisnadır. Şübhəsiz, Allah və peyğəmbər Məhəmməd (Ona Allahın salamı və xeyir-duası olsun!) xeyirxahları və müttəqiləri himayə edəcəkdir”¹.

SÜNNƏ VƏ MÜSƏLMAN-XRİSTİAN DİALOQUNUN TƏMİRİ

Peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) və müsəlmanlar xristianlarla da dialoq aparmışlar. Bu dialoqların ən əhəmiyyətli Peyğəmbərin Nəcrandan gəlmiş xristian heyətlə dialoqudur. Allahın rəsulunun (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) xristian hökmdarlara göndərdiyi məktublar da dialoq qəbilindəndir. Həmçinin, Həbəşistana hicrət edən müsəlmanlar Həbəş kralı ilə dialoqa girmiş və bu dialoqda Qüreyş müşrikləri də iştirak etmişdilər. Göründüyü kimi, həmin dialoqun iştirakçıları müsəlmanlar, xristianlar və müşriklər idi. Dialoq xoş və dostyana əlaqələrə səbəb olmuşdu. Bu dostyanalığ Peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) Həbəş kralına bəslədiyi münasibəti ifadə edirdi. Belə ki, Allahın rəsulu səhabələrinə Həbəşistana səfər etmələrini tövsiyə verdikdə demişdi: “Oranın heç kəsə zülm etməyən adil hökmdarı vardır. Ora doğru-dürüst (təhlükəsiz) yerdir və Allah (bu yer sayəsində) sizi düşdüyünüz vəziyyətdən xilas edəcəkdir!”²

İslam mənbələrində yuxarıda qeyd edilmiş dialoq haqda təfəssilatlı məlumat vardır. Həmin dialoqun mətnini qısa şəkildə aşağıda dərc edirik:

“Nəcaşi mühacirlərdən soruşdu:

- Dediğiniz bu din nə olan şeydir ki, ona görə siz öz qövmünüzdən ayrılmışsınız. Nə mənim dinimi, nə də başqa millətlərin dinini qəbul edirsiniz?³

Cəfər ibn əbu Talib (Allah ondan razı qalsın!) mühacirlərin adından Nəcaşiyə belə cavab verdi:

¹ Məhəmməd ibn Əbdülməlik ibn Hişam. Peyğəmbərin həyatı, cild II, səh. 121-123.

² Məhəmməd ibn Əbdülməlik ibn Hişam. Peyğəmbərin həyatı, cild I, səh. 343.

³ Yenə orada, səh. 358.

- Ey hökmdar! Biz nadan bir xalq idik; bütlərə sitayiş edir, ölmüş heyvanların ətini yeyirdik. Əxlaqsızlıqla məşğul olur, qohum-larımıza baş çəkməzdik. Qonşularımıza da pislik edərdik. Güclümüz zəifimizi basıb əzirdi. Bu halətdə ikən Allah bizə içərimizdən bir peyğəmbər göndərdi. Biz onun əsil-nəcabətini yaxşı tanıyır, dürüstlü-yündən, sədaqət və ləyaqətindən də əmin idik. O, bizi Allaha şəriklə qoşmamağa, təkcə Ona ibadət etməyə çağırırdı. Çağırırdı ki, atalarımız da sitayiş etdiyi bütlərdən, daşlardan əl çəkək. Bizə doğru-dürüst danışmağı, əmanətə sahib çıxmağı, qohumlara baş çəkməyi, gözəl qonşuluğu, haram işləri görməməyi, nahaq qan axıtmamağı əmr etdi, əxlaqsızlığa, yalan danışmağa, yetim malının yeyilməsinə, iffətli qadınlara böhtanın atılmasına qadağa qoydu. Bizə əmr etdi ki, Allaha ibadət edib Ona şəriklə qoşmayaq. Bizə namaz qılmağı, zəkat verib oruc tutmağı... (Cəfər islamın buyruqlarını bir-bir sadaladı) əmr etdi. Biz də ona inandıq, Allahdan gətirdiyinə tabe olduq; Allaha ibadət edib Ona şəriklə qoşmadıq, bizə haram etdiyini haram, halal etdiyini də halal bildik. Xalqımız bizə ədavət bəsləyib zülm etdi. Bizi dinimizdən ayırmağa çalışdılar. İstəyirdilər ki, bizi Allaha ibadətdən ayıraraq bütlərə sitayişə qaytarsınlar. Bizə üstün gəlib əziyyət verəndə, dünyanı başımıza dar edəndə, dinimizə əngəl törədəndə sənin ölkənə doğru yola çıxdıq, yalnız sənin ölkəni seçdik. Səninlə birlikdə yaşamaq istədik. Ümid etdik ki, sənin yanında bizə zülm olunmayacaq¹.

Nəcəsi soruşdu:

Mənə Allahdan gələn bir şey oxuya bilərsənmi?

Cəfər:

- Bəli, – deyərək “Məryəm” surəsindən bu ayələri oxudu:

“(Məryəm onun özü ilə danışın, deyə) ona (uşağa) işarə etdi.

Onlar: “Beşikdə olan uşaqla necə danışacaq?” – dedilər.

(Allahdan bir möcüzə olaraq körpə dilə gəlib) dedi: “Mən, həqiqətən, Allahın quluyam. O mənə kitab (İncil) verdi, özümü də peyğəmbər etdi.

¹ Yenə orada, səh. 358-359.

O, harada oluramsa olum, məni mübarək (həmişə hamıya xeyir verən, dini hökmləri öyrədən) etdi və mənə diri olduqca namaz qılıb zəkat verməyi tövsiyə buyurdu.

O, həmçinin məni anama qarşı olduqca itaətkar (nəvazişkar) etdi, (heç kəsə qarşı) zülmkar, asi (dikbaş) eləmədi!

Doğulduğum gün də, öləcəyim gün də, diriləcəyim (qəbirdən diri olaraq qaldırılacağım) gün (qiyamət günü) də (Allahdan) mənə salam olsun!" (Məryəm, 29-33).

Nəcaşi dilləndi:

- Bu (ayələr) və Musanın (İsanın) dedikləri eyni qəndildən çıxan nur kimidir". Daha sonra oradakı Qüreyş nümayəndələrinə dedi: "Çıxın gedin, Allaha and olsun ki, onları sizə təslim etməyəcəyəm¹.

Növbəti gün Əmr ibn As Nəcaşi ilə görüşməkdə israr edir və bildirir ki, müsəlmanlar İsa ibn Məryəm haqda başqa cür fikirləşirlər. Əmr Nəcaşiyə deyir: "Müsəlmanlar İsa ibn Məryəm haqqında dəhşətli şeylər söyləyirlər. Yanlarına adam göndər və nə dediklərini xəbər al". Nəcaşi bu barədə Cəfər ibn əbu Talibdən soruşdu. Cəfər ona belə cavab verdi: "Biz onun barəsində peyğəmbərimizin öyrətdiklərini söyləyirik. O, Allahın qulu, peyğəmbəri, bakirə Məryəmə üflədiyi ruhu və sözüdür". Nəcaşi bir çubuq götürüb torpağı cızdı və böyük sevinc içərisində dedi: "Dininizlə dinimiz arasındakı fərq yalnız bu cız qədərdir"². Daha sonra Cəfərə üzünü tutdu: "Gedin, siz əmin-amanlıqdasınız. Sizdən biriniz olmaq bir dağ qədərində qızıla sahib olmaqdan daha xoşdur". Nəcaşi Qüreyşin adamlarına hədiyyələrini qaytararaq dedi: "Allah məndən deyil, qoy sizdən rüşvəti alsın. İnsanları özümə tabe etməkdənsə, onları özlərinə tabe edə-rəm"³.

Bu dialoqun mühacir müsəlmanlara xeyri çox oldu; Nəcaşinin himayəsinə girib əmin-amanlıqda yaşadılar.

Nəcaşi, bütpərəst Qüreyş nümayəndələri və mühacir müsəlmanlarının arasındakı dialoqun tarixi-dini əhəmiyyəti vardır. Onun tarixi əhəmiyyəti bundadır ki, o, ilk xristian-müsəlman dialoqudur.

¹ Məhəmməd ibn Əbdülməlik ibn Hişam. Peyğəmbərin həyatı, cild I, səh. 359-360.

² Yenə orada, səh. 360.

³ Yenə orada.

Çünki bu dialog Həbəşistan hökmdarı Nəcaşinin istəyi əsasında baş tutub.

Sözügedən dialogun dini əhəmiyyəti isə onun müsəlmanların xristianlarla beynəlxalq səviyyədə ilk dini kontaktı olmasında ifadə olunub. Belə bir dialoga zəmin yaradan tarixi şəraiti nəzərə almasaq belə, o, sırf dini xarakter daşıyır. Çünki üç dini tərəf arasında baş tutmuşdu: 1. Həbəşlərin təmsil etdikləri xristianlıq; 2. Mühacirlərlə təmsil edilən islam; 3. Qüreyş nümayəndələrinin təmsil etdikləri büt-pərəstlik. Bu tərəfləri fərdlərin timsalında nəzərdən keçirsək, Nəcaşi xristianlığın, Cəfər ibn əbu Talib islamın, Əmr ibn As və Abdullah ibn əbu Rəbiə isə – əslində Əmr ibn As əsas təmsilçi idi – büt-pərəstliyin təmsilçiləri idilər. Deməli, hərəsi bir şəxslə təmsil edilən üç dinin arasında dialog baş tutmuşdu. Fərz edək ki, bu dialogda Nəcaşi həm müqabil tərəf, həm də sədr kimi çıxış edirdi. Dialogun mövzusu isə mühacir müsəlmanların dini – islam idi. Özü də bu dini Əmr ibn As tənqidi formada Nəcaşiyə təqdim etmişdi: "Ey hökmdar! Sənin ölkənə bizdən bəzi ağılsız insanlar gəlib. Atalarının dinindən üz çeviriblər. Sənin dininə də sitayiş etmirlər. Yeni bir din yaradıblar, nə sən, nə də biz ondan xəbərdarıq. Ataları, əmiləri və qəbilələri bizi sənin yanına göndəriblər ki, onları geri aparaq"¹.

İslamın dəyərinin cılızlaşdırılıb tənqidi formada təqdim edilməsi aşağıdakı bəndlərdə ifadə olunub:

1. Mühacirləri ağılsız hesab etmək, onları səfeh insanlar kimi göstərmək;

2. Mühacirləri eyni vaxtda iki dini məsələdə ittiham etmək: birincisi, onlar atalarının dinindən üz çeviriblər. İkincisi, Nəcaşinin dinini – xristianlığı da seçməyiblər. Sonuncu ittiham, əslində Nəcaşini islama qarşı çıxarmaq məqsədi güdürdü;

3. Müsəlmanların Qüreyşə və Nəcaşiyə yad, yeni din icad etdiklərini bildirmək.

Büt-pərəstliyə qarşı çıxmaq, xristianlığı da bir din olaraq seçməmək, yeni din icad etmək – bütün bunlar Qüreyş nümayəndələrinin səsləndirdikləri iddialar idi. Əslində, mühacirlər xristianlığı

¹ Yenə orada, səh. 357.

qəbul etsəydilər belə, bu, dini ikiüzlülük baxımından Qüreyş üçün narahatlıq yaratmazdı. Əmr ibn As bu dini “ikiüzlülük” barədə Nəcaşiyə danışmışdı. Ancaq Nəcaşi mühacirlərin özlərindən baş verənləri öyrənmək qərarına gəlmişdi.

Nəcaşi bu hərəkəti ilə dialoqa dair bir əsası müəyyənləşdirmişdi: **dini ifadə azadlığı; dialoqda təmsil olunan din mənsublarına qulaq asmaq; kiməsə ədavət bəslədiyi başqa din barədə “əllaməlik” etmək icazəsi verməmək!**

Nəcaşi mühacirləri dinləmək istəmiş, əsil müsəlman dialoqçusu olan Cəfər ibn əbu Talib də islamın mahiyyəti haqda hökmdara məlumat vermişdi. Belə ki, Cəfər islam haqda müxtəsər də olsa müfəssəl danışaraq onu aşağıdakıları əhatə edən din kimi təqdim etmişdi:

Din:

Bu cəhət islamın mahiyyətini ifadə edir ki, bu da Tək Allaha ibadətdir, şirkdən təmizlənib bütlərə sitayışdən imtinaadır.

İbadət:

Şəhadət kəlməsi (Allahdan başqa ilah yoxdur, Məhəmməd də Onun peyğəmbəridir), namaz, zəkat və oruc.

Şəriət:

Halal və haram məsələlərin müəyyənləşdirilməsi. Sitat: “...bizə haram etdiyini haram, halal etdiyini də halal bildik”.

Dini və əxlaqi müstəvidə müqayisə:

Bu, dini və əxlaqi müstəvidə islamın bütpərəstliklə müqayisəsidir.

Əxlaq:

Doğru-dürüst danışmaq, əmanətə sahib çıxmaq, qohumlara baş çəkmək, gözəl qonşuluq, haram işlər görməmək, naqaq qan axıtmamaq, əxlaqsızlıq etməmək, yalan danışmamaq, yetim malının yeməmək, iffətli qadınlara böhtan atmamaq.

Nəcaşi Peyğəmbərə (Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!) nazil olan vəhyə dair bir şey eşitmək istədiyini bildirdikdə Cəfər ibn əbu Talib ona “Məryəm” surəsinin 1-23-cü ayələrini oxumuşdu. Göründüyü kimi, Nəcaşi Cəfərin islam barədə dediklərini dinləməklə kifayətlənməmiş, ondan nazil olmuş dini mətnlər oxumağı

tələb etmişdi. Bununla o, iki şeyi məqsəd güdürdü: a) müsəlman dialogunun (Cəfərin – *mütərcim*) danışdıqlarının doğruluğunu yoxlamaq; b) dini mətnlər haqda son sözü söyləmək, – bu da onun aşağıdakı sözündə ifadə olunub:

“Bu (ayələr) və Musanın (İsanın) dedikləri eyni qəndildən çıxan nur kimidir. (Qüreyş nümayəndələrinə xitabən:) “Çıxın gedin, Allaha and olsun ki, onları sizə təslim etməyəcəyəm”¹.

Birinci gün dialog müsəlman mühacirlərin xeyrinə başa çatdıqdan sonra bütpərəst tərəf müdaxilə edir ki, xristianlıqla bağlı məsələdə – İsa peyğəmbərin islamdakı statusu problemində Nəcəşini müsəlmanlara qarşı qızıqsındır. Odur ki, Əmr ibn As Nəcəşiyə deyir: “Müsəlmanlar İsa ibn Məryəm haqqında dəhşətli şeylər söyləyirlər”².

Müsəlman dialogunun (Cəfərin – *mütərcim*) cavabı belə olur: “Biz onun barəsində peyğəmbərimizin öyrətdiklərini söyləyirik. O, Allahın qulu, peyğəmbəri, bakirə Məryəmə üflədiyi ruhu və sözüdür”³.

Dini müqayisə baxımından Nəcəşinin torpağa cız çəkdikdən sonra dedikləri çox maraqlıdır: “Dininizlə dinimiz arasındakı fərq yalnız bu cız qədərdir”⁴. Nəcəşi başa düşmüşdü ki, “...müsəlmanlar Həzrəti İsanın (Ona salam olsun!) peyğəmbərliyini, xristianlığın da bir din olduğunu qəbul bilib Allaha ibadət edirlər”⁵.

DIALOGUN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ VƏ QAYDALARI

İslam, xristianlıq və bütpərəstlik arasındakı bu ilk dialog bir sıra əsas prinsipləri müəyyənləşdirib:

1. Dialogda iştirak edən dinlərin ustalıqla təmsil edilməsi:

Təmsilçi həm öz dini, həm də digər dinlər haqda yüksək bilik səviyyəsinə malik olmalıdır.

¹ Məhəmməd ibn Əbdülməlik ibn Hişam. Peyğəmbərin həyatı, cild I, səh. 359-360.

² Yenə orada, səh. 360.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

⁵ Heykəl. Məhəmmədin həyatı, səh. 136.

2. Dialoqun demokratikliyi:

Nəcaşi müsəlmanlara öz etiqadları haqda danışmaq şəraitini yaradıb Qüreyş təmsilçilərinin müdaxiləsinə imkan verməməklə bu demokratikliyi təmin etmişdi. Həbəş hökmdarı bu hərəkəti ilə təsdiqləmişdi ki, heç kəs bəyənmədiyi başqa dinin adından danışa bilməz. Belə ki, o, bu cür haqsız təmsilçiliyə "yox" deyərək, müsəlmanları şəxsən dinləməkdə israr etmişdi. Bunun nəticəsində tərəflər demokratiya və sərbəstlik şəraitində öz dini görüşlərini ifadə edə bilmişdilər.

3. Dialoqun mahiranə şəkildə idarə edilməsi:

Dini ifadə azadlığı və ədalətin təmini, idarəçilik əzmkarlığı, zorakılığa yol verməmə və dialoq ədəb-ərkanına riayət göstərir ki, dialoq uğurla baş tutub. Nəcaşi hakimliyindən sui-istifadə etməməklə, tərəfkeşliyə yol verməməklə dialoqu müvəffəqiyyətlə idarə etmişdi.

4. Dialoqun obyektivliyi:

Problemin obyektiv və ciddi şəkildə müzakirəsi, mövzudan uzaqlaşmama, qərəzsizlik, hökm çıxarmada təmkinlik, adi danışqla kifayətlənməyib dini mətnlərdən dəlil tələbi dialoqun obyektivliyini təmin edir. Dialoq obyektiv təsvirə, təhlilə, ədalətli hökmə xələl gətirəcək qərəzli fikirlərdən uzaq olmalıdır.

5. Dialoq abı-havası:

Nəcaşi dini dialoq üçün münasib abı-hava yarada bilmişdi. Bunun üçün o, ədaləti gözləmiş, ədavətə yol verməmiş, dialoq iştirakçılarının təhlükəsizliyinə zəmin durmuş, onlarla doğru-dürüst davranmış, dini ayrı-seçkiliyi şərait yaratmamış, qonaqpərvərlik göstərmiş, zəif tərəfi himayəsi altına almışdı.

6. Dialoqun dili:

Dialoq aydın, anlaşıqlı dillə aparılmış, dinin və ya ilahiyyətin qəliz mövzularına toxunulmamışdır. Belə ki, İsa peyğəmbər (Ona salam olsun!) haqda islam nöqteyi-nəzəri təqdim olunmuş, müsəlman dialoqçu (Cəfər ibn əbu Talib nəzərdə tutulur – *mütərcim*) Quranın dilindən istifadə edərək, müəmmalı, qaranlıq məqamlara toxunmamışdır.

Dialoqda dinin dili sadə, aydın, anlaşıqlı və birbaşa olmalıdır.

7. Müqayisəli dialoq metodikası:

Sözügedən dialoqda iştirak edən dinlərin bir-birinə münasibətinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə bir neçə müqayisə aparılmışdı. Məsələn, Cəfər (Allah ondan razı qalsın!) islamla büt-pərəstliyin və islamla xristianlığın (Nəcəşi ilə) müqayisəsini aparmışdı.

8. Müqayisə sayəsində nəticə və hökmə varmaq mümkün olmuşdu. Nəticə budur ki, xristianlıqla islamın arasında həmrəylik tapılmış, ortaq nöqtə – eyni mənbənin mövcudluğu müəyyənləşdirilmişdi: “Bu (ayələr) və Musanın (İsanın) dedikləri eyni qəndildən çıxan nur kimidir... Dininizlə dinimiz arasındakı fərq yalnız bu cız qədərdir”. Sabit nəticə isə onda ifadə olunub ki, xristianlıq və islam büt-pərəstlikdən fərqlənir.

Hökmə gəlincə, nəticədə zülm aradan qalxmış, mühacirlər himayə altına alınmış, Qüreyş nümayəndələrinin planları alt-üst olmuşdu.

9. Dialoqda dostluq abı-havası:

Dialoqda bir-birinə ədavət bəsləyən iki tərəfin mövcudluğuna baxmayaraq, Nəcəşi dini çəkişməni sivil dialoqa çevirə bilmişdi.

İSLAM DİNİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİNƏ GÖRƏ DİALOQUN QANUNİLİYİ

İslam dini və mədəniyyəti dialoqa zəmin yaradacaq bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər həm dinlər, həm də sivilizasiyalararası dialoqa təbii olaraq şərait yaradır. Müsəlmanlara görə, dialoq mükəlləfiyyət məsələsi deyildir, əksinə, islam dini və mədəniyyətinin mahiyyətindən irəli gələn məsələdir. Habelə, Quran ayələri və hədislər bu dialoqun həm qanuniliyini, həm də mənbəliliyini təmin edir. Çünki islamın bütün xüsusiyyətləri Quran və Sünnəyə əsaslanır. “Müsəlmanların dialoq mədəniyyətini universal din müəyyənləşdirir. Bu universal din həm ibadəti, həm də sosial münasibətləri özündə birləşdirir, insan həyatının hər bir tərəfini – etiqad, ibadət

və mədəniyyət məsələlərini ehtiva edir"¹. Bu səbəbdən deyirik ki, islam dialoqu kimi xarakterizə edilən hər bir dialoq həm əqidəvi, həm ibadət, həm də mədəni məzmunu malik olmalıdır². Bu da onu göstərir ki, müsəlmanlara görə dini və sivil dialoq növləri arasında üzvü əlaqə mövcuddur.

İslamın universallığı və islam mədəniyyətinin dialoqla əlaqəsi.

Bu universallıq tək ilahın və dinin universallığından irəli gəlir ki, bu da vəhdaniyyətdir. Universallıq hər bir zamana, məkana uyğunluq deməkdir, dini yalnız bir xalq üçün konkret zaman kəsiyində məhdudlaşdırmamaqdır. Bu haqda Quranda deyilir:

“(Ya Rəsulum!) Biz səni (təkcə öz qövmünə deyil) bütün insanlara (möminlərə Cənnətlə) müjdə verən, (kafirləri isə Cəhənnəm əzabı ilə) qorxudan bir peyğəmbər olaraq göndərdik...” (Səba, 28);

“Səni də (Ya Rəsulum!) aləmlərə (bütün insanlara və cinlərə) ancaq bir rəhmət olaraq göndərdik” (əl-Ənbiya, 107)³.

Bu universallıq zəruri etmişdir ki, Quranın xitab tərzı də universal olsun, zaman və məkənlə, bir xalqlə məhdudlaşmasın. Qurani-Kərimdə bol-bol işlədılən “Ey insanlar...” təbiri də buna dəlalət edir. Bu, Peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) missiyasının özünəməxsusluğu deməkdir:

“De: “Ey insanlar! Mən sizi yalnız açıq-aşkar bir qorxudanam (Allahın əzabı ilə açıq-aşkar qorxudan, xəbərdar edən bir peyğəmbərəm!)” (əl-Həcc, 49).

Quranda Məhəmməd peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) adı öz xalqlı ilə əlaqədar olaraq hallanmır. Quranın müraciəti bütün bəşəriyyətə ünvanlanıb. Axı islam, həm də sonuncu dindir⁴.

¹ Həsən Əbdülkərim əl-Vərakli. Müsəlmanların sivil dialoq mədəniyyəti: məfhum və tətbiqə dair qeydlər // “İslam və sivilizasiyaların dialoqu” simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: “Kral Əbdüləziz” kitabxanası, 2004, səh. 510-513.

² Yenə orada.

³ Gh. H. Aasi, Muslim understanding of other religions, a study of Ibn Hazm's Kitab al-Fisal fi al-Milal wa al-Nihal, Int. Ins. Of Islamic Thought, Islamabad, 1999.

⁴ Fövziyə əl-Əşmavi. Sivilizasiyaların dialoqu və dövrün problemləri – qloballaşma və mədəni xüsusiyyətlərə təsiri // “əl-İctihad” jurnalı, 2002, № 52-53, səh. 102.

İslamın ağılasığanlığı və islam mədəniyyətinin dialogla əlaqəsi.

Ağlabatanlıq islamın və mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Çox vaxt islam ağıl dini kimi xarakterizə edilir. İslam özündən əvvəlki dini təfəkkür tərzinə hakim kəsilmiş mifoloji ideyalardan insan aqlını xilas etmişdir. Bəli, islam ağıla münasib dindir, çünki onun rasiona-dini məzmunu sağlam aqlın, saf fitrətin verdiyi informasiya ilə üst-üstə düşür. Onunla ağıl arasında heç bir ziddiyyət yoxdur.

İslam ağılla səsleşən dindir. Çünki onda dini sadəlik vardır və o, əvvəlki dinlərin düşar olduğu dini-teoloji absurdluqdan uzaqdır. Belə absurdluq əvvəlki dinləri anlaqlılıqdan məhrum etmiş, onları ağıl və məntiqə sığmayan təlimlərə çevirmişdir.

Dedik ki, ağlabatanlıq islamın xitab tərzinə rasionallıq və məntiqilik bəxş etmiş, dialogu dinin məzmunu və ideyalarını başqalarına çatdırən ən mühüm vasitəyə çevirmişdir.

Dialogun özü də fikir mübadiləsinə, rasiona-məntiqi fəhmə əsaslanan müraciət növüdür. Qurani-Kərim tez-tez rasiona dil üslubundan istifadə edir. Rasionallıq Quranın xüsusiyyətlərindən biridir. Bir çox ayənin sonunda "Məgər başa düşmürsünüz; Məgər düşünmürsünüz; Məgər dərk etmirlər?" kimi təbirlər işlədilir. Buna bənzər digər ibarələr ağıla verilən əhəmiyyəti göstərir, insanları qane etmədə dialogun məqamından xəbər verir.

Din və təbliğ (dəvət) olaraq islamın dialogla əlaqəsi.

Bu xüsusiyyət islamın universallığından irəli gəlir. Universallıq zəruri edir ki, insanlar islamla tanış olsunlar, islama çağırınsınlar. Bu səbəbdən dialog ən mühüm təbliğ vasitəsi, dəvət mexanizmidir. İslam dəvəti rasiona qənaətbəxşliyə əsaslanan fəaliyyətdir. Rasiona qənaətbəxşlik isə islamın sərbəst rasiona təqdimi deməkdir. Bu zaman məcburiyyətə, təhdidə yol vermək olmaz. Rasiona qənaətbəxşlik təmin olunmazsa belə, etiqad azadlığına zəmanət vermək lazımdır. Quranda oxuyuruq:

"Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur. Artıq doğruluq (iman) azğınlıqdan (küfrdən) ayırd edildi..." (əl-Bəqərə, 256).

İslam mütədilliyi və faydalılığının dialogla əlaqəsi.

Qurani-Kərimdə müsəlmanlar orta (mötədil) ümmət kimi təsvir olunublar:

“(Ey müsəlmanlar!) Beləliklə də, sizi orta (ədalətli və seçilmiş) bir ümmət etdik ki, insanların əməllərinə (qiyamətdə) şahid olasınız, Peyğəmbər də (Həzrəti Məhəmməd də) sizə şahid olsun...” (əl-Bəqərə, 143).

Digər bir ayədə isə müsəlmanlar başqa cür xarakterizə edilir:

“(Ey müsəlmanlar!) Siz insanlar üçün ortaya çıxarılmış ən yaxşı ümmətsiniz (onlara) yaxşı işlər görməyi əmr edir, pis əməlləri qadağan edir və Allaha inanırsınız. Əgər kitab əhli də (sizin kimi) iman gətirsəydi, əlbəttə, onlar üçün yaxşı olardı. Onların da içəri-sində bəzi iman gətirən şəxslər vardır, lakin çox hissəsi haqq yoldan çıxanlardır” (Ali-İmran, 110).

Şeyx Yusif əl-Qərdavi mötədilliyin əsas təzahür formalarını aşağıdakı kimi göstərir:

“İslamın bütöv şəkildə başa düşülməsi; Quran və Sünnənin mənbə roluna iman; dini məfhum və dəyərlərin möhkəmləndirilməsi; öhdəlik və ona riayət anlayışlarının müvazinətli şəkildə başa düşülməsi; Quranı və Peyğəmbəri (Allahın salamu və xeyir duası ona olsun!) tədqiq edən yeni fiqh sahələrinin təsis edilməsi: buraya “Təbii qanunauyğunluqlar fiqhi”, “Şəriətin məqsədləri fiqhi”, “Nəticələr fiqhi”, “Tarazlaşdırmalar fiqhi”, “Prioritet məsələlər fiqhi”, “İxtilaf və həmrəylik fiqhi”, “Mədəniyyət fiqhi”, “Dəyişdirmə fiqhi” və “Gerçəklik fiqhi” daxildir; əxlaqi dəyərlərə əhəmiyyət vermək; dinin daxilədən yeniləşdirilməsi; ictihad prinsipinin dirçəldilməsi; şəriətin sabit prinsipləri və dövrün dəyişiklikləri arasında tarazlıq yaratmaq; fiqhə, fitvalarda asanlaşdırma və mülayimlik; asanlaşdırma ilə yanaşı dəvət metodlarının təkmilləşdirilməsi; dəvətdə müdrikliklə təcridliyi gözləmək; mənəvi və maddi mahiyyətlərin, ilahi və bəşəri məziyyətlərin, ağıl və qəlbin, dünya və axirətin, Allahın haqqı, nəfsin nəsibi və başqalarının hüquqlarının, maddi-iqtisadi istehsal və mənəvi-əxlaqi yüksəlişin arasında uyğunluğa çağırış; dinin, müqəddəs dəyərlərinin müdafiəsi ilə yanaşı, sülhü dəstəkləmək; dini azlıqların hüquqlarını tanımaq; ağıla, təfəkkürə qiymət vermək; elmi təfəkkürə çağırış; donuqluq və kor təqlidlə mübarizə; ədalət, məşvərət, azadlıq

və xeyirxahlıq, insan haqları kimi sosial-bəşəri dəyərlərə ehtiram; qadın haqları və ailə təsisatının qayğısına qalmaq; dünyadakı müsəlman azlıqların problemləri ilə maraqlanmaq; dini, irqi, linqvistik, mədəni və siyasi yeknəsəqsizliyi qəbul etmək; mənliyi əldən vermədən, zorakılıq, say çoxluğu, maliyyə üstünlüyü və yüksək yaşayış tərzindən dolayı təkəbbür duyğusuna qapılmadan mədəni səviyyədə birgə yaşayışa, qaynayıb-qarışmağa, qarşılıqlı inkişafa can atmaq"¹.

Habelə, islam mötədilliyi dedikdə ifrat və laqeydlilik arasındakı fikirlər, başqalarına münasibətin necəliyini göstərən tarazlıq, islamın mötədilliyi, cəmərdlik və asanlıq, islam mədəniyyətinin tolerantlığı və sivil dialoga hazır olması, mədəni müxtəlifliklə barışma başa düşülür².

Dialog islam mötədilliyinin səmərəsi hesab edilir. Dialogsuzluq radikallığa, ifratçılığa, qapalılığa, dar düşüncə tərzinə səbəb olur. Başqaları ilə münasibət etikasının mövcud olmamağı təəssübkeşliyə, dini-fikri ifrata aparıb çıxarır³. Mötədillik sayəsində dialoga bəşəri ünsiyyət vasitəsi kimi baxılır. Çünki mötədillik cins, irq, millət, etnos, din və məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, mədəni plüralizmlə barışmaq deməkdir. Qarşılıqlı mədəni təsir islam mötədilliyinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. "Allah təala insanları əqidə, din, məzhəb, fikir, dil, mədəniyyət, adət-ənənə, cins, rəng, sistem və qanunlar, geyim, bəzək... baxımından müxtəlif yaradıb. Bu müxtəliflik və çoxçeşidlilik insan həyatını zənginləşdirən, gözəlləşdirən sabit ilahi qanunauyğunluqdur. Bütün mədəniyyətlərdə müxtəliflik mövcuddur. Təktərəfli və donuq qəliblərdə mədəniyyət inkişaf etməz. Ümumbəşəri irsin iştirakçıları kimi çıxış edən tərəflər arasında çağırış və həmrəylik olmalıdır. Odur ki, dialogun dəyərləri və prinsipləri təsis edilməli, sivil maarifləndirmə işi aparılmalı, bilik mübadiləsi və fərqli nöqteyi-nəzərlərə bələdçilik təmin olunmalıdır"⁴.

¹ Yusif əl-Qərdavi. İslam mötədilliyi və əsas təzahür formalarına dair bir neçə söz. Küveyt, 2007, səh. 56-59.

² Əhməd Ömər Həşim. İslamda mötədillik. Qahirə: "Birləşmiş Nəşriyyat", səh. 7; 121.

³ Əli Məhəmməd əl-Əcilə. "Mötədillik – həyat metodu kimi" seminarının materialları // "Mənar əl-İslam" jurnalı, 2005, № 366, səh. 41, 47.

⁴ Ümumdünya Mötədillik Mərkəzi: baxış və missiya. Küveyt, səh., 29-30.

Mötədillik bütün insanları sevmək, onlara xeyir arzulamaqdır. Mötədillik sosial münasibətləri, qarşılıqlı təsiri müəyyən etmişdir. Elə isə xalqlara azad rəsonal qənaətbəxşlik vermək üçün insan fətrətinə münasib dəyər və qanunlar yaradılmalıdır¹.

Mötədillik imkan verir ki, dialoq ədaləti və tolerantlığı, əxlaq dəyərlərinə hörməti təmin etsin; rəsonal, psixoloji və hissi uyusqanlığa rəvac versin.

Mötədillik başqalarının qəbuluna şərait yaradır, düşüncə azadlığına qapılar açır, amiranə məsləhətləri qəbul etmir, düşüncə hegemonluğunu bəyənmir. Bütün bunların reallaşması isə dini-mədəni səviyyədə rəsonal-məntiqi dialoqdan asılıdır. Deməli, xalqlar və cəmiyyətlər arasında birgə yaşayışa, tolerantlığa imkan vermək lazımdır².

Dialoq və tanışlıq.

Qurani-Kərim insanların müxtəlifliyini qəbul etmiş, onu sosial qanunauyğunluq saymışdır. Sosial müxtəlifliyin təbii nəticəsi olaraq insanların bir-biri ilə tanışlığı zərurəti yaranmışdır.

Müsəlmanlar bu prinsipə böyük əhəmiyyət vermişlər. Bununla da tanışlıq digər sivilizasiyalarla dialoq vasitəsinə çevrilmişdir. Digər mədəniyyətlərlə tanışlıq faydalı təmasa imkan vermiş, inkişafı, mükəmməlliyi, mənafeələrin mübadiləsini təmin etmişdir.

İslam mədəniyyətinin əsas məziyyətlərindən biri də onun başqa sivilizasiyalarla təmasa can atmasıdır. Bu təmasdan həm islam, həm də həmin mədəniyyətlər faydalanıb. İslam mədəniyyətinin digər mədəniyyətlərlə təması biliklərin əxzinə əsaslanır. Odur ki, bu mədəniyyət digər xalqlardan götürülmüş informasiyaların tutumu baxımından ən böyük mədəniyyətdir³.

Tanışlıq qarşı tərəf haqda informasiya verir, onun haqqında yanlış fikrə düşmək təhlükəsini aradan qaldırır. Yanlış fikir qarşı tə-

¹ Vəcihə əl-Biharənə. Mötədillik – Quran anlayışı kimi // Dini Tədqiqatlar Krallıq İnstitutunun bülleteni, İordaniya, 2005, № 35, səh. 11.

² Ümumdünya Mötədillik Mərkəzi: baxış və missiya. Küveyt, səh. 44.

³ Şəmsəddin əl-Keylani. Ərəb səyyahlarının Avropa ilə tanışlıq sevgisi // “əl-İctihad” jurnalı, Beyrut: “Dar əl-İctihad” nəşriyyatı, 2002, № 52-53, səh. 350-351.

rəf barədə səhv təsəvvürlərdən, qorxudan irəli gəlir. Tərəflərin bir-birindən çəkinmələri dialoqa və fikir mübadiləsinə əngəl yaradır¹.

Beləliklə, aydın olur ki, tanışlıq qarşı tərəf barədəki məlumat-sızlığa son qoyur. Məlumatsızlıq isə qarşı tərəfdən çəkinməyə, ehtiyatlanmağa səbəb olur ki, bunun da nəticəsində sərtlilik və ədavət təzahür edir.

¹ Engmar Karlson. İslam və Avropa: birgə yaşama yoxsa mübarizə / tərcümə edən: Səmir Bünani. Stokholm, 1994, səh. 33.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL. DAXİLİ VƏ XARİCİ DİALOQ

DAXİLİ DİALOQ

“Öz” ilə daxili dialoq çətin dialoq növüdür. Bəzi səviyyələrdə isə daxili dialoq xarici dialoqdan daha çətindir. Çünki xarici dialoq din və mədəniyyət baxımından fərqli olanlarla baş tutur. Belə insanlarla münasibətlər tanışlıq, müştərək məqamların müəyyənləşdirilməsi, ortaq məxrəcə gəlmə əsasında qurulur.

Daxili dialoqun problemi budur ki, kənardan tərəflərin həmrəyliyi kimi görünür; daxili fikir ayrılığı aydın formada hiss edilmir. Daxili dialoq eyni “Öz”ə, eyni kimliyə mənsub iki tərəf arasındakı əlaqədir. Bu tərəflərin bir-biri ilə tanışlığı nəinki gözləniləndir, həm də bu, onların münasibətlərinin əsasıdır. Daxili dialoqun çətinliyi həm də onunla əlaqədardır ki, müxtəlif dinlər və mədəniyyətlərlə xarici dialoq yarım əsrdən çoxdur ki, başlanıb, daxili dialoq isə ciddi formada hələ də öz sözünü deyə bilməyib.

“Öz” ilə ixtilaf başqası (qeyri-müsəlman) ilə ixtilafdan daha mürəkkəbdir. Yəqin ki, buna başlıca səbəb başqa ilə (qeyri-müsəlmanla) ixtilafın sərhədlərinin açıq-aydın olmasıdır. Müsəlmanlarla ixtilafda isə sərhədlər qeyri-aydındır. Bu ixtilafın səbəbi oxşar qəbilə təəssübkeşliyi və tayfaya bağlılıqdır. İslam qardaşlığı, müsəlman ümməti kimi məfhumlar fonunda, dövlətlər və xalqlar müstəvisində milli toplumların mübarizəsi çərçivəsində bu qarışıqlıq daha da artır. Sonda məlum olur ki, biz müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanlarla dav-

randığımız kimi davranırıq; müsəlman “Öz”ü bir necə “öz”ə parçalanıb.

“Öz”ün formalaşmasında, müsəlmana özgə kimi baxmaq tendensiyasının aradan qaldırılmasında, müsəlmanların arasındakı təfəriqlərin yox edilməsində daxili dialoq böyük əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin, daxili dialoq sayəsində yeni növ müsəlman-müsəlman münasibətlərini formalaşdırmaq, müştərək məqamları müəyyənləşdirib ortaq dil tapmaq mümkündür.

Odur ki, daxili dialoq bir neçə səviyyədə həyata keçirilməli, müsəlman “öz”ünün məruz qaldığı parçalanmanın mahiyyətinə münasib olmalıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış etsək, vahid müsəlman cəmiyyəti daxilindəki bölünmələrin təbiətinə müvafiq bir neçə daxili dialoq səviyyəsi gözümüzün önündə canlanır. Müsəlman-müsəlman dialoqu özünəməxsus əsaslara malikdir; müsəlmanların bugünü və gələcəyi bu əsaslarla əlaqəlidir, keçmişin qiyməti birmənalı şəkildə onlarla ölçülür. Bu əsaslar XXI əsrdə ümmətin məruz qaldığı təhlükələr haqda müsəlmanları maarifləndirir, gənclərə daha çox əhəmiyyət verir, onlara dialoq şüurunu aşılayır¹.

Birinci: Sünni-sünni dialoqu.

Sünni islam dünyası ilk baxışdan Quranın və Sünnənin birləşdirdiyi bir bütöv kimi görünür. Biz burada islamın yaranmasından etibarən sünni dünyasının vəziyyətindən danışmaq fikrində deyilik. Yalnız bir şeyi qeyd etməklə kifayətlənirik ki, sünnilər ilk əsrlərdə fərqli dini qruplara bölünsələr də, müsəlman din tarixçiləri onları bir – “Sünnə və həmrəylik tərəfdarları” (Əhl əs-Sünnə vəl-Cəma‘ə) adı altında təqdim etmişlər.

Müsəlmanların hal-hazırkı vəziyyəti isə göstərir ki, sünnilərin arasında keçmişdə olduğu kimi dini bölünmələr mövcud deyil. Ancaq Əhli-Sünnə bayrağı altında toplaşan fərqli camaatlıqlar, hərəkətlər, cərəyanlar mövcuddur. Dediymiz kimi, bu müxtəliflik təfriqə xarakteri daşıyır.

Sual yaranır: dünyanın müxtəlif yerlərindəki sünni camaatlıqların bir-biri ilə daxil dialoqa ehtiyacları varmı?

¹ Əbdüləziz əl-Xəyyat. Müsəlman-müsəlman dialoqunun əsasları // “əl-Kəlimə” jurnalı, 1996.

Bu sualın cavabı həmin sünni camaatlıqların arasındakı ixtilafların həcmindən asılıdır. Düşünürük ki, ixtilafların dərəcəsiindən asılı olmayaraq onların arasında dialoq vacibdir. İxtilafları aradan qaldırmaq və ya dərəcəsiini azaltmaq, vahid sünni dünyasını formalaşdırmaq üçün sünnilərin bir-biri ilə dialoqu zəruridir. Onların arasında dialoq, həm də ona görə zəruridir ki, Qərbin İslam dünyasına hücumu qarşısında müsəlmanların birliyi, tək yumruğa çevrilmələri, ümmətin hüquq və müqəddəs dəyərlərinin qorunması mümkün olsun.

Sünnilərin daxili dialoqu bir sıra mühüm məsələləri ehtiva edir. Məsələn, müxtəlif sünni fiqh məzhəbləri arasındakı dialoq bu qəbildəndir. Belə dialoq həmin məzhəbləri bir-birinə yaxınlaşdırıb müsəlmanların problemlərinin həllində əməkdaşlığı təmin etməklə yanaşı, həm də müsəlmanlara müasir dövrlə ayaqlaşib öz cəmiyyətlərini inkişaf etdirmək, müsəlman azlıqların problemlərini həll etmək imkanı verir.

Daxili müstəvidə digər dialoq növü də vardır. Bu, islam cəmiyyətinin elmi tərəqqisi, müsəlmanların elmi inkişafına mane olan problemlərin həlli, dinlə elmin “uydurulmuş” ziddiyyətinin aradan qaldırılması, dini-əxlaqi meyarlar əsasında sərbəst elmi araşdırmalara imkanın verilməsi məqsədilə dinlə elmin dialoqudur. Belə dialoq müsəlman din alimləri ilə elmin bütün nəzəri və tətbiqi sahələri üzrə müsəlman mütəxəssisləri arasında aparılmalıdır. Çünki bu, din-elm münasibətlərini doğru şəkildə başa düşməklə əlaqədar problemlərin Müsəlman ümmətinin xeyrinə həll edilməsinə şərait yarada bilər.

İkinci: Sünni-şiə dialoqu.

Sünni-şiə münasibətləri daim gərgin olmuş, öz kəskinliyi ilə seçilmişdir. Uzun müddətdir ki, bu iki məzhəbi yaxınlaşdırma cəhdləri onların münasibətlərinə konkret heç nə verməyib. Bu iki məzhəbin dialoqu faktlarına sünni alim Şeyx İbrahim Ravinin (vəfatı – 1936) şiə alimi Seyid Məhəmməd Mehdi Sizvari (vəfatı – 1931) ilə dialoqunu göstərmək olar. Bu iki alim tövsiyə edirdilər ki, ənənəvi təəssübkeşliyə, tayfa çəkişmələrinə, məzhəblər, fırqələr və dini qrup-

lar arasında geniş yayılmış tayfabazlığa son qoyulsun, məzhəblər tayfa rəqabətinə, təəssübkeşliyinə alət edilməsin¹.

1947-ci ildə Qahirədə təsis edilmiş İslam Məzhəblərini Yaxınlaşdırma Mərkəzi sünnilərlə şiələrin dialogunda mühüm rol oynamışdır. Mərkəz bu məqsədlə 1949-1972-ci illər ərzində yaxınlaşma prosesinin ədəb-ərkanına dair "İslam missiyası" adlı jurnal da buraxmışdır. Mərkəzin əsas hədəfi "müsəlmanların səflərini bölüb qüvvələrini zəiflətmək məqsəd güdən məzhəb fərqləri və fikir ayrılıqlarından istifadə hallarının qarşısını almaq olmuşdur. Məzhəblərarası yaxınlaşmağa çağırış hər iki tərəfin ortaq cəhətlərinin öyrənilməsi əsasında baş tutmuşdu"².

Bu hərəkətin öndərlərindən biri də Hüseyn Əli Məhfuz olmuşdur. Alim düşünürdü ki, sünni-şiə dialogu "nəzəri ixtilafları əməli ixtilaflara çevirməyən rəşional qaydalara əsaslanmalıdır. Bunun üçün o tövsiyə edirdi ki, ixtilaflara dair yazılmış kitablar bir kənara qoyulsun, fitnə-fəsad çıxaran məzhəb kitablarına bel bağlanılmasın, həqiqət araşdırılsın"³.

Hüseyn Əli Məhfuz yazırdı: "Fiqhdəki ixtilaflara dair kitablardakı mövzular bir-birinə uyğun mövzulardır. Hədis elmi də ümməti birləşdirəcək xarakterə sahibdir. Müsəlmanlar şəriət əhkamlarının əsasları məsələsində həmrəydir. Bu əsaslar Quran, Sünnə, İcma* və ağıldır. Yəni, ümmətin metodologiyası bir, sünnəsi bir, getdiyi yolu da birdir"⁴.

Düşünürük ki, bizim bu tədqiqatımızın tələblərinə müvafiq sünni-şiə dialogu məlum 11 Sentyabr hadisəsindən əvvəlki və ya sonrakı siyasi səbəblərə görə aparılmır. Başlıca məqsəd – regiondakı

¹ Cövdət Qəzvini. İslam məzhəbləri arasında yaxınlaşma tendensiyları // "əl-Minhac" jurnalı, Beyrut, 2003, № 28, səh. 120-121.

² Yenə orada, səh. 122-123.

³ Yenə orada, səh. 125.

* **İcma**: İslam alimlərinin dini bir məsələnin şəriət statusu ətrafında yekdil qərara gəlmələri və bütün müsəlmanların bu qərarı həmrəyliklə qəbul etmələrini ifadə edən termin; konsensus; müsəlman hüququnun (fiqh) üç mənbəyindən biri – *tərcüməçinin qeydi*.

⁴ Yenə orada, səh. 125-126.

siyasi dəyişikliklərdən uzaq durmaqla sünni-şiə dialoqunun mümkünliyünü öyrənməkdir.

Biz çalışırıq ki, siyasi məsələlərdən uzaq durmaqla dini dialoqun mümkünliyünü təsbit edək. Bu zaman biz sırf dini prinsiplərdən çıxış etməklə sünniləri və şiələri islam çərçivəsində, bütövlükdə dini münasibətlər əsasında nəzərdən keçirəcəyik.

Şübhə yoxdur ki, sünni-şiə parçalanması müsəlman tarixinin şahidi olduğu ən böyük parçalanmadır. Müsəlman dünyası faktiki olaraq sünni və şiə ölkələrinə bölünüb. Elə ölkələr də vardır ki, orada həm sünnilər, həm də şiələr yaşayırlar. Əslində bu bölünmə siyasi amillərlə bağlı olmuş, zaman keçdikcə sırf dini xarakter kəsb etmişdir. Bu səbəbdən sünni-şiə münasibətləri siyasi münasibətlərə çevrilmişdir. Təbii ki, bu xeyirdən daha çox ziyan gətirən münasibətlər olmuşdur. Sünni-şiə münasibətlərinin sırf dini bölünmə xarakteri kəsb etməsi nəticədə iki müxtəlif dini mədəniyyətin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Sünni ölkələrində sünni, şiələşmiş ölkələrdə isə şiə mədəniyyəti! Bu, o deməkdir ki, dini bölünmə iki müxtəlif dini mədəniyyətin formalaşması ilə nəticələnib. Biz burada dini bölünmənin fonunda yaranmış və inkişaf etmiş dini adətləri ehtiva edən mədəniyyəti nəzərdə tuturuq. Dini ənənəçiliklə, sünni-şiə mübarizəsinin dini arxaplanı ilə əlaqəli olan bu mədəniyyət şiəliyin inkişafı ilə təşəkkül tapan dini fəaliyyətin nəticəsidir. Habelə, bu mədəniyyət müxtəlif dini ayinlərin, dini irsin, dini mətnlərin, dini rəhbərlik və şəxsiyyətlərin, sünniliyi və şiəliyindən asılı olmayaraq bu rəhbərliklərə fərqli baxışların, eyni dinin müxtəlif izah formalarının səmərəsidir.

Dini bölünməyə və fərqli dini mədəniyyətin yaranmasına səbəb olmuş dini-siyasi arxa plan haqda danışmadan birbaşa keçirik aşağıdakı prinsiplərə əsaslanan sünni-şiə dialoquna. Bu dialoq 11 Sentyabr hadisəsindən sonrakı yeni islam reallığına, yeni dünya mənzərəsinə əsaslanan sünni-şiə dialoquna şərait yaradacaqdır¹.

¹ Əbdüləziz əl-Xəyyat təklif edir ki, sünnilərlə şiələrin gələcəkdə ortaq dil tapmaları üçün bir çox müştərək məqamı ehtiva edən dialoqlar aparılmalıdır. Bunun üçün o, ortaq anlaşmanın əldə edilməsi istiqamətində Məhəmməd Təqi əl-Qumi və Şeyx Mustafa Əbdürrəzzaqın çalışmalarına toxunur. Habelə, 1953-cü ildə Bağdadda Şeyx

Sünni-şiə dini dialoqunun prinsipləri.

Şiələrle sünnilərin arasında yeni və müasir əlaqələrin baş tutması üçün həmin əlaqələrin aşağıdakı prinsiplərə əsaslanması şərtidir:

1. İslam qardaşlığı prinsipi.

Müasir dövrdə sünni-şiə münasibətlərini təsis edəcək ən mühüm prinsip islam qardaşlığı prinsipidir. Desək ki, sünnilər və şiələr keçmişdə bu prinsipə laqeydlilik göstərmişlər, mübaliğəyə varmış olmalarıq. Tarix boyu dini-mədəni və siyasi bölünmə islam qardaşlığı prinsipinin unudulmasına səbəb olmuşdur. Halbuki, qardaşlıq müsəlmanların qarşılıqlı münasibətlərini təmin edən, onların müxtəlif dini-siyasi qruplara aidliyini problemə çevirməyən aktiv prinsip sayılır.

Elə isə qardaşlıq prinsipini dirçəltmək lazımdır ki, sünnilər və şiələr yeni münasibətlərə qədəm qoysunlar.

2. Bəşəri qardaşlıq prinsipi.

Bu, ümumiyyətlə insanları birləşdirən prinsipdir. Çünki bütün insanlar eyni kökdən törəyiblər. Biz sünnilərlə şiələrin dialoqunu gerçəkləşdirmək üçün bu prinsipə işə başlamırıq. Çünki islam qardaşlığı bu məsələdə daha üstün məqama malikdir. Elə isə əvvəlcə ona istinad etmək lazımdır. Ancaq bu, sünni-şiə yaxınlaşması prosesində bəşəri qardaşlıq prinsipindən istifadəni qadağan etmir. Axı bəşəri qardaşlıq, ümumiyyətlə insanları bir-birinə yaxınlaşdıran prinsipdir.

3. Etiqad sərbəstliyi prinsipi.

İslam hələ əvvəldən etiqad azadlığını bir hüquq kimi tanımış, dini zorakılığa qarşı çıxmışdır:

“Dində heç bir məcburiyyət yoxdur...” (əl-Bəqərə, 256);

“Sizin öz dininiz, mənim də öz dinim vardır” (əl-Kafirun, 6).

İslam dini müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların münasibətlərində etiqad plüralizminə əhəmiyyət vermişdir. Yaxşı olardı ki, etiqad və məzhəb ixtilafı zamanı bu prinsip müsəlmanların şəxsi münasibətlərində də həlledici rol oynasın.

4. İnsan haqları prinsipləri.

Bu prinsiplər Qərb tarixində yeni olsa da, müsəlmanlar hələ qədimdən onlara əməl etmişlər. İnsan haqları prinsiplərinin ən mühümlərindən biri də din və vicdan azadlığıdır. Biz bu məsələyə yuxarıda ayrıca islam prinsipi kimi toxunmuşduq. İndi isə ona beynəlxalq insan hüquqları bəyannamələrində öz əksini tapmış bəşəri prinsip kimi baxacağıq. Bu prinsipə əməl etmək lazımdır. Çünki o, din azadlığı, dini-etiqad plüralizmi məsələlərində ümumi islam təlimi ilə ziddiyyət təşkil etmir.

5. Dini-irqi azlıqların hüquqları.

Müsəlman və qeyri-müsəlman ölkələrindəki dini azlıqların, etnik konfessiyaların hüquqları ümumi formada insan haqları ilə əlaqəlidir. İslam ölkələrindəki dini azlıqların sərbəst etiqad və dini zülmdən himayə hüquqları vardır. Həmçinin, qeyri-müsəlman ölkələrində yaşayan müsəlman azlıqlar da eyni hüquqlara sahibdirlər. Bu hüquqlar islam tərəfindən tanınmışdır. Ancaq onları qüvvəyə mindirmək lazımdır ki, müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların, hətta fərqli məzhəb mənsublarının qarşılıqlı münasibətlərində baza rolunu oynasın.

Sünni-şiə dialoqunun əsasları.

Sünni-şiə dialoqu aşağıdakı əsaslara sahibdir:

1. Qarşılıqlı surətdə məzhəb müxtəlifliyinin qəbul edilməsi.

Bu, o deməkdir ki, sünnilər şiələrin, şiələr də sünnilərin mövcudluğunu qəbul etməlidirlər. Məzhəb müxtəlifliyi ilə razılaşmaq bir sünninin şiə ideyalarını, bir şiənin də sünni təlimlərini qəbul etməsi mənasına gəlmir. Söhbət fərqli məzhəbdən olmaq hüququnun tanınmasından gedir. Bu prinsipi islam hətta qeyri-müsəlmanlar barəsində də qəbul edir. Amma daha məqsəduyğundur ki, bu prinsip müsəlmanların öz aralarında gözlənilsin.

Sünnilərlə şiəliyin məzhəb fərqliliyi əsrlərin formalaşdırdığı dini reallıqdır. Müasir dövrdə də sünni-şiə fərqlənməsi mövcuddur və bunu qəbul etmək lazımdır. Çünki bu, plüralizm və məzhəb müxtəlifliyi prinsiplərinə tam müvafiqdir.

2. Qarşılıqlı ehtiram.

Sünnilərlə şiələrin yeni dini münasibətlərinin qurulması üçün qarşılıqlı ehtiram, tərəflər arasında itirilmiş iltifatın bərpası tələb olunur. Məlumdur ki, uzun əsrlik sünni-şiə mübarizəsi tərəflərin arasında quruluğa, soyuqluğa səbəb olub. Odur ki, tərəflər insanlıq və islam dəyərləri əsasında bir-birinə hörmət etməli, bir-birinə dözümlə yanaşmalıdırlar. Düşünürük ki, məzhəb müxtəlifliyinin qarşılıqlı surətdə qəbulu hisslərin mübadiləsinə, qarşılıqlı ehtiram və istəyin hakim kəsildiyi yeni növ münasibətlərin yaranmasına aparıb çıxaracaqdır.

3. Məzhəblərarası yaxınlaşma.

Məzhəb müxtəlifliyinin qəbul edilməsi və qarşılıqlı ehtirama əsaslanan yeni növ əlaqələrin fonunda sünni-şiə yaxınlaşmasının strategiyası işlənib-hazırlanmalıdır. Ənənəvi şərait belə yaxınlaşma cəhdlərinin müvəffəqiyyətinə imkan verməsə də, düşünürük ki, yaşadığımız mühit və qarşılıqlı surətdə məzhəb müxtəlifliyinin qəbul edilməsi fonunda yaxınlaşma prosesi yeni mərhələyə qədəm basacaqdır. Bu mərhələdə yaxınlaşma prosesinin məzhəb müxtəlifliyinə tolerant münasibəti formalaşdıracaq əsasları təsis ediləcəkdir. Bununla da ortaq məqamlar çoxalacaq, məzhəblərarası gərginliyi yumşaldan islam strategiyası hazırlanacaqdır; məzhəb ixtilaflarının ləğvi sayəsində sünni-şiə potensialı müsəlmanların gücləndirilməsinə yönəldiləcəkdir. Hörmətli mütəfəkkir Seyid Kamal əl-Heydəri bu baxımdan sünni-şiə dialogunda ortaq metodologiyadan danışır. Həmçinin, əl-Heydəri bu metodologiyayı “müqayisəli metodologiya” adlandıraraq bildirir ki, o, islam məzhəbləri, təlim və məktəblərinin metodlarını özündə birləşdirməklə, dialoqa, təmasa, qarşılıqlı əlaqəyə rəvac verir. O, bu məqamda Şeyx Məhəmməd Təqinin “Müqayisəli fiqhın ümumi əsasları” kitabının adını çəkərək bildirir ki, Təqi fiqhi mühakimə istiqamətində obyektiv yaxınlaşmanın ortaq metodikasını müəyyənləşdirmiş, islam məzhəbləri arasındakı gərginliyi azaltmağa çalışmışdır¹.

¹ Seyid Kamal əl-Heydəri. İslam məzhəbləri ixtilaflar arasında: ortaq metodologiya zərurəti // “əl-Kəlimə” jurnalı, 1996, səh. 92. Habelə bax: Sadiq Məhəmməd əl-Ciran. Müsəlman-müsəlman dialogunun qaydalarına doğru // “əl-Kəlimə” jurnalı, 1996,

İslam qardaşlığı müsəlmanlararası yaxınlaşma fəaliyyətində əsas rol oynayır. Məhz bu prinsip əsasında sünni-şiə dialoqu baş tuta, dini münasibətlər formalaşa bilər. Məzhəblərarası yaxınlaşma prosesində islam qardaşlığı prinsipinin əhəmiyyətinə toxunan Şeyx Həsəneyn Məhəmməd Məxluf yazır: "Mən yaxınlaşma ideyasına inanıram... İslam tövhid dini olduğu kimi, həm də vəhdət dinidir... Əgər görsək ki, nəzəri bir araşdırma bizi islam qardaşlığından uzaqlaşdırır, "of" demədən ondan imtina etməliyik"¹.

Tədqiqatçı Ədnan Rza ən-Nəhvi müsəlman-müsəlman dialoqunda qardaşlıq prinsipinə məsuliyyət, ülfət, fikir və hiss nöqtəyinə nəzərindən toxunur. Allah naminə qardaşlığı dialoqda, müsəlmanların birliyində, əhəmiyyətli məsələ sayır, müsəlman-müsəlman dialoqunda metod və davranış tərzini kimi qardaşlığın qəbuluna çağırır².

Məlumdur ki, müasir dövrdə İslam dünyası identiklik baxımından böhran keçirir. Xüsusilə də məlum 11 Sentyabr hadisəsindən sonra Müsəlman dünyası beynəlxalq münasibətlərdə problemlərlə üzləşib. Bu böhran müsəlmanların ortaq böhranıdır; Qərbin islama və müsəlmanlara düşmən münasibəti sünnilər və şiələr arasında fərq tanımır. Habelə, İslam dünyasının üz-üzə gəldiyi təhlükələr sünni-şiə arasında fərq qoymur, bütün müsəlmanları hədəfə alır; bütün müsəlmanlar terrorçuluqda, radikalıqda, təəssübkeşlikdə, dini dözümsüzlükdə ittiham edilir. İslam barəsindəki sünni və saxta təsəvvürlərin qurbanlarını həm sünnilər, həm də şiələr təşkil edir. Saxta təsəvvürlər, ittihamlar birdir, – bu zaman şiələrlə sünnilər arasında "ayrı-seçkiliyə" yol verilmir. Bu səbəbdən yaxınlaşma prosesi sünni-şiə dini dialoqunda əsas rol oynayır. Bu yaxınlaşma dövrün tələbidir və onu müasir siyasi şərait zəruri etmişdir. Beynəlxalq siyasətdə və Qərblə İslam dünyasının münasibətlərində fəal rola sahib Mədəniyyət

səh. 95. Əl-Ciran kitabında yazır ki, müqayisəli fiqh sahəsi müsəlmanların arasındakı ixtilaf gərginliyinin yumşaldılmasında, parçalayıcı amillərin təsirinə azaldılmasında müəyyən rola malikdir.

¹ Şeyx Həsəneyn Məhəmməd Məxluf. Yaxınlaşma ideyası // "Risalə əl-İslam" jurnalı, Qahirə, 1948.

² Ədnan Rza ən-Nəhvi. İslam dialoqunda qardaşlıq prinsipi // "əl-Kəlimə" jurnalı, 1996, səh. 102-103.

yətlərin toqquşması nəzəriyyəsi də zəruri edir ki, məzhəblərarası yaxınlaşma gündəmə gətirilsin.

Yaxınlaşma strategiyası və mexanizmi.

Sünni-şiə yaxınlaşması müştərək zəhmət – səbir, mətanət, çalışqanlıq, mütəmədilik tələb edir. Biz indiyədək bu məsələdə, İzzəddin İbrahimin dediyi kimi¹, beş “dəlmə” (nailiyyət) haqda danışmışıq. Birinci “dəlmə” fiqhi “dəlmə”dir ki, bunun da nəticəsində cəfəri fiqhi sünni əl-Əzhər universitetinin tədris proqramına daxil edildi², istənilən məzhəbə, o cümlədən cəfəriyyə görə ibadətə şəriət baxımından icazə verildi. Qərara alındı ki, ortaq etiqad və üsul (dinin əsasları) məsələlərinə əhəmiyyət verilsin, imanın şərtlərindən və dinin də rüknlərindən sayılmayan ixtilafı törəmə məsələlərdə qarşı tərəf üzrlü hesab edilsin.

İkinci nailiyyət isə şəriət sahəsini əhatə edirdi. Belə ki, səkkiz məzhəbə şəriət məsələlərində hüquqi status verildi. Buraya dörd sünni məzhəbi – malikilik, hənəfilik, hənbəlilik və şafeilik, iki şiə məzhəbi – zeydilik və imamilik, o cümlədən ibaziyə və zahirilik daxildir³.

Digər bir nailiyyət isə hazırlanmış fiqh ensiklopediyaları ilə bağlı idi. Fiqhə dair iki ensiklopediya Misirdə və Küveytdə çap edilib. Səudiyyə Ərəbistanında isə digər bir ensiklopediya üzərində iş gedir. Bu ensiklopediyalarda səkkiz məzhəbə dair qaydalar öz əksini tapıb.

İrəli sürülən layihələrdən biri də Sünnə ilə əlaqəlidir. Bu layihəyə görə, müəyyən mövzularda (namaz, oruc və sair) müştərək cə-

¹ İzzəddin İbrahim. “Tolerantlıq və məzhəblərarası yaxınlaşma” Beynəlxalq Konfransına məktub / “Tolerantlıq və məzhəblərarası yaxınlaşma” konfransının materialları, Karaçi Universiteti: “Şeyx Zayid” İslam Mərkəzi, 2008, səh. 5.

² Nəsr Fərid Vasil. Böyük İmam Şeyx Mahmud Şəltut: islahatçılıq, novatorluq və məzhəblərarası yaxınlaşma ideyasında onun metodu // “İmam Brücerdi və İmam Şəltut – yaxınlaşma hərəkatının öndərləri kimi” kitabından, Tehran, 2004, səh. 156, 158.

³ İzzəddin İbrahim. “Tolerantlıq və məzhəblərarası yaxınlaşma” Beynəlxalq Konfransına məktub / “Tolerantlıq və məzhəblərarası yaxınlaşma” konfransının materialları, Karaçi Universiteti: “Şeyx Zayid” İslam Mərkəzi, 2008, səh. 5.

hətlərin araşdırılması olduqca zəruridir. Əsas məqsəd isə Peyğəmbərin sünnəsinin ikinci əsas mənbə kimi qəbul edilməsidir.

Məzhəblərarası yaxınlaşma ideyasına olan marağın getdikcə artması da nailiyyətlərdən biridir. Konfranslar, məsələ ilə əlaqədar qurumlar – İslam Araşdırmaları Akademiyası Misir, İSESKO, Ümumdünya Məzhəblərarası Yaxınlaşma Mərkəzi buna dəlalət edir¹.

Dinlər və məzhəblərarası dialoq çərçivəsində görülən işlər də təqdirəlayiqdir. Məsələn, 2007-ci ilin yanvar ayında Qətərin paytaxtı Dohada “Ümmətin əməli birliyində yaxınlaşmanın rolu” adlı beynəlxalq konfrans keçirilmişdi. Konfransın yekunları tövsiyə xarakterli bəndlərdə öz əksini tapmışdı. Məsələn:

- İraqda silahlı sünni-şiə qarşıdurmasının dözülməzliyi;
- Müsəlmanın canının, var-dövləti və namusunun toxunulmazlığı;
- Məzhəb mənsubiyyətinə görə törədilən cinayətlərin qəbul edilməzliyi;
- İslam məzhəbləri arasında yaxınlaşma və anlaşmanın təmini üçün cəhdlərin davam etdirilməsi;
- Məzhəblərin müqəddəs dəyərlərinə hörmət;
- Qarşı tərəflə münasibətlərdə qayda və normalara riayət;
- Hərç-mərclik və gərginliyin qarşısını almaq üçün bir məzhəbin yayıldığı ölkələrdə digər məzhəbin təbliğinin yolverilməzliyi;
- Yaxınlaşma ideyasının möhkəmləndirilməsi məqsədilə Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının təsis;
- Bu akademiyanın mərkəzi kimi Dohanın namizədliyinin irəli sürülməsi;
- Məzhəblərarası yaxınlaşma və birlik ideyasına dəstək üçün təlim-tədris metodikasının təkmilləşdirilməsi bu bəndlərdə ifadə olunan tövsiyələr idi².

¹ İzzəddin İbrahim. “Tolerantlıq və məzhəblərarası yaxınlaşma” Beynəlxalq Konfransına məktub / “Tolerantlıq və məzhəblərarası yaxınlaşma” konfransının materialları, Karaçi Universiteti: “Şeyx Zayid” İslam Mərkəzi, 2008, səh. 6-7.

² Bax: 20-22 yanvar 2007-ci il tarixli “Ümmətin əməli birliyində yaxınlaşmanın rolu” beynəlxalq konfransının deklarasiyasının mətni.

Son fəaliyyətlərdən biri də Karaçi Universiteti “Şeyx Zayid” İslam Mərkəzinin 26-27 mart 2007-ci il tarixində keçirdiyi konfransdır. Konfrans belə adlanırdı: “Tolerantlıq və Məzhəblərarası Yaxınlaşma”. Konfransın materialları Karaçi universitetinin rəsmi mətbuat orqanı sayılan “İslam mədəniyyəti” jurnalının ayrıca sayında nəşr edilib¹.

Konfransda yekun olaraq “Karaçi” bəyannaməsi qəbul edilmişdi. Bəyannamənin mətnində deyilirdi ki, məzhəblərarası yaxınlaşmağa, dialog və tolerantlığa dair ədəbiyyat nəşr edilməli, universitetlərdə məzhəblərarası dialog və yaxınlaşma ilə məşğul olan elmi qurumlar yaradılmalı, müxtəlif məzhəblər və dinlər arasında yaxınlaşma və tolerantlıq ideyalarını yayan ayrıca heyət təsis edilməlidir.

Şübhə yoxdur ki, çəkilən bütün bu zəhmətlər təqdirəlayiqdir. Ancaq problem burasındadır ki, bütün bunlar müvəqqəti xarakter daşıyır; mütəmadi gəzilmir, hökumətlər səviyyəsində mənəvi və maddi dəstək göstərilir. Bütün bunlara əməl edilərsə, çəkilən zəhmət xüsusi qurumların yaradılmasına həsr olunur. Bu qurumların yeganə işi yaxınlaşma prosesinin layihələrini hazırlamaq, mexanizmini müəyyənləşdirmək olmalıdır. Bununla da sözügedən məsələdə ümumi islam strategiyası formalaşar, iş fərdi çərçivədən ümumi müstəviyə keçər.

Məzhəblərarası yaxınlaşmanın ümumi islam strategiyasına çevrilməsi üçün yaxınlaşmanın məqsədləri, metodikası müəyyənləşməli, onun nizamnaməsi hazırlanmalı, mexanizmi işlənməli, yaxınlaşma layihəsini hazırlayıb həyata keçirən müəssisələr təsis edilməlidir.

Ümumiyyətlə, məzhəblərarası yaxınlaşma strategiyasını aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

a. Yaxınlaşmanın məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Məzhəblərarası yaxınlaşmanın məqsədlərinə daxildir:

1. Müsəlmanların birliyinin təmini.

¹ Bax: “İslam mədəniyyəti” jurnalı: “Tolerantlıq və Məzhəblərarası Yaxınlaşma” konfransının materiallarının dərc edildiyi xüsusi buraxılış, Karaçi Universiteti: “Şeyx Zayid” İslam Mərkəzi, 2007.

Onsuz da müsəlman ümmətinin birliyinə, əməkdaşlıq və həmrəyliyinə rəvac verən ünsürlər vardır: bir din, bir əqidə, bir peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)¹.

2. Camaatlıqlararası hərc-mərcliyin, ümməti parçalama cəhdlərinin, xüsusilə də ümmətə bəla olmuş “təkfir” (kimisə kafirlikdə ittiham etmək) xəstəliyinin aradan qaldırılması.

3. Məzhəb mənsubları arasında anlaşmanın təmini.

Bunun üçün müqayisəli, elmi-fiqhi tədqiqatlar aparmaq, qarşılıqlı şəkildə elmi səviyyəni qaldırmaq lazımdır.

4. Müsəlman ümmətinin ortaq mənafeyini təmin edib, onun müdafiəsi üçün eyni cəbhədən çıxış etmək.

b. Məzhəblərarası yaxınlaşmanın mahiyyəti və metodikası.

Hər şeydən əvvəl məzhəblərarası yaxınlaşmanın mahiyyəti açıqlanmalıdır. Son vaxtlar bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlarda yaxınlaşmanın mahiyyəti aşağıdakı kimi göstərilir:

1. Məzhəblərin müstəqilliyini qoruyub-saxlamaq, bir məzhəbin digər məzhəb daxilində “ərimə”sinə yol verməmək.

Artıq təsdiqlənib ki, yaxınlaşma ideyası fiqh məktəblərini birləşdirmək, onların mənsublarını bir-biri ilə assimilyasiya etmək mənası daşımır. Çünki fiqhi müxtəliflik müsəlmanların fəxr etdikləri şeydir. Ona görə ki, belə müxtəliflik geniş zehniyyətdən, maraqların düzgün qiymətləndirilməsi və düşüncə zənginliyindən xəbər verir².

2. Yaxınlaşma müsəlmanların müxtəlifliyinin mənbəyini “qurutmaq” məqsədi daşımır, əksinə, bu müxtəlifliyin ədavətə çevrilməsinin qarşısını alır. Əslində, yaxınlaşma müxtəliflik hüququnun qorunub-saxlanılmasına xidmət edir. Müxtəliflik isə “icma”nın yollarından biridir. Məzhəb müxtəlifliyi mənbəyi Quran və Sünnə olan fərqli-fərqli ictihad rəylərinin yaranmasına səbəb olur ki, bu da düşüncə azadlığının göstəricisidir³.

¹ Məhəmməd Həsən Təbəraian. Məzhəblərarası yaxınlaşma strategiyası və ümmətin birliyində onun rolu // “əl-Minbər” jurnalı, 2007, № 1, səh. 158.

² Fəhmi Hüveydi. Məzhəblərarası yaxınlaşma təcrübəsi // “İmam Brücerdi və İmam Şəltut – yaxınlaşma hərəkatının öndərləri kimi” kitabından, Tehran, 2004, səh. 272.

³ Yenə orada, səh. 270, 273.

3. Məzhəblərarası yaxınlaşma islamın doğru-dürüst və iman gətirilməsi vacib etiqad prinsiplərini təsdiqləyir¹. Yaxınlaşma razılaşdırılmış əsas prinsipləri izah edir, müştərək məqamlara diqqəti yönəldir, ortaqlığın dairəsini genişləndirir, bizi həmrəy olduğumuz məsələlərdə əməkdaşlığa, ixtilafli və doğru-dürüst əqidə ilə əlaqəsi olmayan məqamlarda isə üzrxahlığa səsləyir; əqidə məsələlərini törəmə məsələlərdən fərqləndirir².

4. Məzhəblərarası yaxınlaşma siyasi maraqlara qurban edil-məməlidir. Çünki bu proses dinidir, məzhəb xarakterlidir, siyasətdən də uzaqdır³.

5. Qənaətbəxşlik hasil edilsin deyər, məzhəblərarası yaxınlaşma dəlil-sübuta əsaslanan elmi-tədqiqat prosesi kimi təqdim edil-məlidir⁴.

6. Yaxınlaşma fəaliyyəti insanların mənafeyinə münasib olan, şəriətin tələblərinə də cavab verən reallıq fiqhi adlanan sahənin sərhədlərinin genişləndirilməsidir. Yəni, bir məzhəbin darısqallığından müxtəlif məzhəblərin genişliyinə keçmədir⁵.

7. Yaxınlaşma, əslində, müqayisəli fiqhın bir sahəsidir. Müqayisəli fiqh isə müxtəlif məzhəbləri öyrənən, onları bir-biri ilə qarşılaşdırən sahədir. Məqsəd ortaq nəticələr əldə etmək, digər məzhəblərin görüşlərindən faydalanmaq, yalnız bir məzhəbə bağlanıb qal-mamaq, mənbəyi Quran və Sünnə olan müxtəlif məzhəblər arasında əlaqələri möhkəmlətməkdir⁶. Bütün bunlar zəruri edir ki, müqayisəli fiqh sahəsi təsis edilsin, məzhəblərin bir-biri ilə müqayisəsi aparılsın.

¹ Əli Əhmədi. Şeyx Mahmud Şəltut / tərcümə edən: Amir Şövhani. Tehran: "Beynəlxalq Məzhəblərarası Yaxınlaşma Mərkəzi"nin nəşrləri, 2007, səh. 57.

² Yenə orada.

³ Əbdülmö'ti Məhəmməd Bəyumi. Məzhəblərarası yaxınlaşmada Əzhər universitetinin rolu // "İmam Brücerdi və İmam Şəltut – yaxınlaşma hərəkatının öndərləri kimi" kitabından, Tehran, 2004, səh. 259.

⁴ Yenə orada.

⁵ Məhəmməd Kəmaləddin İmam. Mahmud Şəltut – yaxınlaşmanın öndəri və mücahidi kimi: tarixi-sənədli təhlil // "İmam Brücerdi və İmam Şəltut – yaxınlaşma hərəkatının öndərləri kimi" kitabından, Tehran, 2004, səh. 239.

⁶ Əli Məhəmməd Fəthullah. Böyük İmam Şeyx Mahmud Şəltut və məzhəblərarası yaxınlaşma ideyası // "İmam Brücerdi və İmam Şəltut – yaxınlaşma hərəkatının öndərləri kimi" kitabından, Tehran, 2004, səh. 136.

Bu, elə bir sahə olmalıdır ki, həqiqətə əsaslansın, müxtəlif məzhəbləri obyektiv şəkildə dəlil-sübuta istinad etməklə öyrənsin, təəssübkeşlikdən uzaq olsun. Bununla da səmərəli nəticəyə varmaq mümkün olacaqdır.

v. Məzhəblərarası yaxınlaşmanın mexanizmi və təsisatları.

Məzhəblərarası yaxınlaşmanın mexanizminin işlənilib-hazırlanması olduqca vacibdir. Məzhəblərarası yaxınlaşma strategiyasının planını hazırlayıb həyata keçirən təsisatlar yaradılmalıdır. Belə mexanizmlərə, təsisatlara aşağıdakıları göstərə bilərik:

1. Belə mexanizmlərə həm dinlər, həm də mədəniyyətlərarası dialoqlarda istifadə edilən mexanizmləri misal gətirmək olar. Bu zaman sünni və şiə alimləri mütəmadi görüşlər keçirməli, əlaqədar mövzuları müzakirə etməli, bu məsələdə ortaq məxrəcə gəlib onun icrası üçün əməli təkliflər irəli sürməlidirlər.

2. İslam konfranslarında, beynəlxalq simpoziumlarda həm sünnilər, həm də şiələr müsəlman tərəfini birlikdə təmsil etməlidirlər. Bununla da həm onların arasındakı münasibətlər yaxşılaşar, həm də müsəlmanlar beynəlxalq problemlərin həllində bir cəbhədən çıxış edərlər.

3. Bütün islam universitetlərinin tədris proqramlarına müqayisəli fiqh fəni salmaq, magistratura və doktorantura səviyyəsində bu məsələdə ixtisaslaşmağa təşviq etmək lazımdır. Bununla da elmi-müqayisəli metodika əsasında məzhəblərarası yaxınlaşma prosesini tədqiq edən ixtisaslı nəsil yetişdirmək mümkün hala gələr.

4. İxtisas və yaxınlaşma istiqamətli diplomların verildiyi, məzhəblər-arası yaxınlaşmaya dair fənlərin tədris olunduğu elmi institutlar yaradılmalıdır.

5. 1970-ci ildə bağlanmış Məzhəblərarası Yaxınlaşma Mərkəzinin fəaliyyəti bərpa edilməlidir.

6. Yaxınlaşmağa dair tədqiqatların nəşri üçün əvvəlki "İslam missiyası" jurnalı yenidən buraxılmalı, ya da müvafiq yeni mətbuat orqanı təsis edilməlidir.

7. Müqayisəli fiqh ensiklopediyaları yazılmalıdır.

8. Məzhəblərarası yaxınlaşma ilə maraqlananların, bu sahədə tədqiqat aparanların işini yüngülləşdirmək üçün "yaxınlaşma" ensiklopediyası hazırlanmalıdır.

9. Məzhəblərarası yaxınlaşma və dialog mərkəzləri təsis edilməlidir.

10. Müxtəlif məzhəblərin mənsubları arasında birgə yaşayışı təmin etmək üçün məzhəb böhranlarının tənzimlənməsi şurası yaradılmalıdır.

Üçüncü: Qeyri-müsəlmanlarla daxili dialog.

Müsəlman cəmiyyətlərində başqa dinlərə etiqad edən qeyri-müsəlman azlıqlar yaşayır. Bu azlıqların hansı dinə mənsubluğu ölkədən-ölkəyə dəyişir. Məsələn, ərəb ölkələrində xristianlar və yəhudilər, Cənubi-şərqi Asianın müsəlman ölkələrində isə hindular, buddistlər, konfutsçilər, eləcə də xristianlar yaşayır.

Müsəlman ölkələrinə mənsub olan, azad vətəndaşlar və dini azlıqların nümayəndələri sayılan həmin qeyri-müsəlmanlarla dini dialog aparmağa ehtiyacımız vardır. Ona görə ki, dini əlaqələr yaradıb onların Müsəlman dünyasına mənsubluğunu təsdiqləyək. Özü də xoş davranışla, onların hüquqlarına zəmin durmaqla, dini-ictimai və siyasi zülmə onları məruz qoymamaqla.

Doğrudur, müsəlman cəmiyyətlərinin qeyri-müsəlman vətəndaşlarına münasibəti normaldır; qeyri-müsəlmanların hüquqlarına zəmanət verilir və onlar dini-irqi təzyiqə məruz qalmırlar. Ancaq bu münasibətlər dini ekstremizmin, təəssübkeşliyin, dözümsüzlüyün vüsət aldığı müasir dövrdə daha da inkişaf etdirilməli, yenilənməlidir. Bu səbəbdən islam ölkələrindəki qeyri-müsəlmanlarla dialog günümüzün tələbidir. Bununla da eyni cəmiyyətin mənsubları arasında yaxınlaşma baş verər, ortaq məxrəcə gəlmək mümkün olar, dini-mədəni və etnik təəssübkeşliyin doğurduğu zülmün qarşısı alınar.

Qeyd edək ki, müsəlman cəmiyyətlərində qeyri-müsəlman vətəndaşlarla dialoqa, ola bilsin ki, ehtiyac qalmasın. Çünki bu cəmiyyətlərdə müsəlman olmayanlarla münasibətlərdə heç bir problem müşahidə edilmir. Ancaq, dediyimiz kimi, hal-hazırkı durum bu dia-

loqu zəruri edir. Zəruri edir ki, müsəlman cəmiyyətlərində sosial-dini sabillik və əmin-amanlıq təmin olunsun.

Bəli, ərəb-islam ölkələrində yəhudi və xristianlarla, bəzi müsəlman ölkələrində hindularla, buddist və konfutsiçilərlə, Afrikada ibtidai dinlərin mənsubları ilə dialoq aparmaq lazımdır. Lazımdır ki, müsəlman cəmiyyətlərini dini təəssübkeşlik bəlasından qorumaq mümkün olsun, qeyri-müsəlman vətəndaşların dini himayədarlığı təmin edilsin, keçmişin arzuolunmaz münasibət formaları bir daha aktuallaşmasın, etiqad azadlığına, vətəndaşlıq haqlarının gözlənilməsinə əsaslanan yeni münasibətlər formalaşdırılsın.

Bütün bunlar imkan yaradır ki, qeyri-müsəlmanlarla münasibətlərdə islamın prinsipləri tətbiq edilsin. Həmçinin, bu rəvac verəcəkdir ki, bir tərəfdən islamın yayılması, digər tərəfdən isə iqtisadi səbəblər ucbatından Şərqi və Qərbi inkişaf etmiş ölkələrinə müsəlmanların axını nəticəsində qeyri-islam ölkələrində sayca artan müsəlman azlıqlara xoş münasibət formalaşsın.

Müsəlmanlar öz ölkələrindəki digər dinlərin mənsublarına xoş davrandıqca, qeyri-islam ölkələrindəki müsəlman azlıqlara da münasibət yaxşı mənada dəyişəcəkdir.

XARİCİ DİALOQ: BAŞQALARI İLƏ BİRGƏ YAŞAYIŞ VƏ BƏŞƏRİ ORTAQLIQ

Bəzən xarici dialoqu başqalarla dialoq adlandırırlar. Burada ümumi şəkildə həm məzhəblər, həm də dinlərarası dialoq nəzərdə tutulur. Əbdüssəttar əl-Heyti yazır: “Əgər dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq bir çoxlarına görə müasir həyatın, şəraitin diktə etdirdiyi zərurətdirsə, islama görə isə bu, dini vəzifə və mükəlləfiyyətdir. Allah təala bu vəzifəni müsəlmanlara ona görə yükləyib ki, onlar bəşəri cinsin birliyi çərçivəsində həmrəylik və tolerantlıq dəyərlərini yaysınlar”¹.

Xarici dialoq dedikdə islam cəmiyyətlərindən kənarda yaşayan müsəlmanların qeyri-müsəlmanlarla, ya da islam cəmiyyətlərinin

¹ Əbdüssəttar İbrahim əl-Heyti. Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu. Qəter: Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin nəşrləri, 2004, səh. 171.

digər cəmiyyətlərlə dialoqu başa düşülür. Bu, müsəlman ölkələrinin yerləşdiyi coğrafi-dini məkana görə dəyişir.

Xarici dialog, əslində, dini və mədəni çərçivədə bütün dünya ilə aparılan dialogdur. Hər bir müsəlman ölkəsinin yerləşdiyi coğrafi ərazi dialog aparılacaq tərəfi müəyyənləşdirir. Müqabil tərəf coğrafi məkandan asılı olaraq ya ayrıca bir din, ya dini konfessiya ola bilər. Uzaq Şərqdəki islam ölkələri Hindistandakı, Çin və Yaponiyadakı dinlərin mənsubları ilə, ərəb ölkələri xristian və yəhudilərlə dialog aparmalıdırlar. Ola bilsin ki, xristian-müsəlman dialoqu beynəlxalq dialoqa çevrilsin. Çünki bir tərəfdən xristianlıq, demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində yayılıb və hər bir məqamda islamla güclü təmasa malikdir; digər tərəfdən isə əksər müsəlman ölkələrində xristian azlıqlar mövcuddur.

Müsəlman coğrafiyası imkan vermişdir ki, islam bütün dinlərlə təmasda olsun. Odur ki, tələb olunan dialog islamın bütün dünyadakı dinlərlə aparacağı dialogdur. Bu dialog öz növbəsində zəruri edir ki, müsəlmanlar müxtəlif din və mədəniyyətlərə dair obyektiv məlumatlara sahib olsunlar.

Bəzi məqamlarda xarici dialoqun məqsədləri daxili dialoqunkundan fərqlənir. Belə ki, daxili dialoqun qarşısına qoyduğu məqsədlər məhduddur. Burada əsas məqsəd "Öz"ün formalaşdırılmasıdır. Xarici dialog isə müsəlman "Öz"lə digər "Özlər" arasında əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi məqsədi güdür. Yəni, daxili dialoqun məqsədi bir müsəlman cəmiyyəti daxilində müxtəlif dinlərin mənsubları arasında yaxınlaşmanı təmin etməkdirsə, xaric dialog daxili dialoqun bir sıra məqsədlərini də nəzərə almaqla dünya dinləri müstəvisində bu yaxınlaşmanı reallaşdırmaqdır.

Düşünürük ki, daxili dialoqu reallaşdırmadan, yəni, "Öz"ü formalaşdırmadan xarici dialoqun baş tutması çətin məsələdir. Çünki daxili dialog dini-mədəni identikliyin formalaşmasına xidmət edir. Belə identiklik isə xarici dialoqda dini təmsil edər, birgə dini yaşayışı reallaşdırmağa bilər.

Daxili və xarici dialoqun məqsədlərini müştərək nəzərdən keçirmək lazımdır. Onların arasındakı başlıca fərq, bəlkə də daxili dialoqun xüsusiliyində, lokallığında, xarici dialoqun isə ümumili-

yində, universallığındadır. Ancaq daxili dialoqun xarici dialoqu xatırladan cəhətləri vardır. Müsəlman cəmiyyətinin öz vətəndaşları ilə – qeyri-müsəlmanlarla dialoqu haradasa xarici dialoqa oxşayır. Bəlkə də daxili dialoq xarici dialoqa zəmin hazırlayır. Məsələn, müsəlman ölkələrində yaşayan xristianlarla dialoq heç şübhəsiz, bütün dünyadakı xristianlarla dialoqa hazırlıqdır. Həmçinin, Müsəlman dünyasındakı buddistlərlə dialoq bütün dünyadakı buddistlərlə dialoqa şərait yaradır. Ancaq bu zaman daxili dialoqun məhəlliliyini, xarici dialoqun isə cahanşümullüğü nəzərə alınmalıdır.

Müsəlman cəmiyyətlərindəki dini azlıqlar onların dininin yayıldığı digər ölkələrlə əlaqədə ilkin baza rolunu oynaya bilər.

XARİCİ DİALOQUN MƏQSƏDLƏRİ

1. Digər dinlərin, mədəniyyətlərin mənsubları ilə birgə yaşamanı təmin etmək.

Xarici dialoqun qarşısında duran ən mühüm məqsədlərdən biri başqa dinlərin mənsubları ilə birgə yaşayışı təmin etməkdir. Bəşəriyyətin dini gerçəkliyi göstərir ki, dünyanın bütün ölkələrində real dini ünsiyyət, integrasiya mövcuddur. Elə bir ölkə yoxdur ki, orada dini azlıq mövcud olmasın. Dini plüralizm dövrümüzün reallığıdır; iqtisadi amillərin doğurduğu insan axını həm Şərqdə, həm də Qərbdə dini azlıqların yaranmasına səbəb olub. Demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrindən Qərbə insan axını orada dini azlıqların yaranması ilə müşayiət edilir. Vaxtı ilə Qərbin imperialist dövlətlərinə onların müstəmləkələrindən işçi axını baş vermişdi. Məsələn, Böyük Britaniyaya Hindistandan, Fransaya Şimali və Mərkəzi Afrikadan mühacir axını olmuşdu. Amerika Birləşmiş Ştatlarının əhalisi isə, demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrindən köçən mühacirlər hesabına çoxalıb. Belə dini reallıq birgə dini yaşayışla, dini plüralizmlə barışma zərurəti yaradıb.

İslam dünyasına nəzər salsaq, bu geniş coğrafiyada bəzən iqtisadi amillərdən dolayı, başqa dinlərin mənsublarının yaşadıklarını görürük. Onlar ya əvvəllər bu coğrafiyada mövcud olan dinlərin mənsublarının qalıqlarıdır, ya da iqtisadi amillər səbəbi ilə köçüb-gəl-

miş dini konfessiya mənsublarıdır. Yaxud da Körfəz ölkələrində olduğu kimi, qeyri-müsəlman işçi qüvvəsini təşkil edənlərdir; onların əksəriyyəti Hindistan, Çin, Filippin, Koreya və digər Şərqi Asiya ölkələrindən köçüb-gələrək, Körfəz dövlətlərində dini azlıqlar yaratmışdır.

Həmçinin, Şərqi və Qərbi qeyri-müsəlman ölkələrində müsəlman azlıqlar mövcuddur. Bu zəruri edir ki, istər daxildə, istərsə də xaricdə müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanlar birgə yaşasınlar. Təbii ki, belə birgə yaşayışın təmini bu və ya digər dinin mahiyyətindən, ona mənsub olmayanlara, dini plüralizmə, müxtəlif dini camaatlıqlara dözümlü münasibət bəsləyib-bəsləməməyindən asılıdır¹.

Hər halda xarici dini dialog əsaslı şəkildə vacibdir. Vacibdir ona görə ki, dini plüralizm çərçivəsində birgə yaşayış təmin edilsin. Biz birgə yaşayış dedikdə bir ölkə daxilində müxtəlif dinlərin mənsublarının birlikdə yaşamalarını nəzərdə tuturuq. Birlikdə yaşamaq həyatda, məişətdə müştərəklik deməkdir. Bu isə elə bir cəmiyyətdə baş verir ki, həmin cəmiyyət dini və mədəni baxımdan fərqli olanların qəbuluna, onların hüquqlarının təmininə hazır olsun. Məhz bu halda həmin cəmiyyətdə müxtəlif din mənsubları bərabərhüquqlu vətəndaşlara çevrilə bilirlər. Təbii ki, bu zaman onlara fərdi və kollektiv təcrid etməmə zamanəti verilməlidir. Çünki təcrid olunma birgə yaşayışa xələl gətirir. Söhbət vətəndaşlıq hüququna, zorakılıqdan qorunma zəminliyinə, dini, mədəni və etnik ayrı-seçkiliyin qəbuledilməzliyinə əsaslanan birgə yaşayışdan gedir.

İslam yarandığı andan birgə yaşayış dini olmuş, dini-mədəni və etnik müxtəlifliyə dözümlü yanaşmış, insanla insan kimi davranmış, onun bütün hüquqlarının qorunmasına zamanət vermişdir².

¹ Azyumardi Azra, "Pluralism, Co-existence and Religious Harmony in Southeast Asia, Indonesian Experience in the Middle Path" in, *Islam and other religions in Asia, Co-existence and cooperation*, International Symposium, Seoul, SK Corporation, Nov. 2005, P. 124; Muzaffar Iqbal, *Islam and the West in the Emerging World Order*, in *Muslims and the West: Encounter and Dialogue*, eds, Z. Ansari and John Esposito, Islamic Research Institute, Islamabad and Center for Muslim-Christian Understanding, Georgetown University, Washington, D.C 2001, P. 263-264.

² Əli Məhəmməd əl-Əcələ. "Mötədillik – həyat tərzidir" seminarının hesabatı // "Mənar əl-İslam" jurnalı, hicri 1426, № 366, səh. 36.

Məhz buna görə açıq və tolerant islam cəmiyyəti formalaşmışdır. Bu cəmiyyətin müxtəlif dinə, mədəniyyət və etnik mənsubiyyətə malik fərdləri bir-birindən təcrid edilməmiş, əksinə, tam integrasiya əsasında birgə yaşamışlar.

2. Başqaları ilə bəşəri ortalığın yaradılması.

Xarici dini-mədəni dialoqun ikinci məqsədi bəşəri müştərəkliyin formalaşdırılmasıdır. Bəşəri müştərəkliyin aşağıdakı elementləri vardır:

a) Bəşəri qardaşlıq.

İslamın bu prinsipi bəşəri birgə yaşayışın qarantıdır. Bu prinsipə görə insanlar qardaşdılar, kökləri də birdir: Adəm və Həvva (Onlara salam olsun!) onların valideynləridir. Rəng, dil, görünüş, adət-ənənə, mədəniyyət və din müxtəlifliyinə baxmayaraq, insanları bir-birinə bağlayan yaxınlıq mövcuddur. Sözügedən fərqlər isə müxtəlif mühitlərin, məkan və zamanın, iqlimin diktəsi altında meydana çıxıb.

Həmçinin, insan növ etibarı ilə digər canlılardan ağına və psixikasına görə fərqlənir; insanlar bir-biri ilə tanış olub ünsiyyət qurmağa meyllidirlər. Peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!) aşağıdakı hədisində də insanların növ birliyindən danışılır:

“Hamınız Adəmdənsiniz. Adəm isə torpaqdan yaradılıb. Nə əcəm ərəbdən, nə ağ qaradan, nə də qara qırmızıdərilidən üstündür. Üstünlük yalnız və yalnız təqvaya görədir. Allahın nəzərində ən hörmətliniz üstün təqvaya sahib olanınızdır”¹.

b) Bəşəri qonşuluq (yanaşılıq).

Birgə yaşayışa aparıb çıxaran məsələlərdən biri də bəşəri yanaşılıqdır. Bir fərd digər insanlardan təcrid edilmiş formada yaşaya bilməz. İnsanlar bir-birləri ilə mənəzildə, küçədə, işdə, kənddə, şəhərdə yanaşı olurlar. Belə qonşuluğun ən geniş forması dövlətlərin biri-biri ilə qonşuluğudur. Qonşuluq, yanaşılıq qonşuluq hüquqlarını formalaşdırır. Qeyd edək ki, biz burada qonşu dedikdə müsəlmanla-

¹ Hədisin bu variantını ər-Rəbi` özünün “əl-Müsnəd” (1/170) kitabında qeydə alıb. Əbu Davud isə bu hədisi Əbu Hüreyrəyə istinadən “Hamınız Adəmin övladlarınsınız...” variantı ilə “əs-Sünən” (4/331) kitabında rəvayət edib. Tirmizi hədisi “həsən” hesab etmişdir. Bax: əs-Sünən, 5/735.

rın qonşuluğunu nəzərdə tutmuruq. Burada söhbət dinindən, rəngindən, mədəniyyətindən asılı olmayaraq bütün insanların qonşuluğundan gedir. Birgə yaşama qonşuluğun təzahürlərindən biridir. İnsan öz qardaşları ilə, valideynləri və qohumları ilə müqayisədə daha çox öz qonşuları ilə birlikdə olur. Bu səbəbdən birgə yaşama bir zərurətdir. Müxtəlifliyə uyğun dəyişilmə həyatın davamlılığı üçün vacib amildir. Məhz bu səbəbdən müsəlmanlara görə qonşuluq ali dəyərlərdən biridir. Hətta hədislərdən birinə görə, iman qonşuluq münasibətlərindən asılıdır. Peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) deyib:

“Allaha and olsun ki, qonşuluğunda ac insan ola-ola gecəni tox keçirən kəs həqiqi mömin deyildir”¹.

v) İnsan oğluna ehtiram.

Bəşəri müştərəklik və ona rəvac verən birgə yaşama Pak və Uca Allahın insana ehtiramının təzahürü olmalıdır. Qurani-Kərimdə oxuyuruq:

“Biz, Adəm övladını şərəfli və hörmətli elədik...” (əl-İsra, 70).

Ümumiyyətlə, insan bu ehtirama, şərəfə şərikdir. Allahın ehtiram bəslədiyi kəsə insanlar da hörmət göstərməlidirlər. İnsana hörmətin göstəricisidir ki, onunla yaşamağı qəbul edəsən, onunla insan kimi davranasan, hüquqlarını, həm də yaşama haqqını gözləyəsən.

q) Yer üzünün abadlaşdırılması üçün həqiqi varislik.

Bəşəri müştərəkliyin əsaslarından biri budur ki, insan Yer üzünü abadlaşdırmaq üçün yaradılıb. Bu, həqiqi varislik nəzəriyyəsidir. Quranda deyilir:

“...Mən yer üzündə bir xəlifə (canişin) yaradacağam...” (əl-Bəqərə, 30);

“...O sizi (atanız Adəmi) yerdən (torpaqdan) yaradıb orada sakin etdi (və ya uzun ömür verdi)...” (Hud, 61).

İnsanlar yaradılma məqsədi birdir və onlar yer üzünə varis çıxıb onun abadlaşdırılmasında şərikdirlər. Əsrlər boyu formalaşmış

¹ Hədisin əl-Bəzzaza istinadən rəvayət olunmuş “Qonşuluğunda ac insanın olduğunu bildiyi halda gecəni tox keçirən kəs mənə həqiqi iman etməmişdir” variantı Heysəminin “Məcmə əz-Zəvaid” kitabında (8/167) qeydə alınıb. Təbərani hədisin əl-Bəzzaz istinadını “həsən” hesab etmişdir.

bəşər mədəniyyəti, əslində Yer üzünün müştərək abadlaşdırılmasının nəticəsidir.

Heç bir bəşər mədəniyyəti iddia edə bilməz ki, o, təkbaşına yer üzünü abadlaşdırıb. Yer üzünün abadlaşdırılması müştərək nailiyyətdir; bütün mədəniyyətlər bu işdə iştirak edib. Nəticədə ümumbəşər mədəniyyəti formalaşib. Deməli, yer üzünə varis çıxıb onu abadlaşdırmaq mədəniyyətin qurulmasının ilkin səbəbidir.

İnsanlar yer üzünə yayıldıqca müxtəlif mədəniyyətlər yaranmış, əvvəlki mədəni nailiyyətlər sonrakı mədəni uğurlara və inkişafa təkan vermişdir.

ğ) Bəşəri tanışlıq.

Ortaq kökə sahib insanlar əvvəlcə bir yerdə yaşamış, sonra zaman keçdikcə müxtəlif qəbilələrə, tayfalara, xalqlara, irqlərə ayrılmışlar. Daha sonra isə bu birliklər arasında bir-birini tanımaq ehtiyacı yarandı. Bəşər tarixinin şahidi olduğu bu üç mərhələ – icmalar halında yaşamaq, ayrılmaq və tanışlıq heç də bir-birinə zidd deyildir. Quranda bu barədə deyilir:

“...Əgər Allah istədiyi, sizi (eyni şəriətə tabe) vahid bir ümmət edərdi...” (əl-Maidə, 48);

“Göylərin və yerin yaradılışı, dillərinizin və rənglərinizin müxtəlifliyi də Onun qüdrət əlamətlərindəndir...” (ər-Rum, 22).

İnsanların birliyi ilə onların müxtəlifliyi arasında bəşəri müştərəklik gizlənir. Məhz bu müştərəklik insanları bir-biri ilə tanış olmağa, bəşəri birliyə səsləyir.

d) Bəşəri əməkdaşlıq (həmrəylik).

Bəşəri müştərəkliyin təzahürlərindən biri də əməkdaşlıqdır. Əməkdaşlıq (həmrəylik) islamın prinsiplərindən biri olub Quranı-Kərimin bir sıra ayələrində öz təsdiqini tapmışdır. Məsələn:

“...Yaxşılıq etməkdə və pis əməllərdən çəkinməkdə əlbir olun, günah iş görməkdə və düşmənçilik etməkdə bir-birinizə kömək göstərməyin...” (əl-Maidə, 2).

Xeyir işlərdə əməkdaşlıq olmadan bəşəri müştərəkliyi formalaşdırmaq mümkün deyildir. Odur ki, bu əməkdaşlıqda insanların mənafeyi nəzərə alınmalı, qarşılıqlı ədavətə, kin-küdurətə yol verilməməlidir.

Əməkdaşlıq islam prinsipi olub cəmiyyət daxilində müştərəkliyə, qaynayıb-qarışmağa rəvac verir, cəmiyyətin ümumi mənafeyini təmin edir. Əməkdaşlıq qardaşlığa, altruizmə, sevgiyə səsləyən prinsipdir.

e) Bəşəri vətəndaşlıq.

Vətəndaşlıq ədalət və bərabərlik əsasında eyni vətənə mənsubluqdur. Vətəndaşlığın diktəsi ilə insanlar arasında din, dil, rəng, cins ayrı-seçkiliyinə yol verilmir. Bu, islama görə bir prinsip olub bəşəri müştərəkliyin formalaşmasına xidmət edir. Peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!) bir hədisində deyilir:

“İnsanlar darağın dişləri kimi bərabərdirlər”¹. Bu hədis islam dövləti daxilindəki vətəndaşlara münasibətdə ədalət və bərabərliyin gözlənilməsinin vacibliyini təsdiqləyir.

“Öleyhimizə və lehimizə olan şey sizin də əleyhinizə və lehinizədir” qaydası dinlərinə, cinsləri və rənglərinə görə fərqlənən vətəndaşlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən əsas olmuşdur. Yuxarıdakı sözlər İslam xilafəti daxilindəki müsəlman və qeyri-müsəlman əhali arasındakı əlaqələri tənzimləyən, ədalət və bərabərliyə əsaslanan vətəndaşlıq hüququnu təsdiqləyən “Öməri” müqaviləsinin mətnindən götürülüb². Bu sözlər etiqad azadlığına zəmin verməklə hüquq və vəzifələrin nədən ibarət olduğunu ifadə edir. Yəni, etiqad sərbəstliyi çərçivəsində – “Sizin öz dininiz, mənim də öz dinim vardır” ayəsində olduğu kimi, – bizə verilmiş hüquqlar sizə də veriləcək, boynumuza düşən vəzifələr sizin də boynunuza düşəcək, heç kəsə zorla din qəbul etdirilməyəcək: “Dində məcburiyyət yoxdur”.

Ədalətə, bərabərlik və vicdan azadlığına əsaslanan bəşəri vətəndaşlığın fonunda bəşəri müştərəklik formalaşır. Bəşəri müştərəklik öz vətəndaşları arasında ayrı-seçkiliyə yol verməyən vahid vətənə mənsubluq şüurunun aşılınması ilə baş verir. Məhz bu səbəbdən

¹ Bu hədisi “İnsanlar darağın dişlərində olduğu kimi bərabərdirlər” variantı ilə Ənəs ibn Malikə istinadən Deyləmi (Müsnəd əl-Firdövs, 4/301) rəvayət edib. Əbu Abdullah əl-Qüzai isə hədisin “İnsanlar darağın dişləri kimidirlər” variantını qeydə alıb. Bax: Müsnəd əş-Şihab, 1/145.

² Həsən Hənəfi. İslam və Qərb / “Dəyişən dünyada mədəniyyətlərin təması dialogdur, yoxsa toqquşam?” kitabından, səh. 198.

qeyri-müsəlmanların islam mədəniyyəti və cəmiyyətindəki yeri yüksək və həqiqi olmuşdur. Çünki qeyri-müsəlmanlar vətəndaşlığın nə olduğunu dərinlən başa düşmüşdülər. Belə şüur müasir demokratiyanın səmərəsi deyildi. Axı müasir demokratiya bütün insanlar üçün ədalət və bərabərliyi təmin etmək qabiliyyətinə malik deyil. Bu demokratiya ən yaxşı halda özünün vətəndaşlarının işinə yararır. Bu səbəbdən ya bu demokratiyaya qarşı çıxma halları baş verib, ya da ikili standartlılıq özünü göstərib¹.

BƏŞƏRİ ORTAQLIĞIN SAHƏLƏRİ

Bəşəri ortaqlıq ətrafında dialoq həyatın müxtəlif sahələri üzrə əməkdaşlığı təmin edən dialoqdur. Bu sahələrə aşağıdakılar daxildir:

1. Mədəni-dini sahə.

Dini-mədəni sahə bəşəri müştərəkliyin, insan birliyinin təzahür etdiyi ən mühüm sahələrdəndir. Bu nöqteyi-nəzərdən islam, dinin təkliyi ideyasını təqdim edir. Dinin təkliyi yaradanın təkliyi deməkdir, kökü eyni insan növünün təkliyi deməkdir, bəşəri mədəniyyətin, yaradanın təkliyindən irəli gələn bəşəriyyətin təkliyi deməkdir. Bəşəri mədəniyyətin təkliyi insan oğlunun təkliyindən irəli gəlir. Sosial mühit fərqlərinə baxmayaraq, mədəniyyətlər bir-biri ilə təmasda olmuşdur.

Tarix göstərmişdir ki, bu müştərəkliyin sayəsində mədəniyyət və sivilizasiyaların təması baş vermiş, mədəni inkişaf mərhələləri bir-birini zəncirvari olaraq əvəz etmiş, mədəni qaynayıb-qarışma və integrasiya özünü göstərmişdir. Hər hansı bir nailiyyət mütləq formada bir xalqa məxsus deyildir, əksinə o, bütün xalqların ortaq mədəni uğurudur. Məhz bu mədəni nailiyyət bəşəri müştərəkliyi ifadə etməklə yanaşı, həm də onun nəticələrindən biridir.

2. Ümumbəşəri dəyərlər sahəsi.

¹ Təriq əl-Bəşəriyə görə, Qərb vətəndaşlıqla, ya da dinlə bağlı bir məsələ qaldırarkən bunu parçalama və siyasi-iqtisadi ilhaqa alət edir. Bax: Səmir Mərqis. "Qoruma və cəzalandırma. Qərb və Yaxın Şərqdə din məsələsi: Məzhəb qayğıkeşliyi qanunundan dini sərbəstlik qanununaqədər" kitabına yazılmış ön söz. Qahirə: "əl-Qipti" Sosial Araşdırmalar Mərkəzi, 2003.

Şübhə yoxdur ki, islamın prinsipləri və dəyərləri ilə ülvî bəşəri dəyərlər arasında uyğunluq vardır¹.

Ümumbəşəri müştərəklik insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. İnsan fəaliyyəti dinlər və mədəniyyətlərin eyni münasibət bəslədiyi ortaq bəşəri dəyərlərə sahibdir. Bu dəyərləri insan oğlu qədim dövrlərdən etibarən qazanıb. Hətta insanın cəmiyyətdə yaşamasını təmin edən ortaq dəyərləri dirçəltməklə yeni-yeni dəyərlər qazanmaq mümkündür.

Ortaq bəşəri dəyərlər insanın qədimdən bəri tanıdığı prinsip və idealların məcmuyudur. Bu dəyərlərin məğzi, mənbəyi fərqli olsa da, onlar müştərək səmərə hesab edilməlidir. Belə müştərək dəyərlərə misal olaraq sevgini, gözəlliyi, xeyirxahlığı, ədalət və tolerantlığı, altruizmi, həmrəyliyi, cəmərdliyi, nəcibliyi və sair göstərə bilərik. Bu dəyərlər barədə heç kim ixtilafa düşməyib; dinlər və mədəniyyətlər də onları təsdiqləyir. İrqi və dil fərqlərinə baxmayaraq, insanların əxlaqı bu dəyərlərlə ifadə olunur. Xalqlar bu dəyərlərə münasibətdə bir-birindən fərqlənir; bütün bu dəyərlər əsasında ideal insan cəmiyyətinin qurulması əsas məqsədə çevrilir. Belə cəmiyyət öz fərdlərinin hüquqlarını təmin edir, insan xoşbəxtliyinə zəmanət verir, həyatın mütəmadiyyətinə əminlik yaradır.

Ortaq dəyərlər xüsusunda tələb olunur ki, bu dəyərlər dirçəldilsin, insan həyatında işlək hala gətirilsin, ortaq meyarlar təsdiqlənsin, fərdi və kollektiv, beynəlxalq münasibətlərin yaxşılaşdırılmasında bu meyarlardan istifadə edilsin. Bütün bunlara nail olmaq üçün xalqlararası dini, mədəni və əxlaqi ünsiyyət tərzini təkmilləşdirmək, gənc nəsli sözügedən ortaq dəyərlər əsasında tərbiyə etmək, təlim-tədris metodlarında, incəsənət və ədəbiyyatın tədrisində bəşəri meyarları qabartmaq, dəyərlərin təbliğində informasiya vasitələrindən istifadə etmək lazımdır.

3. Bəşəri problemlər sahəsi.

Heç bir şübhə yoxdur ki, bütün cəmiyyətlərin ortaq insan problemi vardır. Bəşəri problemlər Yer üzündə insanın mövcudlu-

¹ Abdullah əl-Mə`tuq. Əli Məhəmməd əl-Əciləyə təklif / "Mötədillik – həyat metodu kimi" seminarının materialları // "Mənar əl-İslam" jurnalı, 2005, № 366, səh. 36.

ğunu, taleyini, şəxsi həyatını, yaşadığı cəmiyyəti və bütövlükdə dünyanı təhdid edən təhlükələrlə əlaqədardır.

Bəşəriyyət yarandığı dövrdən müxtəlif təhlükələrə məruz qalmışdır. Bu təhlükələr insanın bədbəxtliyinə səbəb olmuş, bəşəriyyətin xoşbəxtliyinə xələl gətirmişdir.

Professor Məhəmməd Şərif hesab edir ki: "Müxalif tərəflə dialoq hər şeydən qabaq ortaq problemlər ətrafında aparılmalıdır"¹.

Bəşəriyyətin əziyyət çəkdiyi ortaq problemlərə yoxsulluq, xəstəliklər, savadsızlıq, didərginlik, irqi ayrı-seçkilik, zülm, insanlığı təhqir, insanın istismarı, işğallar və sair daxildir. Biz bu problemlərlə həm fərdi, həm də kollektiv formada üzləşirik. Hec bir cəmiyyət bu problemlərdən xali deyildir. Odur ki, onların aradan qaldırılması üçün birgə fəaliyyətə ehtiyac vardır².

Bəşəri problemlər hamının problemidir; bütün dinlərin, mədəniyyət və sivilizasiyaların əməkdaşlığı lazımdır ki, onların həlli mümkün olsun³.

Müasir dövrdə bu problemlər mürəkkəbləşmiş, geniş vüsət kəsb etmişdir. Xalqlar təkbaşına həmin problemlərin həllinə qadir deyil. Bu səbəbdən sözügedən təleyüklü problemlərin həlli beynəlxalq müstəvidə əməkdaşlıq tələb edir.

4. Bəşəri tərəqqi, Yer kürəsinin abadlığı və ətraf mühitin qorunması sahəsi.

Müasir dövrdə bəşəriyyət məişət sahəsinin yaxşılaşdırılması, həyatın bütün istiqamətlərində, xüsusilə də iqtisadiyyat, səhiyyə və təlim-təhsil sahələrində bəşəri tərəqqinin təmini ilə bağlı bir çox problemdən, o cümlədən yoxsulluq və işsizlikdən əziyyət çəkir.

¹ Əli Məhəmməd əl-Əcilə. "Mötədillik – həyat metodu kimi" seminarının materialları // "Mənar əl-İslam" jurnalı, 2005, № 366, səh. 42.

² Ismail I Nawwab, Muslims and the West in History in Muslims and the West: Encounter and Dialogue, eds, Z. Ansari and John Esposito, Islamic Research Institute, Islamabad and Center for Muslim-Christian Understanding, Georgetown University, Washington, D.C 2001, P. 48.

³ Mir Nawaz Khan Marwat, The role of Religion: World Peace and Sustainability in the 21st Century, in World Peace and Religious Harmonization 2006 World Religions Leaders Conference, Seoul, 2006, P. 245.

Bütün bu məsələlərdə inkişaf etmiş dövlətlərin, təşkilatların beynəlxalq səviyyəli əməkdaşlığı olduqca zəruridir. Çünki Üçüncü dünya ölkələrinin sosial rifahı, tərəqqisi bunu tələb edir. Bu ölkələrdəki problemlərin həlli olduqca vacibdir.

Bütün bunlar bəşəri tərəqqini, yoxsul ölkələrə öz problemlərinin həllində kömək göstərməyi məqsəd güdən müştərək insan fəaliyyətini zəruri edir.

Müştərək sahələrdən biri də ətraf mühitin problemlərini, ekoloji tarazlığın qorunmasını əhatə edir. Çünki ətraf mühit hamının mühitidir. Bütün insanlar torpaqdan, sudan, havadan istifadə edirlər. Ekoloji tarazlığın pozulması bütün bəşəriyyət üçün fəsadlar törədir.

Bu sahədə əməkdaşlıq olduqca aktual və əhəmiyyətlidir. Söhbət ortaq mənafeyin gözlənilməsindən gedir. Odur ki, müştərək əməkdaşlıq çərçivəsində mənfəət götürüb zərəri dəf etmək olduqca əhəmiyyətlidir. Əhəmiyyətlidir ona görə ki, hər bir məkanda insan oğlunun xoşbəxtliyi təmin olunsun.

5. İnsan haqları sahəsi.

Müştərək zəhmətin tələb olunduğu mühüm sahələrdən biri də insan haqları sahəsidir. Çünki hər bir yerdə insan haqlarının pozulması halları baş verir. Həm inkişaf etmiş, həm də geridə qalmış, həm zəngin, həm də yoxsul ölkələrdə hüquqlar pozula bilər.

Bu sahə zəruri edir ki, insan haqları dəyərlərinin təbliği və bu haqların bütün növ pozulması halları ilə mübarizə aparan əlaqədar qurumların təsisi istiqamətində, dini, mədəni, əxlaqi əsaslarla, konstitusional-hüquqi çərçivədə insan haqlarının təkmilləşdirilməsi məqsədilə səylər birləşdirilsin. Çünki hüquqlar bütün insanlara aiddir. Odur ki, bu hüquqlara riayət etmək, onları təkmilləşdirib müdafiə etmək lazımdır.

SİVİLİZASIYALARIN TOQQUŞMASI NƏZƏRİYYƏSİ, BİRGƏ YAŞAMA VƏ BƏŞƏRİ ORTAQLIQ

Qeyd olunmalıdır ki, birgə yaşama və bəşəri ortaqlıq tarix boyu mədəniyyətlərin təması ilə üzvi surətdə birbaşa əlaqədə olmuşdur. Bu səbəbdən sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi sivilizasi-

yaların mahiyyətinə, mədəni təmasın nəticələrinə zidd nəzəriyyə kimi çıxış edir. Əslində o, yeni hegemonluq strategiyası olub “Müxtəlif olanların ixtisarına susamış “Öz”ün ətrafında təmərküzləşmə” ideyasının davamıdır¹. Ümumiyyətlə, bu nəzəriyyə bəşər tarixi ilə, mədəniyyətlərin fəlsəfəsi ilə ziddiyyət təşkil edir.

Siyasi və hərbi toqquşmalara rəğmən, bəşər tarixi insanın insanla təması, bu təmasın doğurduğu mədəni nəticələr tarixidir. Mədəni nəticə və nailiyyətlər insanların qarşılıqlı fəaliyyətində, mədəni mübadilə və mədəni birgə yaşama sayəsində yaranmış mədəniyyətlərdə ifadə olunur.

Zəki əl-Milad, Hantinqtonun “Sivilizasiyaların toqquşması” nəzəriyyəsinin tənqid edərək yazır: “Hantinqtonun ideyalarında ziddiyyət vardır. Çünki əldə edilən nəticələr birgə yaşayışa çağırır. Görəsən, mədəniyyətlər birgə yaşamı toqquşmadan, yoxsa dialoqdan öyrənir?”²

Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi tarix və mədəniyyətin gedişinə ziddir, bəşəriyyətin nailiyyətləri ilə məntiqi baxımdan səsleşmir. Bəşəri müştərəklik tarix boyu mədəniyyətlərin təması və qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi özünü göstərmişdir. Elə bir mədəniyyət təsəvvür etmək çətindir ki, ondan qabaqkı, ya da paralel mədəniyyətlərin təsiri olmadan müstəqil inkişaf etsin. Antik yunan mədəniyyətini Qədim Şərq mədəniyyətindən – Misir və Babil, Fars və Suriya mədəniyyətlərindən necə ayrı təsəvvür etmək mümkündür axı?! Hətta Qədim Hindistan və Çində yunan-roma mədəniyyətini min illərlə qabaqlayan sivilizasiya mövcud olmuşdur. Həmçinin, islam mədəniyyətini qədim yunan və roma mədəniyyətlərindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Qeyd edək ki, islam mədəniyyəti maddi və dünyəvi tərəflərini Yunan, Roma, Misir, Fars, Çin, Hind, İraq, Suriya... mədəni irsinə əsaslanaraq formalaşdırmışdır. Elə xalqlar vardır ki, islamı qəbul etdikdən sonra yeni maddi mədəniyyətin qurulmasında müsəlmanlara kömək göstərmişlər. Ənənəvi dinlərin

¹ Ömər Zərqavi. Sivilizasiyaların toqquşması: nəzəriyyə yoxsa ideologiya? // “əl-Kəlimə” jurnalı, Beyrut, 2003, № 39, səh. 145.

² Zəki əl-Milad. Mədəniyyətlər toqquşma və birgə yaşama seçimi qarşısında // “əl-Kəlimə” jurnalı, Beyrut, 1996, № 12.

də qalmalarına baxmayaraq, maddi müstəvidə müsəlman mədəniyyətinin yaranmasında misilsiz rola malik xalqlar da vardır. Yunanlar və romalılar belələrindəndir.

Habelə, Yeni dövr Avropasının mədəni nailiyyətlərini islam mədəniyyətindən ayrı təsəvvür etmək doğru olmazdı. Belə ki, şərq-şünaslar bu nailiyyətlərə rəvac vermişlər; onlar bu nailiyyətlərə səbəb olmuş elmi-mədəni irsi ərəb dilindən latın və müasir Avropa dillərinə tərcümə etmişlər. Bu tərcümələr müasir intibah mərhələsini keçirmədə Qərbin işini asanlaşdırmışdır. İndi isə müsəlmanlar müasir islam mədəniyyətini yaratmaq üçün son dövr Qərb elmi və mədəniyyətinin nailiyyətlərindən faydalanırlar; lazımi ədəbiyyat ərəb dilinə tərcümə edilir, Qərbə savad dalınca tələbə qrupları göndərilir, islam cəmiyyətlərinin inkişafı üçün Qərb elminin uğurlarından, texnoloji yeniliklərindən istifadə olunur.

Xülasə, bəşər tarixi sübut edib ki, mədəni nailiyyətlərin ərsəyə gəlməsində bütün xalqların payı vardır; mədəniyyətlər bir-birindən faydalanmışdır; sivilizasiyaların təması nəticəsində mədəni ortaqlıq təmin olunmuşdur. Bütün bunlar qəti şəkildə göstərir ki, sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi puç nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyə səhvdir, ağlabatan olmayıb məntiqilikdən uzaqdır, mədəniyyətlərin taleyi haqda doğru proqnoz verməyə qabil deyildir.

Bəlkə də sözügedən nəzəriyyənin puçluğuna ən böyük dəlil budur ki, o, birgə yaşamanı qəbul etmir, bəşəri müştərəkliyə inanmır, mədəniyyətlərin toqquşacağını təkidlə bildirir.

Bu nəzəriyyənin puçluğunun nəticəsidir ki, tənqidçilər onu tarixi yaxınlaşmanı, ortaq dəyərləri, həyatı vasitələri, müştərək düşüncə yollarını inkar edən nəzəriyyə olmaqda ittiham etmişlər¹.

Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi "Manixeizm (manilik - **Manichaeism**) siyasətinə" təhkim edilmiş nəzəriyyədir. Bu siyasət dünyanı iki qütbə ayırır və iki qütbün mübarizəsi beynəlxalq hadisə-

¹ Herl Müller. Sivilizasiyalar və bəşəri dəyərlərin birgə yaşayışı: Hantinqtona əks layihə // "Təsə müh" jurnalı, Oman: "Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin" nəşrləri, 2004, № 7.

ləri müəyyənləşdirir¹. Sözügedən iki qütbə isə “Biz” və “Onlar” daxildir.

Herl Müller hesab edir ki, manixeizm ABŞ-ın siyasi fikrində dərin köklərə sahibdir. ABŞ siyasi fikrində siyasət xeyirlə şərin, zülmətlə nurun mübarizəsi kimi nəzərdən keçirilir. “Onlara qarşı Biz” ideyası normativlərdə xeyir və şəri təyin edir. Amerikalılar xeyrin (demokratiya və insan haqlarının) şərdən qorunmasına öz tarixi vəzifələri kimi baxmışlar².

Vaxtı ilə Amerikanın siyasi leksikonunda “şər imperiyası” sözü tez-tez işlənirdi. Bu sözlə amerikalılar Sovet İttifaqını nəzərdə tuturdular.

Hantinqtonun “Qərb dünyanın qalan hissəsinə qarşı” nümunəsi (etalonu) beynəlxalq münasibətlərə birtərəfli yanaşır. Halbuki mədəniyyətlər dünyası mürəkkəb sistem olub münasib yanaşma forması tələb edir. Əslində, bu nəzəriyyə Qərbin maraqlarına xidmət edir; Qərbi xeyir kimi təqdim etdiyi halda şəri bütövlükdə Şərqi ayağına yazır. Bu nəzəriyyənin tətbiqi silahlanmaqla, qırğınlar və soyqırımları ilə nəticələnəcəkdir³. Hantinqtonun nəzəriyyəsi mədəniyyətləri şəri və xeyir mədəniyyətlərinə ayırır; siyasət isə xeyirlə – “Biz”lə şərin – “Onlar”ın mübarizəsidir.

Mədəniyyətlərin təması, birgə mədəni yaşayış, ortaq bəşəri dəyərlər və bəşəri müştərəklik Hantinqton nəzəriyyəsinin manixeist bünövrəsi üçün yad anlayışlardır. Çünki dünyanın mənfurcasına bölgüsü aparılıb: xeyir və şəri dünyaları! Onların arasında münasibətlərin qurulması mümkün deyil, axı onların mübarizəsi əbədidir(!)

¹ Yenə orada, səh. 217.

² Yenə orada, səh. 218.

³ Yenə orada, səh. 223.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL. DİALOQ VƏ TOQQUŞMA ARASINDA İSLAM (SİVİLİZASIYALARIN TOQQUŞMASI NƏZƏRİYYƏSİ)

SİVİLİZASIYALARARASI TOQQUŞMA NƏZƏRİYYƏSİNİN FONUNDA QƏRBLƏ DİALOQ BÖHRANI

Məlum 11 Sentyabr hadisəsindən sonra Müsəlman dünyası ilə Qərbin münasibətlərində yeni dövr başlanmış oldu. Nəinki Müsəlman dünyasının, hətta bütün dünyanın siyasi həyatında bu hadisə yeni tarixi mərhələnin əsasını qoydu. 11 Sentyabr hadisəsi müasir dövr tarixçisinə imkan verir ki, o, bugünün tarixini “11 Sentyabr-qabağı” və “11 Sentyabr-sonrası” mərhələlərinə ayırsın¹.

Məlum hadisələr Müsəlman dünyasının Qərblə siyasi və dini münasibətlərində davamlı gərginliyə səbəb oldu².

11 Sentyabr hadisəsindən qabaq Qərblə dialoq ruhu yüksək idi. Ancaq bu hadisədən sonra bu ruhun üstündən xətt çəkildi. Qərb-

¹ Abdullah əs-Seyyid Vələd Əbah. “11 Sentyabr” hadisələrindən sonra Qərbin İslamla bağlı müraciət tərzii // “Təsamüh” jurnalı, Oman: “Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin” nəşrləri, 2004, № 7, səh. 116-117.

² Osman Bakar. Islam and other Religions in Asia: Toward a better mutual understanding and cooperation for the common good in Islam and other Religions in Asia: Co-existence and cooperation an International symposium, Seoul , 25-26 Nov. 2005, Korean Association of Islamic Studies, 2005 P. 45.

lə İslam dünyasının dialoqunu təmin etmək üçün XX əsrin ikinci yarısındakı cəhdlər, çəkilən zəhmətlər hədəf olub getdi. Halbuki 1962-ci ildə Vatikan xristianlığın digər dinlərlə münasibətlərinin tənzimlənməsi deklarasiyasını elan etdikdən sonra dini müstəvidə dialoq təşəbbüsləri irəli sürüldü. Bu deklarasiyanın ən mühüm cəhəti müsəlmanlar və xristianların arasında dini münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi təşəbbüsü olmuşdur. Vatikanın bu istiqamətdəki cəhdləri islamla münasibətlərin yaxşılaşdırılması məqsədi güdürdü. Bu cəhdlər yeni siyasi münasibətlərin müvafiq həddədək inkişafına xidmət edən siyasi çalışmalar qəbilindən idi.

Qeyd edək ki, qloballaşma da həmçinin, iqtisadi və mədəni səviyyələrdə gərginliklə müşayiət olunur. İslam dünyası iqtisadi baxımdan sərbəst bazara çevrilmək zərurəti ilə üz-üzədir. Ancaq bunun üçün Müsəlman ölkələrində daxili iqtisadi islahatlar aparılmalıdır. İqtisadi islahatlara giriş kimi siyasi islahatların aparılması da bir zərurət kimi ortaya çıxır.

Qloballaşmanın mədəni əks-sədası da islam mədəniyyətinə yönəlmiş birbaşa təhlükədir. Əslində bu, Qərb müstəmləkəçiliyinin vaxtı ilə yürütdüyü mədəni işğal siyasətini xatırladır. Ancaq bu, fiziki güc vasitələri ilə, ordularla, top-tüfənglə baş tutan mədəni işğal deyildir. Bu işğal iqtisadi qloballaşmanın, beynəlxalq ticarətin böyük hissəsinə nəzarət edən nəhəng şirkətlərin genişlənməsinin nəticəsində baş vermişdir. Bu da öz növbəsində Qərb dəyərlərinin yayılmasına səbəb olur, ənənəvi islam həyat tərzini və mədəniyyəti üçün təhlükə yaradır.

Mədəniyyətlərin toqquşması nəzəriyyəsi 11 Sentyabr hadisəsindən qabaq irəli sürülsə də, həmin hadisədən sonra siyasi münasibətlərdə hegemon nəzəriyyəyə çevrildi. Nəzəriyyə Qərbin siyasi diqqətini Müsəlman dünyasına yönəltdi. Nəticədə İslam ölkələri böhranlı vəziyyətə düşər oldu. Bu, Qərblə münasibətlərdə dialoq və toqquşma arasında seçim böhranıdır.

Sovet İttifaqının süqutundan sonra müsəlmanların Qərbin yeni düşməni kimi təqdim edilməsində 11 Sentyabr hadisəsindən sui-istifadə – Mədəniyyətlərin toqquşması nəzəriyyəsinin “müvəffəqiyyətli”

yəti"ni təmin etdi¹. Müsəlmanlar bilavasitə terrora ittiham edildilər. Qərb bütün İslam dünyasında siyasi vəziyyəti dəyişmək üçün siyasi təzyiq vasitələrinə əl atdı, müsəlmanlara terrorçu kimi yanaşdı. Sonuncular isə bu ittihamlar qarşısında özlərini müdafiə etməli oldular. Bu, yalnız və yalnız Qərblə dialoq aparmaqla mümkün ola bilərdi. Ancaq əvvəlkindən fərqli olaraq indiki dövrdə Qərblə dialoq çətin məsələdir. Bu çətinlik öz növbəsində Qərbə diktə edir ki, Müsəlman dünyası ilə ciddi dialoqa laqeyd yanaşsın, müsəlmanların ciddi-cəhdlə göstərdikləri dialoq fəaliyyətlərini heçə saysın.

Mədəniyyətlərin toqquşması nəzəriyyəsi adi vərəq üzərindəki nəzəriyyədən Qərbin Müsəlman dünyasına qarşı yürütdüyü sabit ideologiyaya çevrilib. Qərbin bu ideologiyası, heç şübhəsiz, hegemonluq siyasəti ilə əlaqəlidir. O siyasət ki, müstəmləkə dövrü bitmədən, Qərb ondan vaz keçməmiş, əksinə, ona yeni don geydirmişdir. Bu zaman Qərb Mədəniyyətlərin toqquşması və Tarixin sonu nəzəriyyələrindən, qloballaşmanın müstəqil dövlət anlayışına təhlükəsindən, beynəlxalq şirkətlərin hegemonluğundan, milli mədəniyyətlərə təsir gücündən yararlanmışdır. Çünki bütün bu sadalananlar Qərb mədəniyyətinin məzmun və formasının başqa xalqlara qəbul etdirilməsinə xidmət edir.

Şübhəsiz, Mədəniyyətlərarası toqquşma nəzəriyyəsi vasitəsilə "islam təhlükəsi", "yaşıl təhlükə" kimi uydurma məfhumların nəzəri və əməli cəhətdən əsaslandırılmasına, islamofobiyanın genişləndirilməsinə cəhd göstərilir².

Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi və onun Qərblə İslam dünyasının əlaqələrinə təsiri nəticəsində dialoq mürəkkəb və qəliz məsələyə çevrilib. Xüsusən də bu, mədəniyyətlərin toqquşmasına siyasi donun geydirilməsi, məlum konsepsiyanın beynəlxalq siyasətdə mühüm amilə çevrilməsi fonunda özünü daha qabarıq göstərir³.

¹ Rəsul Məhəmməd Rəsul. Mədəniyyətlərarası toqquşmadan dialoq: Hantinqton konsepsiyasının tənqidi təhlili // "əl-Kəlimə" jurnalı, 1999, № 24, səh. 93.

² Əmir Tahiri. Avropanın ekstremist partiyaları Qərbə islamofobiya şüuru aşılayır // "əş-Şərq əl-Övsət" qəzeti, 28.05.2002-ci il tarixli sayı, səh. 22.

³ Mahmud əz-Zavidi. İslam dünyası ilə dialoqda Qərbin qabiliyyətsizliyi // "Hivar əl-Ərəb" jurnalı, Beyrut: "əl-Fikr əl-Ərəbi" müəssisəsi, 2005, № 6, səh. 13-14.

Şübhə yoxdur ki, məlum 11 Sentyabr hadisəsindən sonra bu nəzəriyyə Qərbin İslam dünyasına qarşı yürütdüyü siyasi kursa istiqamət verməyə başlayıb. Yəqin ki, sözügedən nəzəriyyə gələcək bir-neçə nəsil boyu Qərb və Amerika siyasətinə hakim kəsiləcəkdir. Bunun ən mühüm səbəbləri aşağıdakılardır:

a) Qərbdə islam əleyhinə təmayülün güclü olması, müsəlmanlarla bir stolda əyləşməmək zehniyyəti.

İslam əleyhinə təmayülə rəhbərliyi müasir Qərb-Amerika fikrində söz sahibi olan nəzəriyyəçilər edirlər. Habelə, bu solçu təmayül İslam dünyası üzrə mütəxəssislər sayılan şərqşünaslarla təmsil olunur. Onlara misal olaraq Bernard Luisi, Samuel Hantinqtonu, Frensis Fukuyamanı, Daniel Babisi göstərmək olar. Con Espozitonun, Con Ful və başqalarının təmsil etdiyi dözümlü təmayül isə Qərbdə və ABŞ-dakı qərar sahiblərinə öz mötədil mövqeyini izah etməkdə çətinlik çəkir¹.

b) Müsəlmanlara və ərəblərə düşmən münasibət bəsləyən qüvvələrdən istifadə.

Bu, bir sıra dini və siyasi amillərlə əlaqədardır. Nəticədə Qərbdə ədavət şüuru aşılır, müsəlman-ərəb dünyasına qarşı nifrət təbliğ edilir. Belə qüvvələr, məsələn, Fələstin Müqavimət Hərəkatını terror fəaliyyəti kimi qələmə verməyə çalışır, Fələstin problemini bir kənara atsınlar deyərək ərəb-müsəlman ölkələrinə siyasi və hərbi təzyiqin göstərilməsinə çağırır, onların problemə münasibətini bitərəf hala gətirmək istəyir.

v) Qərb mediası islamın stereotipinin saxtalaşdırılmasında, islam haqda məlumatların təhrifində, müsəlman və ya ərəb olan hər kəsə qarşı təhrikçilikdə, müsəlmanların terrorçular kimi təqdimində böyük canfəşanlıq göstərir. Bu media imkan vermir ki, baş verənlər və terrora müsəlmanların həqiqi münasibətindən dünya ictimaiyyəti xəbər tutsun. Qərbin media və mətbuat vasitələri bütün imkanlardan istifadə etməklə müsəlmanlara və ərəblərə qarşı ədavətli Qərb zehniyyətini formalaşdırır. Belə saxtalaşdırmanın nəticəsində toqquşma nəzəriyyələri Qərb cəmiyyətində qərar və söz sahiblərin tərəfindən

¹ Ömər Zərqavi. Sivilizasiyaların toqquşması: nəzəriyyə yoxsa ideologiya? // "əl-Kəlimə" jurnalı, Beyrut, 2003, № 39, səh. 138.

qəbul edilir. Çünki dediyimiz kimi, media və mətbuat islam və müsəlman həqiqətlərini saxtalaşdırmaqla məşğuldur və islama dair obyektiv informasiyanın nəqlinə mane olur. Saxtalaşdırılmış mənfi informasiya Qərb mediası və mətbuatı tərəfindən dünya ictimaiyyətinə təqdim olunur. Cəhd göstərilir ki, ərəblər və müsəlmanlar haqqında filmlərin standartlığı pozulmasın¹.

Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə ideoloji mübarizəni mədəni mübarizə müstəvisinə çıxarıb. Hantinqton öz nəzəriyyəsi vasitəsilə Qərb və dünyanın digər hissəsi arasında münaqişənin baş verəcəyi ehtimalını istisna etmir. O vurğulayır ki, münaqişə Qərblə müsəlman və konfutsional dövlətlər arasında baş verəcəkdir².

Mədəniyyətlərin mübarizəsinin bu cür təsviri islamı Qərblə mübarizədə sabit tərəf kimi təqdim edir. Professor Vəcih Kövsərani yazır: "Bu təsvir vasitəsilə islam Qərblə mübarizədə dəyişməz tarix kimi təqdim olunur"³. Bu zaman Kövsərani islamla Qərbin mübarizəsinin əbədiyi haqqda Hantinqtonun fikirlərindən iqtibaslar gətirir: "İslam və Qərb mədəniyyətlərini bir-birindən ayıran xəttə uyğun olaraq münaqişə 1300 ildir ki, davam edir... Bu mübarizə dayanmayacaq, əksinə, daha təhlükəli forma alacaqdır... İslam həm dünyada, həm də öz hədudları daxilində digər mədəniyyətlərlə, məsələn, Balkan yarımadasında pravoslav serblərlə, İsraildə yəhudilərlə, Hindistanda hindularla, Birmada buddistlərlə, Filippində katoliklərlə toqquşacaqdır... İslam qanlı sərhədlərə malikdir"⁴.

Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsinə uyğun olaraq mübarizəni əbədi qəbul etmək Qərblə dialogu çətinləşdirir. Əgər qərblilər əzəli mübarizə və "qanlı" islam haqqda gümana qapılırlarsa, de-

¹ Yenə orada.

² Hussein Mutalib, *Beyond Pride and Prejudice: Western Perceptions of Islam and the Muslims*, in *Muslims and the West: Encounter and Dialogue*, eds. 7. Z. Ansari and John Esposito, Islamic Research Institute, Islamabad and Center for Muslim-Christian Understanding, Georgetown University, Washington, D.C 2001, P. 97-98.

³ Vəcih Kövsərani. Fukuyama, Hantington və islam // "əl-İctihad" jurnalı, Beyrut, 2001, № 49, səh., 169.

⁴ Samuel Hantington. Sivilizasiyaların toqquşması və yeni dünya mənzərəsinin yaradılması / tərcümə edən: Tələt Şayb. Qahirə, 1998, səh., 243-244.

məli, dialoqa hazır deyillər. Habelə, bu cür güman İslam dünyasında da dialoqa inamı sarsıdır.

Mədəniyyətlərin toqquşması nəzəriyyəsi Avropa mədəniyyətini ən üstün mədəniyyət hesab edib onu digər mədəniyyətlərə, xüsusən də islam mədəniyyətinə qarşı qoyduğu zaman problem daha da qəlizləşir. Bu, o deməkdir ki, Qərb mədəniyyətinə müsəlman mədəniyyətinin düşmən münasibəti təbiidir. Hantinqton iddia edir ki, bu mədəniyyətin mənsubları olan müsəlmanlar liberal-demokratik mədəniyyətə qarşıdır. Eyni şeyi Fukuyama da təkrarlayır. Hər iki şəxs Qərb zehniyyətində islamın qaniçən düşmən stereotipini yaradırlar. Onlara görə, Qərblə islamın mübarizəsi sivilizasiyaların toqquşmasına ən əyani misaldır; Müsəlman dünyası milli, etnik, ideoloji və məzhəb çəkişmələrinin baş alıb getdiyi coğrafiyadır; islam tarixi mübarizələr tarixidir, gücdən istifadənin qanuniləşdirilib sülh və əmin-amanlıq məfhumlarının yox edildiyi tarixdir!¹

Sözügedən iki nəzəriyyədə islamın və müsəlman mədəniyyətinin bu cür təsviri dialoq qapısına kilid vurur. Axı Qərb qaniçən düşmən kimi təsvir edilən bu dinlə, mədəniyyətlə necə dialoq apara bilər(?). Çox təəssüf ki, Hantinqton və Fukuyamanın nəzəriyyələri indiki dövrdə Qərbin, xüsusilə də ABŞ-ın beynəlxalq siyasət kursuna hakim kəsilib. ABŞ-ın dövlət siyasəti indiki dövrdə siyasi böhranları tənzimləmək üçün bu iki nəzəriyyədən istifadə edir. Bu göstərir ki, siyasət aləmində anlayışlar doğru-dürüst tətbiq edilmir; anlayışlar dedikdə Fukuyamanın tarix fəlsəfəsi, Hantinqtonun isə mədəniyyət nəzəriyyəsindəki məfhumlar başa düşülür². Ən pisi isə budur ki, islam dini və mədəniyyəti haqda təsəvvürlər saxtalaşdırılır; iddia edilir ki, islam dini və mədəniyyəti liberal-demokratik mədəniyyətə, Qərb sivilizasiyasına qarşıdır, özü də bunu islamın ana ehkamları, müsəlman mədəniyyətinin də xüsusiyyətləri diktə edir.

Belə hegemonluq arzusu Sovet İttifaqının süqut edib liberal demokratiyanın, Qərbin, daha doğrusu, ABŞ düşüncə tərzinin qələbə çalmasından sonra ortaya çıxdı. Qərbdə hesab edirlər ki, liberal de-

¹ Yenə orada.

² Vəcih Kövsərani. Fukuyama, Hantinqton və islam // "əl-İctihad" jurnalı, Beyrut, 2001, № 49, səh. 169.

mokratiya SSRİ-nin yıxılmasından sonra beynəlxalq ideyaya çevrilib. Əslində, hegemonluq nəzəriyyəsi Frensis Fukuyamanın açıq şəkildə ortaya qoyduğu nəzəriyyədir. Bu ideya onun Tarixin sonu nəzəriyyəsinin əsas hissəsini təşkil edir. Onun nəzəriyyəsi "... yeni dinin yaranacağı haqda bizə müjdə verir. Bu qloballaşmadır. Qloballaşma zəminində Qərb bitərəf siyasətdən imtina etməklə dürüstlüyün və insan haqlarının üstündən xətt çəkib; elə bir zorakı qəlibə düşüb ki, heç kəs onun sarsılmaz qanunlarına "Gözünün üstündə qaşın var" – deyə bilməz"¹.

Qloballaşma, əslində, klassik müstəmləkəçiliyin Amerika (Qərb) ekvivalentidir. Qloballaşma dünyanın birtərəfli iqtisadi standartdır; dini, mədəni fərqlərdən "xoşlanmaz", milli maneələri dəf edər ki, bununla da milli, irqi və dini şüarlara ehtiyac qalmasın².

Beləliklə, qloballaşma yeni hegemonluq strategiyasıdır, başqalarını həzmi-rabedən keçirən tamahkar "Öz"ün ətrafında təmərküzləşmədir³.

11 SENTYABR HADİSƏSİ FONUNDA QƏRBLƏ DİALOQUN "BÜDRƏMƏ" SƏBƏBLƏRİ

Qərblə dialoqun problemləri tarixi köklərə malikdir. Bu problemlərin yaranması 11 Sentyabr hadisəsi ilə əlaqəli deyil və bunun dini, mədəni və siyasi səbəbləri vardır. Ancaq məlumdur ki, məlum hadisədən sonra dialoqun problemləri daha da artaraq qəlizləşib ki, bu da onun gələcəyini sual altında qoyur. Hazırkı dövrdə Qərblə dialoqun büdrəmə səbəblərindən danışarkən 2001-ci ilin 11 Sentyabr hadisəsinin doğurduğu təsirlərə, abı-havaya toxunmamaq mümkün

¹ Xüzeyr Cəfər. Biz, Fukuyama və tarixin sonu // "əl-Müctəmə` əs-Səqafi" jurnalı, Beyrut, 1998, № 1313, səh. 45.

² Ömər Zərqəvi. Sivilizasiyaların toqquşması: nəzəriyyə yoxsa ideologiya? // "əl-Kəlimə" jurnalı, Beyrut, 2003, № 39, səh. 143

³ Yenə orada, səh. 145. Habelə bax: Ahmet Davutoglu Civilization Self-Perception and Pluralistic Co-existence: A critical Examination of the Image of the Other in Muslims and the West Encounter and Dialogue eds. Z.I. Ansari and John Esposito, Islamic Research Institute, Islamabad and Center for Muslim-Christian Understanding, Georgetown University, Washington, D.C 2001, P. 103.

deyildir. 11 Sentyabr hadisəsi fonunda, Qərblə dialoqun axsama səbəblərini siyasi, dini və psixoloji olmaqla üç növə ayırmaq olar.

SİYASİ SƏBƏBLƏR

11 Sentyabr hadisəsi Qərblə İslam dünyası arasında ciddi siyasi böhran yaratdı. Bununla da Qərb islamla dialoqa hazır olmayan tərəfə çevrildi. Qərblilər məlum “Sentyabr” hadisəsinin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün zəruri hesab etdikləri siyasi mexanizmləri işləyib hazırladılar. Bu mexanizmlər Qərbin qarşı tərəflə münasibətlərində bir çox problemə səbəb olmuşdur. Bu mexanizmlər terror, siyasi-demokratik islahat, insan haqları, bir tərəfdən qloballaşma, digər tərəfdən isə siyasi islahatçılıqla əlaqəli iqtisadi islahatçılıq problemləri əsasında qurulmuşdu.

a) Terror problemi.

Terror problemi İslam dünyası ilə münasibətlərində Qərbə hakim kəsilmiş əsas problemdir¹. Bütün beynəlxalq siyasi münasibətlərdə terror mövzusu gündəlik mövzudur. Hətta bu problemə görə dünya amerikasayağı olaraq iki – “Kim bizimlədir”, “Kim bizimlə deyildir?” hissələrinə bölünüb. Qərb ABŞ-ın terrorla mübarizə adı altında aparılan bütün əməliyyatlarının iştirakçısına çevrilib. Bütün bu əməliyyatlar indiyədək iki böyük müharibəyə səbəb olub; Avropa-ABŞ koalisiyası Əfqanıstan və İraqa qarşı müharibəyə başlayıb.

Terrorla mübarizə siyasəti beynəlxalq münasibətlərdə özünü bir nömrəli prioritet kimi təsdiqlətməyə nail olub; dünyanı bu məsələdə hərbi ortaqlığa sövq edib. “əl-Qaidə” və terrorla ittiham olunan digər təşkilat və camaatlıqlarla daimi müharibə başlanıb. Qərblə Müsəlman dünyasının münasibətlərindəki ciddi siyasi dəyişiklik, hətta Fələstin probleminə belə, birbaşa təsiri edib. Fələstin probleminin terrorla əlaqələndirilməsi kimi köklü dəyişikliklər baş verib. Artıq Fələstin problemi Qərbin nəzərində terrorla mübarizə çərçivəsində həll ediləcək problemə çevrilib. Bəli, Fələstindəki müqə-

¹ Abdullah əs-Seyyid Vələd Əbah. “11 Sentyabr” hadisəsindən sonra Qərbin islamla bağlı xitab tərzii // “Təsamüh” jurnalı, Oman: “Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin” nəşrləri, 2004, № 7, səh. 118-119.

vimət hərəkəti terror fəaliyyəti kimi təqdim edilir. İsraililər Qərbi və ABŞ-ı inandıra biliblər ki, onların fələstinlilərlə mübarizəsi terrorla birbaşa əlaqəlidir. İsrail fundamentalizm və terrorla mübarizədə özünü strateji tərəfdaş və vuran qol kimi təqdim edir¹.

Belə bir gərgin siyasi abı-hava sakit şəkildə dialoqun baş tutması üçün münasib deyildir. Müharibə təbilləri Qərblə İslam dünyası arasında istənilən sahədə dialoq aparmağa fürsət vermir.

İslam dünyası Qərbin terrorla mübarizəsinin zərurət olması məsələsində "razı salınıb". Bəzi müsəlman ölkələrində çox saylı terror hadisələrinin baş verməsi terrorla mübarizənin zəruri olduğunu beyinlərə aşılayır. Həqiqət budur ki, Qərb öz siyasi dünyagörüşü formasını hamıya qəbul etdirib, hamını məcbur edib ki, yalnız terror və onunla mübarizə haqda düşünsünlər. Bütün bunlar, təbii ki, mədəni-dini dialoqa da təsir göstərir. Qərb İslam dünyasını ittiham edir ki, müsəlmanların dini sistemi və mədəni zehniyyəti terror "istehsal" edir; İslam mədəniyyəti terror mədəniyyətidir. Bu səbəbdən Qərb dini və mədəni dialoqu deyil, islam mədəniyyəti və dini zehniyyətin kökündən dəyişdirilməsini, "sülh" mədəniyyətinin təbliğini tələb edir. Qərb BMT-yə təsir göstərir ki, İslam dünyasındakı dini-mədəni vəziyyətin dəyişdirilməsi məqsədilə müvafiq dini-mədəni proqram hazırlasın, dəyişikliklərin lazımi səviyyədə getməsi üçün müsəlman ölkələrinin təhsil sisteminə müdaxilə etsin.

Avropa və ABŞ-ın İslam dünyasının mədəni siyasətinə müdaxiləsi terrorla mübarizə planının bir parçası kimi baş tutub. Samuel Hantinqton bu məsələni açıq şəkildə belə bildirir: "Qərb üçün ən mühüm problem islam fundamentalizmi deyil, islamın özüdür. İslam (Qərbə) yad mədəniyyətdir. Müsəlmanlar inanırlar ki, onların mədəniyyəti ən kamil mədəniyyət olub, universallığa, cahanşümullüğe malikdir. Bu da öz növbəsində həmin mədəniyyətin dünyada təbliğini zəruri edir. Məhz bu, Qərblə islam arasındakı mübarizəni "qida-landıran" başlıca ünsürdür"².

¹ Əhməd əl-Mövsuli. Müasir dövr İslam dünyasında novatorluq və təhlükələr // "Hivar əl-Ərəb" jurnalı, Beyrut, 2005, № 2, səh. 64.

² Samuel Hantinqton. Sivilizasiyaların toqquşması və yeni dünya mənzərəsinin yaradılması / tərcümə edən: Tələt Şayb. Qahirə, 1998, səh. 352.

Hal etibarı ilə bu, dialoqla səsləşməyən məsələdir. Çünki dialoq mədəni və dini dəyişdirmə vasitəsi deyildir.

b) Siyasi islahatçılıq problemi.

11 Sentyabr hadisəsindən sonra Qərblə İslam dünyasının münasibətləri əsasən siyasi islahatçılıq ətrafında təmərküzləşib. İslahatların içdən, yoxsa çöldən aparılması müzakirə mövzusunə çevrilib. Görəsən, islahatlar Əfqanıstan, İraq və Fələstində olduğu kimi, güc tətbiqi ilə, yoxsa vaxtı ilə Liviyaya, indi də İrana tətbiq edilən embarqo vasitəsilə aparılmalıdır? Ya da Misirə vəd verib Sudana da hədə-qorxu gəlməklə islahatlar aparmaq lazımdır? Biz siyasi islahatların artıq baş tutduğunu iddia etmirik, əksinə, demək istəyirik ki, Qərb İslam dünyasının siyasi işlərinə müdaxilə edir, siyasi vəziyyəti dəyişməyə can atır. Can atır ki, Müsəlman dünyası siyasi islahatlar adı altında ABŞ və Qərbin siyasi kursuna uyğunlaşdırılsın.

Şübhə yoxdur ki, siyasi dialoqda büdrəmə halları müşahidə olunur. Çünki o, dünyadakı siyasi islahatçılıq problemlərindən məsul beynəlxalq qurumların apardığı demokratik dialoq qəbilindən deyildir. O, dialoq funksiyası daşımağa qabil olmayan icbari siyasi qərarlar məcmuyudur. Əslində bu, siyasi islahatların aparılmasında gücdən istifadəyə daimi hazırlıqdır. Əfqanıstan və İraqın işğalı qəti şəkildə göstərir ki, Qərblə Müsəlman dünyası arasında siyasi dialoq çoxdan bitib.

v) Demokratiyanın maraqlara qurban edilməsi problemi.

Bu problem siyasi islahatçılıqla əlaqəlidir. Demokratiya probleminin “qovluğu” ənənəvi “qovluq”dur. Ancaq bu “qovluq” 11 Sentyabr hadisəsindən sonra xüsusi şəkildə açılıb, gündəmə gətirilib. Demokratiya İslam dünyasının işlərinə müdaxilə etmək üçün siyasi bəhanəyə çevrilib. Müsəlmanlara elan edilən müharibələr də demokratiya bayrağı altında aparılır. Əfqanıstan və İraq müharibələrində olduğu kimi. Demokratiya səbəbdir, qayə və məqsəd deyildir. Çünki müsəlman ölkələrində demokratik dəyişikliklərə Qərbin reaksiyası müsbət olmamışdır. Əlcəzairdəki demokratik islahatlara, Fələstində HƏMAS-ın qanuni demokratik seçkilərlə hakimiyyətə gəlməsinə Qərbin münasibəti hamıya məlumdur. Qərbin demokratik uğurlara dözülməz münasibətinin nəticəsi idi ki, bütün Fələstin xalqına em-

barqo tətbiq edildi, demokratik dəyişikliklər tanınmadı, fələstinlilər aclığa məhkum edildi; demokratik hökumət istefa versin deyər, HƏMAS-a və Fələstin Administrasiyasına ciddi təzyiq göstərildi. Bir sözlə, Qərb indi demokratiya uğrunda dialog aparmır, əksinə, demokratiya adı altında müharibələrə imza atır; demokratiyanı əldə bayraq edərək müsəlmanların siyasi işlərinə qarışır. Əgər müsəlmanların siyasi vəziyyəti Qərbin İslam coğrafiyası ilə bağlı planlarına və mənafeyinə uyğun gəlmirsə, qərblilər onu dəyişməyə çalışırlar. Məsələ dialog olmadan, zor tətbiqi ilə başa çatır.

Adətən Qərbi demokratiya məsələsində ikili standartlıqda ittiham edirlər. Əslində, problemin siyasi modellərlə, siyasi etika ilə əlaqəsi yoxdur. Problem bilavasitə, xüsusən də 11 Sentyabr hadisəsindən sonrakı gizli mənafe və strategiyalarla əlaqədardır.

Qərb özünün ikili standart siyasətinə, əxlaqı tənəzzülünə görə heç bir vicdan əzabı çəkmir. Dediymiz kimi, bütün problemlər siyasi strategiyalarla, mənafe-lərlə sıx bağlıdır. Halbuki, "...dialog ikili standartlara əsaslanmamalıdır"¹. Qərb cəmiyyəti beynəlxalq qanunlarda ikili mövqedən, hüquqdan çıxış edir. Təbii ki, bu ikili standartlığın fonunda heç bir uğurlu dialogdan söz gedə bilməz².

q) İnsan haqları və etiqad azadlığı hüququndan sui-istifadə problemləri.

Heç də yeni olmayan bu problemlər 11 Sentyabr hadisəsindən sonra növbəti dəfə xüsusi şəkildə gündəmə gətirilib. Gətirilib ki, İslam dünyasının işlərinə siyasi və hərbi müdaxilədə əsas vasitələrdən birinə çevrilsin. Doğrudur bu cür müdaxilə halları hələ 11 Sentyabr hadisəsindən qabaq baş vermişdi. Bosniya-Herseqovina, Somali hadisələri buna misaldır. Ancaq bu hadisələrdə daha çox bəşəri amillər ön plana çəkildi. Həmin ərazilərdəki soyqırımı və etnik təmizləmə halları zəruri edirdi ki, BMT səviyyəsində problemə müdaxilə olunsun. 11 Sentyabr hadisəsindən sonrakı münasibətlər isə sırf siyasi xarakterə malikdir; burada insan haqlarının əməli surətdə pozulması əhəmiyyətli rol oynamır. Əsas olan şey strateji maraqların təminatıdır

¹ Əhməd əl-Mövsuli. Müasir dövr İslam dünyasında novatorluq və təhlükələr // "Hivar əl-Ərəb" jurnalı, Beyrut, 2005, № 2, səh. 64.

² Yenə orada.

ki, bu işə də bütün mümkün vasitələr, o cümlədən insan haqlarının müdafiəsi işi cəlb edilib.

İnsan haqları problemi Qərbin siyasi maraqları ilə əlaqəli problemdir. O, hər hansı bir ölkədə insan haqlarının vəziyyəti ilə bağlı problem deyildir. Başqa sözlə desək, insan haqları probleminə siyasi don geydirilib ki, Qərbin siyasi-strateji maraqlarının təmini üçün siyasi və hərbi müdaxiləyə imkan yaransın. Burada heç kimi hansı isə ölkədə insan problemləri, insan haqlarının vəziyyəti qətiyyən maraqlandırmır.

Digər məsələ isə bundan ibarətdir ki, İslam dünyasının daxili iş-lərinə siyasi müdaxilə vasitəsi kimi istifadə edilən insan haqları problemi BMT-nin tam nəzarəti altında nəzərdən keçirilmir. Əslində bu problem 11 Sentyabr hadisəsindən sonra Qərb strategiyası ilə əla-qəli müstəqil siyasi qərarların nəticəsi kimi ortaya çıxıb. Bu məsələdə BMT-nin razılığı alınmayıb. İşdir, əgər bu məsələdə BMT-nin razılığı alınarsa, bu, yalnız və yalnız hüquqi don geydirilmə ehtiyacının tə-mininə xidmət edir. Zənn etməyin ki, bu, insan haqlarına hörmətdən və ya BMT-nin səlahiyyətlərinə boyun əymək arzusundan irəli gəlir, – əsla belə deyildir!

Eyni hal etiqad azadlığı məsələsinə münasibətdə də müşahidə olunur. Belə ki, bu mövzuda da beynəlxalq qanunlardan sui-istifadə edilir. Amerika Birləşmiş Ştatları özünü elə aparır ki, sanki beynəlxalq vəziyyətə nəzarət etmək yalnız onun işidir və o, beynəlxalq problemlərin həllində yalnız Amerika qanunları əsasında qərar çıxarmaq haqqına sahibdir. Belə olduğu halda ABŞ-ın getdiyi yol haqq yolu kimi təqdim edilir, heç kimə bu yolda amerikalılarla birlikdə addımlamaq imkanı verilmir. Bir sözlə, beynəlxalq ictimaiyyətin rəyi, mövqeyi nəzərə alınmadan təkbaşına mənəm-mənəmlik təmayülü özünü göstərir¹.

¹ Səmir Mərqis. "Qoruma və cəzalandırma. Qərb və Yaxın Şərqdə din məsələsi: Məzhəb qayğıkeşliyi qanunundan dini sərbəstlik qanununadək" kitabına yazılmış ön söz. Qahirə: "əl-Qipti" Sosial Araşdırmalar Mərkəzi, 2003, səh. 148-149.

PSIXOLOJİ SƏBƏBLƏR

11 Sentyabr hadisəsi və ondan sonrakı bir sıra hadisələr, o cümlədən İngiltərədəki 7 İyul partlayışları Qərb zehniyyətində dərin psixoloji izlər buraxdı. 11 Sentyabr hadisəsinin səbəb olduğu psixoloji vəziyyətin doğurduğu ən mühüm təsir – Qərbin psixoloji cəhətdən dialoqa hazır olmamağıdır. Bununla da Qərbdə dialoq anlayışını qəti şəkildə rədd edən psixoloji zehniyyət formalaşdı. Qeyd edək ki, psixoloji əsaslar üzərində qurulmuş dialoqun rədd edilməsinin arxasında siyasi məqsəd dayanır. Bu, 2001-ci ilin 11 Sentyabr hadisəsindən sonrakı dövrdə Qərbin strateji planlarının həyata keçirilməsidir. Düzdür, sözügedən hadisənin doğurduğu psixoloji vəziyyəti haqlı saymaq mümkündür. Ancaq bu psixoloji vəziyyətə siyasi don geydirilir ki, dialoq psixoloji səbəblər ucbatından kəsilsin. Kəsilsin ki, strateji məqsədlər həyata keçirilsin.

Qərbi çulğalayan, onun siyasi kursuna hakim kəsilən, İslam dünyası ilə dialoq ideyasını rədd edən bu psixoloji halətin bir sıra təzahürləri özünü göstərir. Bunları aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür:

1. Dərhal və qəddarcasına əks-reaksiya göstərmək.

Belə qəddarcasına və dərhal göstərilmiş əks-reaksiyanın nəticəsində 11 Sentyabr hadisəsindən bir neçə həftə sonra Əfqanıstana müharibə elan edildi. Birinci müharibə başa çatmamış ikincisi başlandı – İraq müharibəsi. Bu müharibə də birincisi kimi ədalətsiz idi. Çünki o, artıq doğru olmadığı təsbit edilən iddialar əsasında aparılırdı. Bu iddiaların ən mühümü kütləvi qırğın silahlarına maliklik iddiası idi.

2. Qısa vaxt ərzində qəddarcasına intiqam almaq istəyi.

Tez-tələsik intiqam almaq baş verən hadisənin ciddi şəkildə araşdırılmasına mane oldu. Bəlkə də baş verənlərin səbəbkarları hadisənin başvermə səbəblərini araşdırmamaq qərarına gəlmişdilər. Çünki belə hadisələr zamanı araşdırma və təhqiqat işləri uzun çəkir ki, bunun da nəticəsində intiqam hissi yumşalmış olur.

3. Aparılan hər iki müharibədə insanlıq duyğusunun olmamağı.

Çünki hər iki müharibə nizami ordulara deyil, dinc sakinlərə qarşı aparılır. Bu öz növbəsində Əfqanıstan və İraqın infrastrukturuna böyük zərbə vurub; çoxlu sayda sivil insan öldürülüb və yaralanıb; böyük həcmdə dağıntılar mövcuddur; nəinki məhəllələr, hətta bütöv kənd və şəhərlər xarabazara çevrilib; dinc vətəndaşların yaşadığı ərazilərə iqtisadi və ərzaq embarqosu tətbiq edilib; sərbəst dolaşmaq qadağan olunub; qadınlar, uşaqlar və qocalar yaralanıb, qətlə yetirilib. Bütün bunlar tez-tələsik və qəddarcasına intiqam almaq istəyinin təmsil etdiyi psixoloji amilin zehniyyətə hakim kəsilməsinin nəticəsində baş verir. Belə bir intiqam istəyi müharibə və işğal zamanı insan haqlarının, xüsusilə də dinc əhalinin hüquqlarının kobud şəkildə və kütləvi formada pozulmasına səbəb olub.

4. Müttəfiq qüvvələrinin Əfqanıstanda, İraqda və digər məlum və qeyri-məlum regionlarda inşa etdikləri, xüsusilə də “Əbu Qüreyb”, “Quantanamo” həbsxanalarındakı əsirlərə vəhşicəsinə əzab vermək.

Əsirlərlə bu cür davranma bütün insan haqlarının tapdalanması, həbsxanalarda baş verənlərin məxfi saxlanması, ictimaiyyətə açıqlanmaması, insan haqları təşkilatlarının oralara ziyarətinin qadağan edilməsi ilə nəticələnib.

5. Əsirlərə qarşı qeyri-əxlaqi hərəkətlərə yol vermək.

Belə hərəkətləri özündə əks etdirən fotosəkillər mövcuddur. Həbsxanalardakı əsirlərə cinsi təcavüz olunmuş və onlar bir-biri ilə cinsi əlaqəyə məcbur edilmişdilər. Bütün bu halların koalisiya əsgərləri tərəfindən fotosəkilləri çəkilib, video-çarxları hazırlanıb. Bu, onu göstərir ki, məsələ koalisiya qüvvələri üçün əyləncə vasitəsinə çevrilib. Əslində isə bu, ifrat formada intiqam almadır, hərbi, psixoloji və informasiya “yüklənməsi” nəticəsində əsgərlərin psixoloji halətinin ifadəsidir, psixoloji müharibənin bir parçasıdır.

6. Qərb və İslam dünyası münasibətləri tarixində əvvəllər müşahidə edilməmiş formada islam və müsəlmanlar haqda təsəvvürlərin saxtalaşdırılması.

Bu məsələ də psixoloji halətin ifadəsidir. Çünki Müsəlman dünyası ilə Qərb arasında əvvəlki uzun-uzadı çəkişmələr zamanı bu hala rast gəlinməyib. İndi isə islam haqda təsəvvürlərin saxtalaşdırıl-

ması olduqca məqsədəuyğun və planlı formada aparılır; Qərb bunun üçün bütün imkanlarından, o cümlədən əsas silahdan – mediadan istifadə edir.

İslama ən böyük və amansız iftira onun terrorla eyniləşdirilməsidir. Dünya dinləri arasında yalnız islamın adı bu məsələdə “qaralanır” və o, terrorun dini kimi təqdim edilir.

11 Sentyabr hadisəsindən sonra Qərbin düçar olduğu psixoloji halət islamın terror dini kimi təsvirinə gətirib çıxarıb. Halbuki bu, xurafat və əfsanə olub obyektiv, elmi yanaşmadan çox-çox uzaqdır. İslamı terrora yalnız xəstə zehniyyət ittiham edə bilər! Ən böyük həqiqət isə budur ki, islamın saxta stereotipinin yaradılması heç də bütövlükdə psixoloji xəstə zehniyyətlə əlaqəli deyildir. Burada əsas rolu məsələyə siyasi don geydirmək təmayülü oynayır. Belə ki, islam Qərb insanına bir qorxu, bir kabus kimi təqdim edilir. Qərb insanı islam barədə heç bir dürüst məlumatla sahib deyil, ömrü boyu islam haqda heç nə oxumur, siyasi dairələrin islam haqda diktə etdiyi saxta xəbərdarlıqları bişürür mənimsəyir. O bilmir ki, həmin siyasi dairələr bir tərəfdən, öz əməllərinə haqq qazandırmaq, digər tərəfdən isə Qərb insanının dəstəyini qazanmaq üçün saxta məlumat uydurmaqla məşğuldur.

7. Qərb ölkələrində müsəlmanların davamlı şəkildə təhqir edilməsi.

Qərbdə müsəlmanları ciddi nəzarətdə saxlamaq, məhkəmə qarşısına çıxarmadan ittiham etmək geniş vüsət alıb. Axı onlar müsəlman və potensial terrorçulardır(!). Odur ki, onlarla bu cür davranmaq lazımdır. Belə təhqirin ən dözülməz forması dinə yönəlib; Qurani-Kərim kitabları murdarlanır, məscidlərə hücum olunur, namaz qılanlara təcavüz edilir, müqəddəs islam dəyərləri təhqirəmiz formada cılızlaşdırılır, hicaba qarşı təhrikçi aksiyalar keçirilir... Nəhayət ən böyük təhqir formasına əl atılır – Məhəmməd peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!) karikaturaları çəkilir. Bütün bunlar Qərbin hal-hazırda düçar olduğu psixoloji halətdən xəbər verir.

8. Psixoloji halətin yazılarla ifadəsi.

Qərblilərin düşükləri psixoloji vəziyyət bir çox yazılarda, kitablarda xüsusi termin və təbirlərlə açıq şəkildə ifadə olunur. Yə-

qinliklə bildirilir ki, islam Qərb insanının psixoloji xəstəliyinə çevrilib. Odur ki, əlaqədar ədəbiyyatlarda tez-tez “islamofobiya” (islam qorxusu), “islam təhlükəsi”, “yaşıl təhlükə”, “Müsəlmanlar gəlirlər”, “islamın qaniçənliyi” və digər terminlərə, təbirlərə rast gəlinir. Bütün bu termin və təbirlər o dərəcədə dəqiqliklə ifadə edilir ki, Qərb insanında asanlıqla psixoloji narahatlıq və gərginlik yaratsın.

Bütün bu psixoloji halətlər, amillər Qərblə Müsəlman dünya-sının dialoquna ən böyük əngəllərdən biri hesab edilir. Əgər bu psixoloji halət lazımi formada aradan qaldırılmazsa, islam haqdakı saxta təsəvvürlər uzun müddət düşüncələrə hakim kəsiləcək, müsəlmanlarla dialoqu çətinləşəcəkdir. Çünki dialoqun ən əsas şərtlərindən biri ona psixoloji cəhətdən hazır olmaqdır. Bu şərt heç bir problemi olmayan adi dialoqa şamildirsə, onda ciddi psixoloji problemləri olan tərəflə dialoqa nə deyəsən?! Axı həmin tərəf qorxuducu, təhlükəli və nəhayət terrorçu müsəlmanlarla(!) təmsil olunur.

Əslində, bütün bu psixoloji amillərə müsəlman tərəfinin xarakterizə edildiyi bir məsələ rəvac verir. Bu, müsəlmanlara hakim kəsilmiş belə bir düşüncədir ki, onlar zəifdirlər və 11 Sentyabr hadisəsinin doğurduğu böhran səbəbi ilə dialoq təşəbbüsü ilə çıxış etməlidirlər. Halbuki onlar yaxşı başa düşürlər ki, psixoloji səbəblərə görə Qərb onlarla dialoqu rədd edir və əgər belə bir dialoq baş tutarsa, onların bərabərhüquqlu tərəf kimi çıxışına imkan verilməyəcək.

Müsəlmanlar hal-hazırda Qərblə dialoqa özlərini müdafiə etmək üçün can atırlar. Qərblə aparılacaq dialoq üzrxahlıq dialoqudur və bu üzrxahlığı zəif müsəlman tərəfi edir. Müsəlmanlar Qərbin terror ittihamından yaxa qurtarmaq, dialoqdan müdafiə vasitəsi olaraq istifadə etmək istəyirlər¹. Əslində isə qərblilər psixoloji və digər səbəblər ucbatından dialoqa maraq göstərmirlər. Müsəlmanlar da dialoqun “səmimi” xarakterini unudublar. Onlar dialoq vasitəsilə özlərini müdafiə etmək, ünvanlı ittihamlardan yaxa qurtarmaq istəyirlər. Bu minvalla dialoq həqiqi məqsədlərindən uzaqlaşdırılır. Halbuki dialoq tanışlıq, ortaq diltapma, qarşı tərəfi başadüşmə, qarşılıqlı ehtiram və digər təbii məqsədlər daşıyır. Hal-hazırda isə psixoloji və

¹ Əbdürrəhman əl-Hac. Yeni islam kitab tərzinin bazisi // “Hivar əl-Ərəb” jurnalı, Beyrut: “əl-Fikir əl-Ərəbi” müəssisəsi, 2005.

ziyyət zamanı dialogun iştirakçılarına imkan verilmir ki, sağlam və obyektiv formada dialog aparsınlar. Aparsınlar ki, dialogun bərabər-hüquqlu iştirakçılarına fayda gətirəcək təbii məqsədlər reallaşsın. Müsəlman tərəfi müəyyən məsələlərdə ittiham edildiyi üçün özünə haqq qazandırmaq, Qərbin bəraət təsdiqinə nail olmaq, ya da ən azından üzrxahlığının qəbul edilməsi üçün dialoga can atır. Müsəlman tərəfi çalışır ki, 11 Sentyabr və digər hadisələrdə axan qanların məsuliyyətindən müsəlmanları qurtarsın. Qərblilər isə intiqam almadan üzrxahlığı qəbul etmək fikrində deyillər. Onlar dialogdan qabaq Qərbin strateji maraqlarının təminini istəyirlər.

DİNİ VƏ MƏDƏNİ SƏBƏBLƏR

Heç kəsə gizli deyildir ki, Qərb 11 Sentyabr hadisəsini özünə-məxsus şəkildə təhlil etdikdən sonra İslam dünyasının qarşısında bir sıra dini və mədəni tələblər qoyub. Bunlar tələblərdir, dialog zamanı müzakirə ediləcək mövzular deyil. Çünki Qərb məsələyə hər şeydən əvvəl siyasət prizmasından baxır. Qərbdə düşünürlər ki, məhz islam dini terrorun ilk səbəbkarıdır. Məhz islam siyasi və iqtisadi islahatlara əngəl törədir; insan haqları məsələsində geriliyin əsas baiskarı da məhz islamdır. Elə isə Müsəlman dünyasında dini və mədəni dəyişikliklər aparılmalıdır. Özü də bu dəyişikliklər ixtiyari deyil, icbari aparılmalıdır. Hətta bunun reallaşdırılması üçün gücdən istifadə də istisna edilmir; əgər bu, daxildən baş verməzsə, onu kənardan idxal etmək lazımdır. Bununla da dialogun üzərindən iri çəpəki xətt çəkilmiş olur.

a) Qərbin dini tələbləri.

Müsəlman dünyası qarşısında Qərb aşağıdakı dini tələbləri qoyur:

1. Dini təhsilin ləğvi, dini məktəblərin bağladılması.

Bu hala Əfqanıstan və Pakistanda rast gəlinir. Habelə, Qərb tələbində israrlıdır ki, bütün dini universitet və institutlar bağladsın,

vahid təlim-təhsil proqramı hazırladılsın, dini və dünyəvi təhsil anlayışı ləğv edilsin¹.

2. Qərblilərə görə, dini təəssübkeşliyə rəvac verən, ya da digər dinləri (xristianlığı, yəhudiliyi...) tənqid edən dini mətnlərin "ləğvi".

Bu cür ayələr ləğv olunmalı, qüvvədən salınmalı, müsəlmanların həyatlarında tətbiq edilməməlidir.

3. Dini xitab tərzinin təkmilləşdirilməsi.

Qərblilərə görə təəssübkeş dini xitab tərzini təkmilləşdirilməli, tolerantlıq mədəniyyətini aşılaman dini xitab növünə çevrilməlidir. Başqalarına zülm edən, onları kafirlikdə təqşirləndirən, təəssübkeşliyi yayan bütün dini xitab mövzuları ləğv edilməlidir.

4. Cihad təsisatının və Qurandakı cihad ayələrinin "ləğvi".

Qərblilər tələb edirlər ki, Allah yolunda şəhid olmağı haram və cinayət sayan fitvalar çıxarılsın. Bu fitvalara görə, Allah yolunda şəhid olanlar kafir hesab edilməlidirlər. Fitvaların mətnində konkret şəkildə göstərilməlidir ki, qərblilərin nəzərində "intiharçılar" hesab olunan şəhidlər kafirdirlər, onların gördükləri işlər də şəhadət olmayıb intihardır. Belə şəxslər cənnətə daxil olmayacaqlar.

Həmçinin, elə fitvalar da verilməlidir ki, işğala qarşı silahlı mübarizəni qadağan etsin, bunun cinayət olduğunu bildirsin.

Fələstin problemi məsələsində antisemitizmi cinayət hesab edən qanun çıxarılmalı, antisemitizm dedikdə yəhudilərə, sionistlərə və İsrailə qarşı çıxmaq başa düşülməlidir.

5. Xüsusilə də beynəlxalq islam xeyriyyə cəmiyyətlərinin, təşkilatlarının bağladılması.

Qərb tələb edir ki, beynəlxalq səviyyəli müsəlman xeyriyyə təşkilatları bağladılaraq, onların fəaliyyətinə və maliyyə dövrriyyəsinə nəzarət edilsin, maliyyə vəsaitləri müsadirə olunsun, istifadəsinə qadağa qoyulsun.

¹ Məhəmməd Əmarə. Dini xitab tərzinin yeniləşdirilməsi // "Qərb müdaxiləsi və islahatçılıq zərurəti prizmasından dini xitab tərzinin yeniləşdirilməsi" simpoziumunun materialları. Qahirə universiteti, 15-16 iyun 2005-ci il. "Mənar əl-İslam" jurnalı, № 371, dekabr, 2005, səh. 53; Əhməd Şihab. Qloballaşmadan sonra media // "əl-Kəlimə" jurnalı, Beyrut, 2003, № 39, səh. 119.

6. Ümumi dini islahatçılıq.

Qərb islamın və dini xitab tərzinin, dini leksikonun yeniləşdirilməsində, dini təəssübkeşliyin aradan qaldırılmasında, məscidlərə yeni funksiyaların yüklənməsində israrlıdır.

7. Dini çoxnövçülüğün qəbulu və etiqad azadlığına imkan yaratmaq.

Etiquad və din seçmə sərbəstliyi adı altında müsəlman ölkələrində xristianlığı yaymaq¹, bir müsəlmanın digər dini qəbul etməsinə qadağa qoyan hökmləri ləğv etmək də əsas tələblərdəndir. Qərb, həmçinin, tələb edir ki, müsəlman qadınların qeyri-müsəlmanlarla evlənmələrinə icazə verilsin, dönüklüklə bağlı hökmlər aradan qaldırılsın, müsəlman ölkələrindəki qeyri-müsəlman azlıqlara qarşı dini zülmə(!) son qoyulsun, məbəd və kilsələrin inşasına, sapıq dini konfessiyaların fəaliyyətinə imkan yaradılsın.

8. Ailə təsisatı ilə bağlı şəriət hökmlərinə müdaxilə etmək.

Qərbə görə, beynəlxalq demoqrafik konfranslarda, xüsusilə də nəsil artımı ilə bağlı qəbul edilmiş bütün qərarlara “hə” demək, çoxevliliyi ləğv etmək, homoseksuallığa, nikahdankənar və nikahqabağı cinsi əlaqəyə, cinslərarası dostluğa, “boy-frend” və “göl-frend” münasibətlərinə şərait yaratmaq lazımdır.

9. İqtisadiyyat sahəsində Qərbin əsas tələbi budur ki, banklarda faiz sistemləri tətbiq edilsin, faizli investisiya şəhadətnamələri tərtib olunsun, islam bankları, ya da islam iqtisadiyyatı əsasında fəaliyyət göstərən bank filiallarının fəaliyyətinə son qoyulsun, beynəlxalq bank sistemi qeydsiz-şərtsiz həyata keçirilsin.

10. İnsan haqlarına riayət etmək, hüquq pozuntularının qarşısını almaq.

¹ Artıq bu tələb təkcə müsəlmanların deyil, həm də xristianların arasında xristianlaşdırma işinin aparılması tələbi kimi səslənməyə başlayıb. Səmir Mərqis bu haqda yazır: “Amerikanın planı budur ki, heç bir dövlət amerikalı missionerlərin fəaliyyətinə əngəl törətməsin. Təbii ki, bu, xristianlığın ənənəvi qollarının taleyi baxımından hətta Kilsəni belə narahat etməyə başlayıb”. Bax: Səmir Mərqis. “Qoruma və cəzalandırma. Qərb və Yaxın Şərqdə din məsələsi: Məzhəb qayğıkeşliyi qanunundan dini sərbəstlik qanununaqədər” kitabına yazılmış ön söz. Qahirə: “əl-Qipti” Sosial Araşdırmalar Mərkəzi, 2003, səh. 149.

Burada söhbət, xüsusən də qadınların, uşaqlar və heyvanların hüquqlarından gedir. Heyvanların hüquqlarının təmini üçün Qərbdəki bəzi insan haqları təşkilatları tələb edir ki, Qurban bayramında heyvanların kəsilməsinə son qoyulsun.

11. İnsana fərdi azadlıqların verilməsi.

Tələb olunur ki, fərd dinə, əxlaq sisteminə təhkim edilməsin, Qərbdə olduğu kimi, fərdi azadlıq ideyalarının təbliği aparılsın. Yəni, insan başqalarına zərər vermədiyi müddət ərzində azaddır.

b) Qərbin mədəni tələbləri.

Qərb dini tələblərlə yanaşı, mədəni tələblərinin də siyahısını hazırlayıb. Qərbin mədəni tələbləri dindən və əxlaqdan ayrı, əlahiddə tələblərdir. Bu tələblərin ən mühümlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Təəssübkeşlik, zorakılıq və pedantizm mədəniyyətinin əvəzinə tolerant dünyagörüşü ideyalarını təbliğ etmək.

Müsəlman mədəniyyətini qeyri-tolerant mədəniyyət hesab edən Qərb qarşı tərəfə nifrət, onun hüquqlarına hörmətsizlik təmayüllərinin aradan qaldırılması tələbini irəli sürür.

2. Sülh mədəniyyətinin təbliği.

Başqalarına qarşı zorakılığa “yox” demək əsas tələb kimi qarşıya qoyulur. Tələbə edilir ki, işğala qarşı mübarizədən irəli gələn zorakılıq sülhə zidd amil kimi xarakterizə edilsin və zorakılıqdan xali mədəniyyət ideyaları təbliğ olunsun.

3. Mədəni plüralizmi qəbul etmək, mədəni, etnik və dini zülmün hər bir formasına qarşı mübarizə aparmaq, mədəni təəssübkeşliyi aradan qaldırmaq.

Qərb bu tələblərlə çıxış edərkən islam mədəniyyətinə bütün bu mənfi ünsürlərin ehtiva olunduğu mədəniyyət kimi baxır, mədəni qloballaşmanı münasib dəyərlər sistemi kimi qəbul edir.

SİVİLİZASIYALARIN TOQQUŞMASI NƏZƏRİYYƏSİ FONUNDA QƏRBLƏ QARŞIDURMA BÖHRANI

Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi və 11 Sentyabr hadisəsi fonunda Qərblə dialoq böhranı onunla mübarizəyə gətirib çıxar-

rıb. Qərb Müsəlman dünyası ilə dialoqa “yox” dediyi üçün təbii olaraq aşağıdakıların fonunda mübarizə formaları özünü göstərir:

1. Mədəniyyətlərarası toqquşma nəzəriyyəsinin ədavət ruhunu aşılması.

Bu nəzəriyyə məzmunu etibarlı ilə toqquşma və mübarizə nəzəriyyəsidir. Artıq o, nəzəriyyədən çox Qərbin siyasət kursu və strategiyasını ifadə edir. Bu nəzəriyyə İslam dünyası ilə mübarizəni zəruri tələbata çevirib. Müsəlmanlarla münasibətlər çərçivəsində Qərbin bu nəzəriyyəni əsas götürməsi nəticəsində o, siyasi ideologiya məzmunu kəsb etmiş, ABŞ və Avropadakı mühafizəkar sağların əlində şüara çevrilmişdir; onlar 11 Sentyabr hadisəsi faktından ikiəlli yapışaraq, onu böyük toqquşmaya – Samuel Hantinqtonun irəli sürmüş olduğu və Müsəlman dünyası ilə qarşıdurmada ABŞ-ın strateji kursuna çevrilmiş sivilizasiyalararası toqquşma nəzəriyyəsinə dəlil kimi təqdim etmişlər¹.

Sivilizasiyalararası toqquşma nəzəriyyəsi dialoq şüurunun üstündən xətt çəkərək, mədəniyyətlərin arasındakı münasibətləri siyasi qərar mərkəzlərinə və strateji planlar koridoruna çevirmişdir². Nəticədə bu münasibətlər mübarizə və toqquşma, aqalığ və qarşıdurma münasibətləri müstəvisinə adlayıb.

Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsinin ədavət ruhu və onun siyasətə, ideologiya və strategiyaya çevrilməsi nəticəsində İslam dünyası onunla, onun əsasında qurulmuş siyasi kurslarla mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalıb.

Qeyd edək ki, bu nəzəriyyənin təsiri altında siyasi fəaliyyətin məzmunu dəyişilib; o, danışıqlar müstəvisindən təhkimçilik siyasəti müstəvisinə keçib.

Xüsusi olaraq deyək ki, Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi yalnız İslam dünyası ilə mübarizədə tətbiq edilir. Çünki bu nəzəriyyə siyasi cəhətdən yalnız islam ölkələrinə, hökumətlərinə, camaatlıq və xalqlarına tətbiq olunub. Bu nəzəriyyədə Çin mədəniyyəti Qərb üçün təhlükəli mədəniyyət hesab edilsə də, real siyasət alə-

¹ Əbdüssəttar İbrahim əl-Heyti. Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu. Qəttər: Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin nəşrləri, 2004, səh. 164.

² Yenə orada, səh. 168.

mində bu nəzəriyyənin Çinlə münasibətdə siyasi rolu və əhəmiyyəti yoxdur; Çinə qarşı heç bir təcavüzkar addımlar atılmayıb, Çin mədəniyyəti siyasi və mədəni səviyyədə heç bir konkret sanksiyalara məruz qalmayıb. Düzdür, ortada iqtisadi rəqabət və Çinə qarşı iqtisadi siyasət yürütmə faktı var. Ancaq buna səbəb Çinin yüksək iqtisadi qüdrətidir, Çin hökumətinin iqtisadi siyasət kursunda dempinq əməliyyatlarına üstünlük verməsidir, təkcə ABŞ və Avropanı deyil, həm də bütün dünyanı Çin iqtisadiyyatının “işğal” etməsidir.

2. Qərb dini fundamentalizminin qarşıdurma ruhu.

Müsəlman dünyası Qərbin dini fundamentalizmi ilə də qarşı-qarşıyadır. Artıq beynəlxalq arenada “fundamentalist sistemlərin müharibəsi” deyilən şey gündəmə gəlib. Bu müharibə beynəlxalq səviyyədə fundamentalist sistemlərin inkişafından irəli gəlir. Bu fundamentalist sistemlər bir-biri ilə qarşıdurma halındadır və islam bu qarşıdurmanın əsas səbəbkarı hesab edilir. Yəhudi fundamentalizmi, xristian fundamentalizmi, buddizm fundamentalizmi deyilən sistemlər mövcuddur və onlar yekdilliklə öz coğrafiyalarında islama qarşı mübarizə aparırlar. Qərb siyasətinin əsas hissəsi xristian fundamentalizmi tərəfindən özünə təhkim edilib¹.

Xüsusilə də ABŞ və Böyük Britaniyada yəhudi fundamentalizminin təsiri altında xristian fundamentalizmi Fələstini fundamentalist mübarizə beşiyinə çevirib. Birləşmiş Ştatlarda İsrailə hamilik edən hərəkətlərin əksəriyyəti xristian fundamentalistlərinin qurduğu hərəkətlərdir. Bu hərəkətlər yəhudi fundamentalizmi ilə birlikdə fundamentalist peyğəmbərlik xəbərdarlıqlarını və qeybi ideyaları reallaşdırmaq məqsədilə Fələstinə bütün yəhudiləri cəm etməyə can atır. Çünki onların etiqadına görə, dağınıq halda olan yəhudilər Fələstində cəm olduğdan sonra İsa Məsih (Ona salam olsun!) ikinci dəfə yer üzünə qayıdacaqdır².

¹ Yeni yevangelistlər islamın xristianlığa və Birləşmiş Ştatlara təhlükə olduğunu və bu səbəbdən ona nifrət etdiklərini açıq şəkildə bildirirlər. Bax: Rizvan əs-Seyyid. İslamla mübarizədə şərqşünaslıqdan antropologiyayaqədər // “Təsamüh” jurnalı, Oman: “Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyi”nin nəşrləri, 2004, № 7, səh. 81.

² Yusif əl-Həsən. Ərəb-sionist mübarizəsinə münasibətdə Amerika siyasətində din faktoru: Amerika xristian fundamentalizmi hərəkəti haqda araşdırma. Beyrut: “əl-Vəhdə əl-Ərəbiyyə” Tədqiqatlar Mərkəzi, 1990. Eləcə də bax: Ricina əş-Şərif. Sionizm

3. Qarşিদurmanın digər səbəbləri.

Sivilizasiyalararası toqquşma nəzəriyyəsinin təcavüzkar məzmunu və Qərb dini fundamentalizminin qarşিদurma ruhu ilə yanaşı, müsəlmanlara görə mövcud qarşিদurmanın digər səbəbləri də vardır və bu səbəblər 2001-ci ilin 11 Sentyabr hadisəsi ilə sıx əlaqəlidir. Bu səbəblərin ən mühümlərinə aşağıdakıları göstərmək olar:

a) Qərbin hücumu qarşısında islamı müdafiə.

Məlumdur ki, hal-hazırda Qərbdə islam əleyhinə yeni hücum dalğası başlanıb. Bu hücumlar həm əvvəllər müşahidə edilməmiş dərəcədə kəskin dini xarakter daşıyır, həm də islam ölkələrinə, xalqlarına siyasi və hərbi təcavüzlə müşayiət olunur. Bunun nəticəsində iki müsəlman ölkəsi – Əfqanıstan və İraq işğal edilib. Fələstinin işğal faktını da burada qeyd etmək lazımdır.

İslam din və mədəniyyət olmaq etibarı ilə Qərbin amansız hücumuna məruz qalıb. Əslində, bu hücum yeni dövrdə Qərb müstəmləkəçiliyinin Müsəlman dünyasına qarşı həmlələrinin davamıdır. Qərb öz həmlələrində daha çox şərqsünaslıq silahından istifadə etmişdir; şərqsünaslıq “tədqiqatları”nda islam müsəlmanların geriliyinin səbəbkarı kimi təqdim edilir, bu səbəbdən müsəlman ölkələrində dünyəviliyin tətbiqi və Qərb mədəniyyətinin yayılması zərurətindən söz açılırdı. Yəni, Qərbin mədəni qəsbkarlığına şərait yaradılmalıdır!¹

Şübhəsiz, bu məqsədlər hələ də qüvvədədir, hücumlar da davam edir. Ancaq Qərbin islam əleyhinə yeni həmlələrinin əsas xarakterik cəhəti ittiham etməkdir: islam terrora ittiham olunur! İslam terrorun dini olmaqda ittiham edilir, siyasi, mədəni və dini cəhətdən Qərbə təhlükə kimi təqdim olunur. Bu ittiham bütövlükdə islama yönəlib, onun hansı isə bir məzhəbinə, ideyasına və ya camaatlığına deyil.

Bernard Luis və Samuel Hantinqtonun Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi, Fukuyamanın Tarixin sonu nəzəriyyəsi – bütün

yəhudilik deyildir: Qərbdə sionizmin tarixi kökləri // “Aləm əl-mərifə” jurnalı, Küveyt, 1985, № 96.

¹ Rizvan əs-Seyyid. İslamla mübarizədə şərqsünaslıqdan antropologiyayadək // “Təsamüh” jurnalı, Oman: “Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyi”nin nəşrləri, 2004, № 7, səh. 80-81.

bu təlimlərdə islam qanıçənliyin, terrorun, zorakılığın, təəssübkeşliyin dini və mədəniyyəti kimi xarakterizə edilir. Bəlkə də Qərb tarixində birinci dəfədir ki, bütün bu xüsusiyyətlər digər dinlərə deyil, məhz islama şamil edilir. İslamın adının bu cür qaralanması nəticəsində müsəlmanlar qaçılmaz qarşıdurma ilə üzləşməyə məcburdurlar.

Bu, nəzəri-ideoloji qarşıdurma olub şərqşünaslıq fəaliyyətini, şərqşünasların islama və mədəniyyətinə dair qərəzli fikirlərini əks etdirir. Şərqşünasların fikirləri müsəlmanlar tərəfindən gərginlik, ideoloji yeknəsəqsizlik və həmrəysizlik kimi izah edilir. Ancaq qərblilərin nöqteyi-nəzərində bu, şərqşünasların islama dair ənənəvi şübhələri deyildir, siyasətçilərin, strateqlərin, siyasi qərar sahiblərinin ittihamlarıdır. İttiham da məhz bundan irəli gəlir. Terrorda ittiham həm islam dininə, həm də mədəniyyətinə, bu dinə və mədəniyyətə mənsub hər bir xalqa ünvanlanıb. Müsəlmanlarla qərblilərin münasibətləri tarixində belə ittihamı, şəkkə birinci dəfə rast gəlinir. Var gücü ilə bu ittihamı irəli sürənlər bir milyard üç yüz milyondan artıq müsəlmanın dini-mədəni həsiyyətinə laqeyd yanaşmış olurlarmı?!

Həmçinin, qarşıdurmaya səbəb olmuş digər amil iki müsəlman ölkəsinin – Əfqanıstan və İraqın işğal edilməsi, digər islam ölkələrinin – Suriya, İran, Sudan, Liviya və Livanın işğal təhlükəsi ilə üz-üzə qalmalarıdır. Fələstinin İsrail tərəfindən işğalının davam etməsi, 11 Sentyabr hadisəsinin birbaşa təsiri altında Fələstin probleminin həllinin “dalana dirənməsi” də bu qarşıdurmaya rəvac verən amillərdir.

b) Qərbdəki müsəlman azlıqların müdafiəsi.

11 Sentyabr hadisəsi Qərbdəki müsəlman azlıqların vəziyyətinə bilavasitə təsir göstərmiş, bəzi terror aktları – Londondakı 7 İyul hadisələri, Madriddəki aktlar isə bu təsiri gücləndirmişdir. İslama hücum Qərbə daha yaxın müsəlmanların “başında çatlayıb”. Bunlar Qərbdə yaşayan müsəlmanlardır ki, məlum hadisələrdən sonra qərblilərin gözündə dinc vətən-daşlardan potensial terrorçulara çevriliblər. Odur ki, onlara sanksiyalar tətbiq edilmiş, nəzarət altına alınaraq zülmə və dözülməz münasibətə məruz qalmışlar. Bu müsəlmanların fəaliyyətini məhdudlaşdıran, onları öz vətənlərinə qayıt-

mağa məcbur edən qərarlar, qanunlar çıxarılmışdır. Artıq onların xeyli hissəsi ölkələrinə qayıdıb. Qalanları isə gərgin və təhlükəli şəraitdə yaşayırlar; iş şəraiti dözülməzdir, işsizdirlər, daima dövlət nəzarəti altındadırlar¹.

v) Qloballaşma və onun mədəni qəsbkarlığı ilə mübarizə.

Növbəti qarşıdurma halı qlobal iqtisadi tələblərlə ayaqlaşa bilməmək fonunda qloballaşmanın mədəni qəsbkarlığı nəticəsində yaranıb. Müsəlman dünyasından tələb olunur ki, iqtisadi islahatlar aparmaqla yeni beynəlxalq iqtisadi sistemə daxil olmaq, azad bazar sisteminə qoşulmaq, iqtisadi rəqabətə tab gətirmək imkanı əldə etsin. İqtisadi islahatların siyasi islahatlardan asılılığı iddiası irəli sürüldüyü üçün bu qarşıdurma halı daha da kəskinləşib.

Qloballaşmanın mədəni qəsbkarlığı həqiqi mənada İslam dünyası üçün bir təhlükədir. Elə isə qloballaşmanın mədəni qəsbkarlığı ilə mübarizə aparmaq müsəlmanlar üçün olduqca zəruridir. Zəruridir ona görə ki, mədəni islam dəyərlərinin, müsəlman identikliyinə, daxildə və xaricdə islam mədəniyyətinin (kimliyinin) qorunması mümkün olsun. İslam dünyası ya qloballaşmanı şəh hesab edərək ondan xilas olmağın zəruriliyini düşünməli², ya da onu bir reallıq kimi qəbul etməklə onunla münasibət qurmalıdır³.

İndiyədək İslam dünyasının qloballaşmaya münasibəti tam aydın deyil; hələ də qloballaşmanın mədəni qəsbkarlığına qarşı mübarizə mexanizmi işlənilib hazırlanmayıb, onun təhlükəsindən islam mədəniyyətinin qorunması layihəsi təsis edilməyib. Həmçinin, hələ də müsəlmanlara qloballaşmanın, xüsusən də iqtisadi müsbət tərəflərindən faydalanmaq müyəssər olmayıb. Bunun üçün elmi-iqtisadi iradə tələb olunur ki, yüksək və sağlam iqtisadi rəqabət şəraitində müsəlmanlar qloballaşmanın iqtisadi faydalarından yaralana bilsinlər.

¹ Entoni Sullivan. Qərb və İslam dünyası: yeni başlanğıc axtarışı, səh. 7.

² Əhməd Şihab. Qloballaşmadan sonra media // "əl-Kəlimə" jurnalı, Beyrut, 2003, № 39, səh. 121.

³ Məhəmməd Faruq ən-Nəbəhan. Sivilizasiyalararası dialog metodologiyasına islamın baxışı // "İslam və sivilizasiyalararası dialog" simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: "Məktəbə əl-Məlik Əbdüləziz" nəşriyyatı, 2004, səh. 331.

QƏRBLƏ DİALOQDAKI AXSAMALARIN LƏĞVİ YOLLARI

Problemin mahiyyəti.

Şübhə yoxdur ki, islamofobiya islamdan və müsəlmanlardan qorxma şüurunu aşılayan Qərbin siyasi oyunudur. Qərblə dialoqdakı axsamaların bir çox digər səbəbi olsa da, dialoqun yenidən baş tutması müsəlmanlarla əlaqələri tənzimləmək məqsədilə Qərbin təsis etdiyi nəzəriyyələrə münasibətin necəliyindən asılıdır. Qərb bu nəzəriyyələri yaradıb ki, islamdan qorxma ideyası vüsət kəsb etsin. Bunlar – sivilizasiyaların toqquşması, islamın Qərb mədəniyyəti üçün təhlükəsi və düşmən islam nəzəriyyələridir. Nəzəri müstəvidə bu üç nəzəriyyə həm bir çox müsəlman, həm də qərblə tərəfindən müzakirə edilib, tənqid atəşinə tutulub. Çünki bunlar səhv nəzəriyyələr olub məntiqə uymur; islamın və mədəniyyətinin mahiyyəti də onlarla səs-ləşmir.

Bu nəzəriyyələri kağız üzərində tənqid etmək çox asandır. Ancaq onların müsəlmanlara psixoloji təsirindən, mənəvi zərərindən xilas olmaq çox çətin məsələdir. Çünki bu nəzəriyyələr, ələlxüsus 11 Sentyabr hadisəsindən sonra Qərbin müsəlmanlara qarşı yürütdüyü siyasi kursa çevrilib. Məqsəd aydındır: insanlarda islamdan və müsəlmanlardan qorxu hissi yaratmaq!

Gözlənilir ki, 11 Sentyabr hadisələrinin nəticəsi olaraq dialoqdakı axsamaların psixoloji səbəbləri zaman keçdikcə dəyişiləcəkdir. Ümid edirik ki, bu psixoloji böhranın kəskinliyi azalmağa başlayıb; hər dəfə zaman etibarı ilə bu hadisədən uzaqlaşdıqca onun təsiri də azalır. Ancaq əsas problem hələ də mövcuddur. Bu, yuxarıda adı çəkilmiş üç nəzəriyyənin doğurduğu siyasi, dini və mədəni problemlərdir. Bu nəzəriyyələr hələ də yaşayır və onlar islamofobiyanın vüsətində əhəmiyyətli rola malikdirlər; bu nəzəriyyələr hamıya diktə edir ki, müsəlmanlar yadellidirlər, yad məxluqdurlar, yəhudilər və xristianlardan fərqlənirlər, özünü yeganə sayan Qərbə düşməndirlər. Bu barədə İftixar Malik yazır:

“Həm Hantinqton, həm də Fukuyama Sivilizasiyalararası toqquşma və Tarixin sonu nəzəriyyələri ilə Qərbdə təntənəli surətdə qarşılandılar. Çünki onlar Qərbə yeganə əsas (baza) kimi baxmış, qeyri-qərb cəmiyyətlərini, xüsusilə də müsəlmanları “başqalarını təmsil edənlər” kimi nəzərdən keçirmişdilər. Bu nöqtəyi-nəzərə görə, müsəlmanlar nəinki xristian və yəhudi Qərbindən fərqlənirlər, həm də ona düşməndirlər. Qərb özünün üstünlüyünü qəbul etməklə bu nöqtəyi-nəzəri təsdiqləmiş olur. Qərb və qeyri-Qərb arasındakı əlaqə üstünlə üstün olmayanın (fəzilətli ilə rəzilin) əlaqəsidir”¹.

Bu nöqtəyi-nəzər fonunda İslam mədəniyyəti Qərb dəyərləri ilə rəqabət apara bilməyən, Qərb üçün böyük təhlükə yaradan mədəniyyət kimi təsvir edilir. İslamın belə mənfi formada təsviri, əslində ənənəvi şərq-şünaslığın məqsədüeyğun fəaliyyətinin davamıdır. O şərqşünaslığın ki, islamı başqasının gözü ilə təsvir etmişdir².

Sözügedən nəzəriyyələrin hələ də Qərbin siyasi arenalarında qüvvədə olması bir sıra mühüm məsələlərlə əlaqəlidir. Bu məsələlərdən biri Fələstin problemi və bu problemdən irəli gələn Ərəb-İsrail mübarizəsidir. Şeyx Rəşid əl-Qənnuşi bu problemi islamofobiyanın əsas mənbəyi hesab edir:

“İslama və müsəlmanlara qarşı ədavətin və şübhələrin bir çox səbəbi olsa da, Fələstindəki Ərəb-İsrail mübarizəsi həmin ədavətin əsas “yanacağı” olaraq qalır. Bu ədavət isə getdikcə kəskinləşir. Çünki islamla Avropanın Fələstin uğrunda mübarizəsi dinlərin və mədəniyyətlərin mübarizəsidir...”³.

Ərəb-İsrail probleminin həlli Qərbdə yəhudiliklə xristianlığın dini-mədəni “birliyi” nəticəsində daha da çətinləşmişdir. Belə birlik yəhudiliyə imkan vermişdir ki, xristianlıqla yanaşı, o da Qərbin mədəni irsinə ortaq olsun. Bununla da yəhudilik protestantlığın əsas “müqəddəs” bünövrəsinə çevrilmiş, sionizm layihəsinin həyata keçirilməsində xristianlığın “razılığını” almışdır; çünki yəhudilərin Fələs-

¹ İftikhar H. Malik, *Crescent between Cross and Star: Muslims and The West after 9/11*, Oxford Univ. Press, 2006, P. 10-11.

² Yunas Samad and Kasturi sen, *Islam in the European Union, Transnationalism Youth and the war on Terror*, Oxford Univ. Press, 2007, P. 69.

³ Şeyx Rəşid əl-Qənnuşi. *Avropada islam // “Hivar əl-Qərb” jurnalı*, Beyrut, 2006, № 21, səh. 45.

tinə sahib olub Süleyman məbədinə inşa etmələri İsa Məsihin qayıdışı üçün zəruridir”¹.

Bu təmayülün yəhudi-sionist və xristian-sionist rəhbərləri islama qarşı düşməncəsinə mövqe nümayiş etdirdilər. Yevangelist-missioner amilin xristian-sionist rəhbərlərə təsiri böyük idi. Nəticədə bu liderlər islam ölkələrinin və Qərbdəki müsəlman azlıqların əleyhinə zorakı siyasət kursunun qəbulunu özlərinin dini-əxlaqi vəzifəsi hesab etdilər².

Təbii məsələdir ki, məlum “birlik” xristian-yəhudi irsi anlayışı vasitəsilə müsəlmanların və islamın daha da təcridinə səbəb olmuşdur. Bu anlayış islamla Qərbin münasibətlərindəki başlıca maneənin aradan qaldırılmasına əngəl yaradır. Qənnuşiyə görə, bu maneə “sionizm maneəsi”dir. Müəllif qeyd edir ki, sionizm islama və Qərbdəki müsəlman azlıqlara qarşı təhrikçiliyə rəvac verir³.

İslamofobiya rəvac vermək məqsədilə məlum nəzəriyyələrin səbəb olduğu ikinci problem müsəlman azlıqlar və Qərbdə islamın varlığının genişlənməsi fenomeni problemdir. Bu fenomen Qərb üçün potensial təhlükə mənbəyi kimi nəzərdən keçirilir və belə bir iddia irəli sürülür ki, müsəlman azlıqlar Qərb cəmiyyətinə inteqrasiya üçün hazır deyil; bu azlıqlar öz müsəlman identikliyinə mühafizəkarcasına bağlı olduqlarından daima təcrid vəziyyətindədirlər ki, bu da onların Qərb həyat tərzindən uzaqlaşmasına səbəb olur. Həmçinin, bu müsəlman azlıqların mütəmadi immiqrasiya və təbii artım sayəsində genişlənməsi Qərbə kabus kimi görünür. Genişlənmə isə öz növbəsində bir tərəfdən, demoqrafik problem yaradır, digər tərəfdən isə kəmiyyət və keyfiyyətdə nüfuzun artması ilə gələcəkdə müsəlmanların siyasi və iqtisadi vəziyyətə təsir göstərə bilmələri təhlükəsindən xəbər verir.

¹ Şeyx Rəşid əl-Qənnuşi. Avropada islam // “Hivar əl-Qərb” jurnalı, Beyrut, 2006, № 21, səh. 45-46.

² İftikhar H. Malik, *Crescent between Cross and Star: Muslims and The West after 9/11*, Oxford Univ. Press, 2006, P. 20-21.

³ Şeyx Rəşid əl-Qənnuşi. Avropada islam // “Hivar əl-Qərb” jurnalı, Beyrut, 2006, № 21, səh. 49.

Sovet İttifaqının yıxılıb kommunist təhlükəsinin aradan qalxması yeni nəzəriyyənin təsis edilməsinə ehtiyac yaratdı. Bu, "islam – növbəti düşmən" nəzəriyyəsi idi. Kommunizm təhlükəsinin can verdiyi andan islam Qərb üçün yeni təhlükə mənbəyinə çevrilmişdi. Hantinqton, Bernard Luis, Kepel "düşmən" islam ideyasını inkişaf etdirərək, onu Berlin divarının yıxılması ilə süqut edən kommunizm təhlükəsinin varisi kimi təqdim etdilər. İddia edildi ki, nəinki islam fundamentalizmi, hətta islamın özü belə, Qərb dəyərləri ilə səsleşmir, onunla "toqquşur".

11 Sentyabr hadisəsi Avropadakı müsəlman azlıqların təhlükəliliyinə şübhələri artırdı. Odur ki, bəzi dairələr bu azlıqlarla ehtiyatlı davranmağa çağırıdılar¹. Habelə, Avropanın müsəlman varlığı qarşısında Qərb dəyərlərinin qorunmasının vacibliyi haqda car çəkənlər də tapıldı. Müsəlman azlıqlarla ehtiyatlı davranma, təbii ki, "biz" və "onlar" arasında fərqi dərinləşdirəcək, daxildə "özgə" anlayışını yaradacaqdı². Qeyd edək ki, avropalı identikliyi məsələsinin yenidən gündəmə gəlməsində müsəlman varlığının təsiri nəzərə alınmalıdır. Nəticədə müsəlmanlar "özgə"nin təmsilçiləri kimi cəmiyyətdən kənarda saxlanılmış və məlum identiklik yenidən müəyyənləşdirilmişdir³.

Problemin həlli yolları.

Xüsusilə 11 Sentyabr hadisəsindən sonra Qərblə dialoqu axsadan səbəblər çoxalıb. Odur ki, Qərblə dialoqu əvvəlki məcrasına qaytarmaq üçün böyük zəhmət tələb olunur. Qərb ağlına və nəfsinə hakim kəsilməklə məntiqlə, şüurla düşünməli, emosiyalara qapanmamalıdır. Siyasətçilərin havadarlığı ilə Qərb informasiya vasitələri müsəlman şəxsiyyətinə münasibətdə avropalı və amerikalı psixikasını köklü surətdə dəyişdirməyə müvəffəq olub. Bununla da müsəlmanlara və islama qarşı nifrət ruhu – islamofobiya qərbliləri çulğalayıb.

Con Espozito bildirir ki, müasir dövrdə islama və müsəlmanlara Qərbin hücumu bu din barədə məlumatsızlıqla, qərəzli həll

¹ Yunas Samad and Kasturi sen, Islam in the European Union, Transnationalism Youth and the war on Terror, Oxford Univ. Press, 2007, P. 3.

² Yenə orada, səh. 4.

³ Yenə orada.

yolları ilə, qeyri-obyektiv təhlillə əlaqəlidir. Qeyri-obyektiv təhlil islama dair bilikləri artırmır, əksinə, təhrif edir və göstərir ki, xaç yürüşlərindən qalma nifrət hələ də qərblilərin qəlblərində mövcuddur. Bu təhlil onu da göstərir ki, Qərb yenə də qorxu içərisindədir. Bu qorxu isə bir sıra islamçı ünsürlərdən – “əl-Qaidə”dən, taliblər və Səddamdan irəli gəlirdi. Daha sonra isə 11 Sentyabr hadisəsi törədildi və bu, islamofobiyanı daha da kəskinləşdirdi¹.

“İslamofobiya” yeni fenomen olub “islamdan əsassız formada, xəstəcəsinə qorxma” mənasına gəlir. Bu, elə bir xəstəlikdir ki, pasientinə islamdan ehtiyatlanıb çəkinməyi diktə edir². Bu xəstəlik təxminən iyirmi altı milyon müsəlmanın yaşadığı Avropada avropalıların özlərini təhlükəsiz hesab etmələrinə mane olur. Bu qorxunun nəticəsində iddia edilir ki, Avropada müsəlman varlığı bu qitənin həyat tərzinə xələl gətirir, onu dəyişdirir, mədəniyyətinə zərbə vurur. Odur ki, müsəlmanların Avropadan qovulması məsələsi vaxtaşırı olaraq gündəmə gəlir, onların Avropaya immiqrasiyasına əngəllər törədilir; müsəlmanlara zülm edilir, adi həyatda və işdə onlara təzyiq göstərilir. Qərb informasiya vasitələri də islamo-fobiyanı gücləndirir, islam adına nə varsa, avropalılarda ondan qorxma hissi yaradır, mütləq şəkildə islamı terrorla eyniləşdirir.

İslama və müsəlmanlara dair belə təsəvvürə heç kim şübhə etmir. İslamofobiya Qərb insanının ağılına və ruhuna ağılıq edir. Bu da onlara diktə edir ki, islamla bağlı hər bir şeylə, hər kəslə əlaqəni məqsədli şəkildə kəsinlər. Təbii ki, bu, Qərblə dialoqa təsir edir, dini qurumlar (Vatikan və s.) və ya sosial-mədəni təsisatlar çərçivəsində dialoq fəaliyyətinə zərbə vurur.

1. Sosial-siyasi və informasiya-bilik mübarizəsi.

İslamofobiyanın yaranmasının üç başlıca səbəbi vardır: birincisi siyasi səbəbdir ki, bu da məhz siyasi çıxış yolunun tapılmasını

¹ Con Espozito. İslam təhlükəsi: həqiqət yoxsa mif? / tərcümə edən: Qasim Əbdüv Qasim, Qahirə: “Dar əş-Şüruq”, 2001. Habelə bax: Camal Müəvvəz. Samuel Hantinqton və Con Espozitoya görə, müasir dövrdə Qərb üçün islam təhlükəsi // “Dəyişən dünyada mədəniyyətlərin təması dialoqdur, yoxsa toqquşma?” konfransının materialları, Qahirə, 2003, səh. 204-205.

² Səid əl-Lavəndi. İslamofobiya: Qərb nə üçün islamdan qorxur? Qahirə, 2006, səh. 9.

tələb edir. İkincisi informasiya xarakterli səbəbdir və bunun həlli də informasiya xarakterli zəhmətdən asılıdır. Üçüncü səbəb isə koqnitiv (bilik xarakterli) səbəbdir; islama və müsəlmanlara dair məlumatsızlıq koqnitiv həll vasitəsilə də onu aradan qaldırmaq olar.

Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi siyasi islamofobiya səbəb olmuşdur. Bu nəzəriyyəyə görə, islam “qanıçən dindir”, “Qərb üçün problemdir”. Hantinqton yazır: “Qərb üçün ən mühüm problem islam fundamentalizmi deyil, islamın özüdür. İslam (Qərbə) yad mədəniyyətdir. Müsəlmanlar inanırlar ki, onların mədəniyyəti ən kamil mədəniyyət olub universal, cahanşümul təbiətə malikdir”¹. Şübhə yoxdur ki, Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi nəinki islama, islam mədəniyyətinə, həm də ümumiyyətlə, bəşər mədəniyyətinə qərəzli və səhv diaqnoz qoyub. Başa düşmək lazımdır ki, bu nəzəriyyə mədəniyyətə və mədəni əlaqələrə xas nəzəriyyə deyildir. Bunu onun adından da görmək mümkündür. O, beynəlxalq münasibətləri təhlükə altına atan, mədəniyyətləri Amerika və Qərb siyasətinə alət edən siyasi nəzəriyyədir.

Siyasi səviyyədə tələb olunur ki, bu nəzəriyyəyə, Qərblə müsəlmanların münasibətlərinə onun mənfi təsir göstərməsinə qarşı mübarizə aparmaq lazımdır. Özü də bu mübarizə iki müstəvidə aparılmalıdır: birincisi beynəlxalq elmi mübarizədir. İkincisi isə Qərblə müsəlmanların münasibətlərində bu nəzəriyyənin tətbiqinin mənfi təsirlərinin aradan qaldırılması üçün siyasi mübarizə olub ciddi siyasi fəaliyyətdir, siyasi sahədə sivilizasiyaların toqquşması iddialarının əməli tətbiqinin doğurduğu müasir siyasi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasıdır.

İnformasiya nöqteyi-nəzərindən isə islam və müsəlmanlar əleyhinə təbliğatla məşğul olan, insanlarda bu din barəsində səhv təsəvvürlər yaradan Qərb mediası ilə mübarizə informasiya sahəsində böyük zəhmət tələb edir. Tələb edir ki, islam haqda yanlış təsəvvürlərə düzəliş verilsin, informasiya vasitələri ilə islam yenidən Qərbə təqdim edilsin. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə böyük boşluq vardır. Çünki hələ də müsəlmanların vahid informa-

¹ Samuel Hantinqton. Sivilizasiyaların toqquşması və yeni dünya mənzərəsinin yaradılması / tərcümə edən: Tələt Şayb. Qahirə, 1998, səh. 352.

siya strategiyası müəyyənləşdirilməyib, Qərbin informasiya mühari-bəsinə müqavimət göstərən, Qərb tamaşaçısını və dinləyicisini ob-yektiv məlumatla təmin edən özünəməxsus mexanizm işlənilib hazır-lanmayıb. Halbuki belə strategiya və mexanizm başlıca Qərb dillərin-də təsis edilməli, Qərb insanına islam və müsəlman cəmiyyətlər haqda məlumat verən mənbələrin tarazlığını yaratmalıdır. O Qərb insanına ki, yalnız Qərbin informasiya vasitələri ilə əhatə olunub və bu səbəbdən islam haqda səhv təsəvvürlərə malikdir.

Əgər müsəlman ölkələrində informasiyanın, informasiya vasi-tələrinin vəziyyəti acınacaqlı olaraq qalarsa və vahid strategiya işlə-nib-hazırlanmazsa, Qərbin informasiya maşınına qarşı mübarizə aparmaq, özünə-məxsus müsəlman informasiyası şəbəkəsi qurmaq, informasiya vasitələri arasında tarazlıq yaratmaq müşkül məsələ ola-caqdır. Məlumdur ki, İslam dünyasının informasiya imkanları və maliyyə gücü kifayət qədərdir. Ancaq ortada bu imkanları birləşdirə-cək, onu müsəlmanların xidmətinə verəcək vahid strategiya mövcud deyildir.

Koqnitiv cəhətdən, islam və müsəlmanlar barədə məlumat-sızlıq islamofobiyanı gücləndirir. İnsan təbiəti etibarlı ilə bilmədiyinin düşmənidir. Qərblilərin böyük əksəriyyəti islam və müsəlman icti-maiyyəti haqda heç nə bilmir. Məsələn, Ərəb-İngilis Qarşılıqlı Anlaş-masının İnkişafı Şurasının mətbuat katibinin hesabatına görə, brita-niyalıların 78%-i islam haqda heç bir məlumata sahib deyildir¹. Bu göstərici haradasa digər bütün Qərb ölkələri üçün də eynidir. İsla-mofobiyanın yayılmasında bu cəhətin rolundan danışan almaniyalı şərqşünas Anna Mari Şimel yazır:

“Cəhəllik (məlumatsızlıq) nifrət və qəzəbə səbəb olur. Cəhələ-tin qorxuya səbəb olması bir həqiqətdir, – bunu fərdlərarası əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərin tədqiqatçıları yaxınlıqla bilirlər. Bu, əsrlər boyu belə olmuşdur. Bu qaranlığı aydınlatmaq istəyənlər, ola bilsin ki, bir tərəfin hesabına digər tərəfi islah etsinlər. Onlar müəy-yən həqiqətlərlə maraqlanmırlar. Nəticədə hansı isə bir mədəniyyətin adı ləkələnir, ya da onun barəsində saxta təsəvvürlər formalaşdırılır.

¹ Səid əl-Lavəndi. İslamofobiya: Qərb nə üçün islamdan qorxur? Qahirə, 2006, səh. 202.

Bununla da həssas ideoloji çəkişmələr özünü göstərir"¹. Daha sonra o, bu vəziyyəti islama şamil edir: "İslam həmin ədalətsiz saxta yozumların qurbanına çevrilmiş standart misaldır. XIX əsrdə Qərb sənətkarlarının sənət tablolarında müsəlmanlar vəhşilər, barbarlar, müharibə hərisləri və qılınc həvəskarları, şəhvətlərinin əsirləri, əyləncəbazlar kimi təsvir edilmişlər. Həmçinin, indiki dövrdə islamdan danışarkən, ağla saqqallı, pedant fəqihlər, alçaq terrorçular gəlir... Əslində, bu təsvir səhv və ədalətsiz yozuma, müqəssir izaha əsaslanır. İslam mədəniyyətini araşdıran hər bir kəs bu səhvi düzəldə, yanlışlığı aşkarlaya bilər"².

Qeyd edək ki, islam haqda Qərbin məlumatsızlığının baiskarı müsəlmanlar və müsəlman KİV-i və mediasıdır. Avropa dillərində müsəlman ictimaiyyəti və islam haqda maarifləndirmə işinin aparılması olduqca zəifdir. İslam və müsəlmanlar haqda əsas informasiyanın bazasını şərq-şünasların əsərləri və Qərbin informasiya vasitələri təşkil edir. Təbii ki, bu əsərlərin və informasiya verilişlərinin böyük əksəriyyətini qərəzli və qeyri-obyektiv mənbə hesab etmək mümkündür. Onlar Qərbin maraqlarına xidmət edən əsərlər və verilişlərdir.

2. İslam, mədəniyyəti və ictimaiyyəti haqda doğru-dürüst məlumatlandırma mexanizmi.

İslam, mədəniyyəti və ictimaiyyəti haqda Qərbi obyektiv şərtləndirəndə maarifləndirmək üçün aşağıdakı mexanizm və vasitələri təklif edirik:

1) Müxtəlif Avropa dillərində islam dini, müsəlman mədəniyyəti və ictimaiyyəti haqda yeni kitabların qələmə alınması.

Bu kitablar vasitəsilə islamı və müsəlman mədəniyyətini elmi üslubda təqdim etmək lazımdır. Bu iş Qərb insanının düşüncəsinə münasib olmalı, elmi-məntiqi formada aparılmalıdır. Bu kitablarda bilavasitə elmi üslubiyyətə üstünlük vermək, ənənəvi islam kitablarında olduğu kimi, dini-kəlami qəlizliklərə yol verməmək lazımdır. Kitablارın müəllifləri məzmunu xələl gətirməyəcək yığcamlığa, digər

¹ Anna Mari Şimel. İslam bəşəriyyətin dinidir / tərcümə edən: Səlah Məhcub. İslam tədqiqatları silsiləsindən, № 60. Qahirə: İslam Məsələləri Ali Şurası, 2000, səh. 22.

² Yenə orada, səh. 9-10.

dinlər və mədəniyyətlərə münasib üsluba əhəmiyyət verməlidirlər. İslama, müsəlman mədəniyyətinə, müasir islam cəmiyyətinə giriş qəbilindən kitablar tərtib edilməlidir. Belə "giriş" kitablarını peşəkar müsəlman alimləri heyəti yazmalıdır. Bu alimlər müxtəlif Qərb dillərini mükəmməl bilməlidirlər. Məsələn, belə heyəti "Qərbdə islamı tanıtma heyəti" adlandırmaq olar. Onun məşhur islam təşkilatlarından birinin, məsələn, İslam Konfransı Təşkilatı və ya İslam Dünyası Birliyinin nəzdində fəaliyyət göstərməsi daha münasibdir.

2) İslam dini, müsəlman mədəniyyəti və cəmiyyəti haqda başlıca mənbələrin Avropa dillərinə tərcüməsi.

Belə mənbələr tərcümə məsələləri üzrə xüsusi səlahiyyətli komissiyalar tərəfindən seçilməlidir. Bu komissiyalar tərcümə qaydalarını müəyyənləşdirməli, tərcüməçiləri təyin etməlidir. Məşhur islam təşkilatlarından birinin nəzdində fəaliyyət göstərəcək Avropa dillərinə tərcümə mərkəzlərinin qurulması xoş qarşılanmalıdır. Bu mərkəzlər xüsusi tərcümə strategiyasını müəyyənləşdirməlidir ki, Qərb kitabxanalarının islam ədəbiyyatı ilə təminindəki boşluq doldurulsun, şərqşünas və missionerlərin islama dair kitablarına ehtiyac qalmasın, islamı tanıtma mənbələrində tarazlıq yaransın.

3) İslam dini, müsəlman mədəniyyəti və cəmiyyəti barədə maarifləndirici qısametrajlı sənədli filmlərin hazırlanması.

Bu filmlər yüksək keyfiyyətlə hazırlanmalı, yeri gəldikcə müxtəlif vasitələrlə təqdimatı keçirilməlidir. Bu məqsədlə islam ölkələri səfirliklərinin köməyindən istifadə etmək lazımdır. Lazımdır ki, Avropa və Amerikanın müxtəlif televiziya kanallarında bu filmlərin nümayişi mümkün olsun.

4) Avropa dövlətlərində müsəlman ölkələri səfirlikləri və mədəniyyət mərkəzlərinin fəallığını artırmaq.

Səfirliklər və mərkəzlər məqsəduyğun şəkildə lazımi informasiya materialları ilə təmin edilməlidir. Səfirliklərin nəzdində mədəniyyət mərkəzləri təsis etmək gərəkdir ki, islamı Avropada tanıtmaq üçün lazımi işlər görülsün. ABŞ-ın, Böyük Britaniyanın, Fransanın və digər ölkələrin mədəniyyət mərkəzləri bu işlə məşğul deyilmi?! Belə mərkəzlərin qurulması islam mədəniyyəti ilə müxtəlif

Avropa mədəniyyətləri arasında əlaqə yaratmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

5) Qərb ölkələrindəki müsəlman diasporların imkanlarını bacarıqla səfərbər etmək.

Bu diasporlara lazımi kömək göstərmək vacibdir ki, islamı, müsəlman mədəniyyəti və ictimaiyyətini yaxşı şəkildə təmsil etsinlər. Onların təcrübəsindən faydalanmaq olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki bu diasporlar mövcud olduqları ölkələrin dilləri və mədəniyyətləri sarıdan zəngin təcrübəyə sahibdirlər. Diasporlara dəstək vermək ona görə lazımdır ki, sakin olduqları ölkələrin cəmiyyətlərinə müsbət mənada integrasiya etsinlər, yerli qanunları gözləyib təcriddən çəkinsinlər. Bununla da onlar həm yeni vətənlərinin faydalı vətəndaşlarına, həm də islam ümmətinin layiqli övladlarına çevrilə bilirlər.

6) Qərb universitetlərində, səfirlik və mədəniyyət mərkəzlərində ərəb dilinin və digər müsəlman ölkələri dillərinin tədrisinə şərait yaratmaq.

Müsəlman ölkələrinin dillərini öyrənmələri üçün qərbliləri həvəsləndirmək lazımdır. Onlara dil maneəsini adlamaq imkanı verilməlidir. Orijinal islam mənbələrindən istifadə etmələri üçün tədqiqatçılara, mütəfəkkir və ziyalılara şərait yaratmaq olduqca vacibdir.

7) Müsəlman və qərbli ziyalılar arasında əlaqələrin yaxşılaşdırılması.

Bunun üçün ərəb-müsəlman ölkələrindəki ədəbi klublarda qərbli mütəfəkkirlərin üzvlüyünə şərait yaratmaq, onları islam ölkələrində keçirilən konfrans və seminarlara, kitab sərgilərinə, bədii-ədəbi festivallara dəvət etmək lazımdır. Həmçinin, müsəlmanlar Qərb ölkələrindəki konfranslarda, bədii-ədəbi festivallarda, beynəlxalq kitab sərgilərində, incəsənət yarmarkalarında fəal iştirak etməlidirlər.

8) İslam ölkələrində mədəni-tarixi turizmin inkişafına şərait yaratmaq.

Qərbli şagirdlər və tələbələrin islam ölkələrinə səfərlərinə imkan yaratmaq lazımdır ki, onlar tarixi və müasir islam abidələri ilə tanış olsunlar, müsəlman cəmiyyəti və mədəniyyətini yaxından tanınsınlar.

9) İslam incəsənətini tanıtmaq.

Müxtəlif beynəlxalq incəsənət sərgilərində, festivallarında, ədəbi-bədii tədbirlərdə fəal şəkildə iştirak etmək lazımdır ki, müsəlman incəsənətini tanıtmaq, islam incəsənəti nailiyyətləri haqda dolğun təsəvvür oyatmaq mümkün olsun.

10) İslam mədəni nailiyyətlərinin dünyaya tanıtılması.

Bu məqsədlə kitablar, məqalələr qələmə almaq, tərcümə işi aparmaq, beynəlxalq elmi konfranslarda fəal şəkildə iştirak etmək, beynəlxalq elm muzeylərini müsəlmanların elmin müxtəlif sahələrindəki nailiyyətlərinə dair nümunələrlə təmin etmək lazımdır.

11) Müxtəlif səpkidə sənədli materialların hazırlanması.

Belə ki, islam mədəniyyətinin digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı təsirinə dair misal və nümunələr təqdim edən sənədli materiallar hazırlamaq tələb olunur. Belə materiallar islam mədəniyyətinin həm özünəməxsusluğunu, həm də ortaq bəşəri dəyərlərə sahibliyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

12) Beynəlxalq informasiya şəbəkəsindən faydalanmaq.

Bu, ona görə zəruridir ki, islamı obyektiv şəkildə dünyaya tanıtmaq mümkün olsun. Beynəlxalq informasiya şəbəkələrini sağlam islam nöqteyi-nəzərini əks etdirən zəruri materiallarla təmin etmək lazımdır. Özü də bu materiallar elmi üslubda hazırlanmalı, polemikalardan və özünümüdafie süjetlərindən xali olmalıdır. Bunun üçün həmin materiallarda əsasən müsbət təsvirə və birbaşa informasiyaya üstünlük vermək tövsiyə olunur.

3. İslamı və müsəlman mədəniyyətini təcrid fəaliyyəti ilə mübarizə.

İslamı təcrid edib onu Qərb dinlərinə – xristianlıq və yəhudiliyə yad din kimi təqdim etmək əsas problemlərdəndir. Odur ki, Qərbdə islamı yenidən tanıtmaq böyük zəhmət tələb edir. Bu zaman qətiyyətlə sübut etmək lazımdır ki, islamla digər dinlər arasında yaxınlıq mövcuddur; islam monoteist dinlərdəndir. Həmçinin, xristianlıq, yəhudilik və islam arasındakı üzvi əlaqəni müəyyənləşdirmək, islamın həmin iki dinin mövcudluğu şəraitində monoteist din kimi meydana gəlməsini əsaslandırmaq tələb olunan məsələlərdəndir. Çünki Qərbə qaranlıq qalıb ki, nə üçün islam yəhudilik və xristian-

lığın fonunda ortaya çıxıb? Məhz bu məchulluq ucbatından islama yad din kimi nəzər salınır; iddia edilir ki, o, “Allah” adlandırılan qəribə tanrıya ibadət edən ərəblərin arasında meydana çıxmışdır. Ərəblər bu tanrını elə qəribə atributlarla təsvir etmişlər ki, nəticədə o, yəhudilik və xristianlıqdakı tək tanrıdan fərqlənmişdir. Bəzən islamın yad din olması o dərəcədə şişirdilir ki, guya müsəlmanlar Məhəmmədə (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) və ya Kəbəyə, ya da ki Qara daşa ibadət edirlər. Bu cür digər iddialarla da çıxış edən qərblilər çalışırlar ki, islamı dünyaya yad və ibtidai din kimi tanıtsınlar¹. Onlara görə, müsəlmanların tanrı anlayışı Qərb dinlərinin tək tanrı etiqadından fərqlənir.

İslamı daha da təcrid etmək məqsədilə “yəhudi-xristian irsi” (Judeo-Christian Tradition) anlayışı ortaya atılıb. Bu anlayışa görə, Qərb irsi mənbə baxımından xristianlığa və yəhudiliyə əsaslanır; Qərb mədəniyyəti mənbələrinə görə həm yunan-roma, həm də yəhudi-xristian mədəniyyətidir.

Bir sözlə, islamı təcrid fəaliyyətini dini-mədəni səviyyədə, ciddi və elmi şəkildə tənqid etmək, onunla mübarizə aparmaq lazımdır. İslamla yəhudiliyin və xristianlığın arasında üzvi dini əlaqənin mövcudluğunu isbatlamaq olduqca vacibdir; Müsəlman mədəniyyəti Qərb mədəniyyəti ilə mədəni əlaqələrə malikdir. Bunun reallaşdırılması məqsədilə tədqiqatlar aparılmalıdır ki, aşağıdakılar təsbit edilsin:

a) İslamla yəhudiliyin və xristianlığın arasında dini yaxınlıq mövcuddur; bu üç dinin bir mənbəyi vardır; onlar bir çox etiqad məsələsində oxşarırlar; ortaq dini məfhumlara sahibdirlər; islama görə, əvvəlki peyğəmbərlərə – bu peyğəmbərlərin əksəriyyəti yəhudi əsillidir – iman vacibdir; islamda İsa peyğəmbərə (Ona salam olsun!) yüksək məqam verilmişdir, Həzrəti Məryəmə də (Ona salam olsun!) böyük ehtiram bəslənilir; müsəlmanlar əvvəlki səmavi kitablara, xüsusilə də Tövrata və İncilə iman edirlər. Bütün bunlar göstərir ki, islamla digər səmavi dinlər arasında yaxınlıq vardır və islamın təcrid

¹ Tom Wallace – Murphy, What Islam did for us, Watkins Publishing, London, 2006, P. 216.

edilməsinə ehtiyac yoxdur; onu əvvəlki səmavi dinlərdən ayırmaq doğru deyildir.

Steven Kepnez sözügedən yaxınlıq haqda yazır:

“İslam – üçüncü monoteist dindir. Yəhudiliklə, xristianlıq və Qərb mədəniyyəti ilə münasibətlərində ikili identikliyə (kimliyə) sahibdir. Bu ikili identikliyə görə, islam həm “özgə”dir, həm də “oxşar”dır. Müqəddəs dini mətnlərə əsasən, islamda yəhudilik və xristianlıqda olduğu kimi, tək ilaha, xeyirxahlığa, hesab gününə və gələcək xoşbəxtliyə iman mövcuddur. Həm müsəlmanlar, həm də yəhudilər və xristianlar inanırlar ki, vəhy kitab şəklində insanlara çatdırılmışdır. Bu mənada hamımız Kitab əhliyə. Kitablaramız arasındakı müxtəlifliyə rəğmən, biz dini qissələrdə, peyğəmbərliyin və təfsirin eyni prinsiplərində ortağıq”¹.

Daha sonra Kepnez irqi-etnik yaxınlıqdan söz açır:

“İslam İsmayıl və Həcər (Onlara salam olsun!) səbəbi ilə digər dinlərə yaxındır. Bu köklər barədə “Təkvin” kitabında məlumat vardır. İslam daima xristianlıq və yəhudiliklə müqayisədə yad din kimi təqdim edilsə də, “yəhudi-xristian irsi” adlandırılan xəyali və qərribə anlayış ortaya atılsa da, “Təkvin” kitabında İsmayıl və Həcərin (Onlara salam olsun!) xatırlanması yəhudi və xristianlara diktə edir ki, islama daha ciddi münasibət bəsləsinlər. Diktə edir ki, islamı təkcə monoteizmin təmsilçisi kimi deyil, həm də kökləri “Təkvin” kitabında xatırlanan irs olaraq qəbul etsinlər; islamın kökünün İsrailə (Bəni-İsrailə) əlaqəsini anlayıb başa düşsünlər. Madam ki, müqəddəs yəhudi kitablarında islamın köklərinə rast gəlmək mümkündür, elə isə islama münasibəti yenidən nəzərdən keçmək, müsəlman irsinin monoteist yəhudi-xristian irsi ilə oxşarlığını qəbul etmək lazımdır. Həcər və İsmayıl (Onlara salam olsun!) əsasında islam həmin iki irsin bir parçası hesab edilməlidir. İslam (İsmayıl) İbrahim peyğəmbərin (Ona salam olsun!) üçüncü oğludur, monoteizmin inkişafında üçüncü mərhələdir. Yəni, biz yəhudilik və xristianlığın səmavi kitablarındakı bu əsasa görə, müsəlmanlara “özgə”, “yad” kimi baxmamalı,

¹ Steven Kepnes, Islam as our other Islam as our self Iqbal Review, Journal of the Iqbal Academy, Special Issue, Studying the Religions other, ed, by M.S. Umar, Lahore October 2005, P. 225

onları bir ailənin üzvü kimi qəbul etməliyik. Biz həqiqətə nur, dünyanın bütün xalqlarına şəfa olacaq həmin ailənin bu üzvünü uzun müddətdir ki, unutmuşuq. Müqəddəs yazılara ağıllı nəzər salıb yeni dini vicdana sahib olmaqla qəbul etmək lazımdır ki, yəhudi-xristian irsi deyilən şey mövcud deyildir, ancaq və ancaq yəhudi, xristian və islam reallığı mövcuddur"¹.

Həmçinin, dini yaxınlığın göstəricisidir ki, yəhudilik və xristianlıq islamın meydana gəldiyi coğrafiyada yaranmışdır. Yəhudilik və xristianlıq Şərqdə yaranıb. Elə isə onların Qərbə aidlikləri yoxdur. Yaranmaları ilə heç bir əlaqəsi olmayan səbəblərə görə, yəhudilik və xristianlıq Qərb dinləri kimi təqdim edilir. Çünki bu dinlər Qərbdə yayılıb və onların inkişafı daha çox Qərblə əlaqəlidir. Məsələn, protestantlıq Almaniyada, müxtəlif katolik və protestant qruplar isə ümumilikdə Qərbdə formalaşib.

Həm Qərbdə, həm də Şərqdə yayılmış yəhudilik üçün də eyni şeyi deyə bilərik. Yəhudiliyin Avropadakı taleyi Şərqdəkindən fərqli olmuşdur. Qərbdə bir çox yəhudilik konfessiyaları, hərəkatları yaranmışdır. "İslahatçılıq hərəkatı", "Mühafiz hərəkatı", "Yəhudiliyi yenidən dirçəltmə hərəkatı", "Kabbalizm", "Sionizm" və sair bu qəbiləndir. Bütün bu hərəkatlar, dediyimiz kimi, Qərbdə yaranmışdır, onların yaranma səbəbləri Qərblə əlaqəli səbəblərdir.

b) Qərb mədəniyyəti və Müsəlman mədəniyyəti arasında yaxınlıq mövcuddur. Müxtəlif mədəni baxışlara rəğmən, yeni Qərb mədəniyyətinin formalaşmasından qabaq İslam mədəniyyəti ilə Avropa mədəniyyəti arasında sıx münasibətlər mövcud olmuşdur; İslam mədəniyyəti yunan mədəniyyəti ilə təmasa keçmişdir. Müsəlmanlar qədim yunan irsini itməkdən qorumuşlar; onlar bu irsin böyük hissəsini ərəb dilinə tərcümə etmiş, araşdırmış, əlavələrlə onu zənginləşdirmişlər. Sonralar, islam mədəniyyətinin kölgəsində yaranmış tərcümə evləri (mərkəzləri) vasitəsilə bu irs ərəb dilindən latın və müasir Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir.

Müsəlman və Qərb mədəniyyətinin ikinci dəfə təması müsəlmanların elmi irsinin şərqşünaslar tərəfindən latın və müasir Avropa dillərinə tərcümə edilməsi nəticəsində baş vermişdir. Bu tərcümələr

¹ Yenə orada, səh. 226-227.

sayəsində Qərb o dövrün müasir və mütərəqqi elm sahələri ilə tanış olmuşdur. Məhz bu imkan vermişdir ki, Avropada intibah yetişsin, Yeni dövr başlansın. Tom Vəllas Mörfi yazır:

“Avropa mədəniyyəti müəyyənləşdirilməyəcək dərəcədə İslam dünyasına borcludur. Belə ki, müsəlman alimləri yunan elmlərini qoruyub-saxlamış, yeni elmin, təbabətin, astronomiyanın, əkinçiliyin əsasını qoymuşlar. Onlar bir çox mədəni nailiyyətlərimizin ilham mənbəyi olmuşlar”¹.

Son iki əsr ərzində bu iki mədəniyyət üçüncü dəfədir ki, mədəni təmasa keçir. Müsəlmanlar anlayırlar ki, onlar elmi tərəqqi ilə islam cəmiyyətini də inkişaf etdirməlidirlər. Bunun üçün Qərbin elmi nailiyyətlərindən faydalanmaq lazım gəlir. Deyə bilərik ki, tarix hər iki mədəniyyətin bir-birini tamamladığını, mütəmadi müştərək əlaqələrin mövcudluğunu sübut edib. Düzdür, digər qədim və müasir mədəniyyətlər mövcuddur, ancaq bəşər mədəniyyəti tarixi sözügedən iki sivilizasiyanın töhfələri, nailiyyətləri, bir-birini tamamlamaları tarixidir. Tarix coğrafi yaxınlıqdan dolayı bu iki mədəniyyətin daimi təması üzərində təmərküzləşir. Axı, bu mədəniyyətlər kökdə bir, mənbədə ortaqdırlar. Qədim Yaxın Şərq və yunan-roma mədəniyyətlərindən başlayaraq Müsəlman və müasir Qərb sivilizasiyalarınınadək bu, belə olmuşdur.

Mədəni yaxınlıq göstərir ki, islam mədəniyyətini Qərb mədəniyyətindən ayrı hesab etmək bu mədəniyyətlərin tarixi ilə ziddiyyət əmələ gətirir. Müsəlman mədəniyyətini bəşər sivilizasiyasının inkişaf mərhələlərindən biri kimi qəbul etməmək məntiqsizlikdir. Xüsusilə də onu Qərb mədəniyyətinə töhfə vermiş mərhələ kimi tanımamaq daha dəhşətlidir. Onsuz da Qərb mədəniyyətini öyrənən tarixçilər Avropa mədəniyyətinin tarixindən danışarkən yunan mədəniyyəti mərhələsindən birbaşa Yeni dövr Avropa mədəniyyətinə keçirlər. Onlar müsəlman mədəniyyətinə laqeyd nəzərlərlə baxır və iddia edirlər ki, müsəlmanlar yunan mədəni irsinin yalnız və yalnız bir mərhələdən digərinə daşımışlar, heç bir yeniliyə imza atmamışlar.

¹ Steven Kepnes, *Islam as our other* *Islam as our self* Iqbal Review, Journal of the Iqbal Academy, Special Issue, *Studying the Religions other*, ed. by M.S. Umar, Lahore October 2005, P. 215.

Sanki Qərbə itmiş əşyası olduğu kimi qaytarılıb, – bu, olduqca ədalətsiz və qərəzli mühakimədir!

Qərbin bəzi vicdanlı mütəfəkkir və alimləri məlum mədəni yaxınlığın mövcudluğunu etiraf etmişlər. Onlardan biri də Tom Vəllas Mörfidir. Sonuncu yazır:

“Biz qərblilər İslam dünyasına o qədər borcluyuq ki, onu ödəməyimiz qeyri-mümkündür. Ortaq dini-mənəvi köklərə baxmayaraq, biz müsəlmanların borcunu onlara inamsızlıq əsrləri ilə, vəhşi səlib yürüşləri ilə, müstəmləkə siyasəti ilə ödədik. İstismar etdiyimiz xalqların ehtiyaclarının təminində laqeydlik və saymazyanalıq göstərməklə bu müstəmləkəçiliyi davam etdirdik”¹.

¹ Steven Kepnes, *Islam as our other Islam as our self* Iqbal Review, Journal of the Iqbal Academy, Special Issue, *Studying the Religions other*, ed, by M.S. Umar, Lahore October 2005, P. 215.

DİALOQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ VASİTƏLƏRİ

Heç bir şübhə doğurmur ki, islam mədəniyyəti əsası etibarı ilə dialoq mədəniyyətidir. Bu mədəniyyət quruluş nöqteyi-nəzərindən universallıq, bəşərlik, qardaşlıq, ağlabatanlıq prinsiplərinə, düşüncə və etiqad azadlığına, plüralizmə, dini-mədəni müxtəliflik hüququnun tanınmasına əsaslanır¹. Dialoq mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün mühüm olan bütün bu prinsiplər Quran və Sünnədən başlanğıcını götürür. Onlar islamın və Müsəlman mədəniyyətinin təbiətinə münasibdir.

Yeni dövrdə İslam dünyası siyasi tənəzzül mərhələsinə qədəm qoymuşdur ki, bu da dini və mədəni geriləmə ilə nəticələnib. Müxtəlif sosial fəaliyyət sahələrindəki gerilik müsəlmanların elmi-mədəni vəziyyətinə təsir edib. Nəticədə dialoq mədəniyyəti qapanmaya, laqeydliyə tuş gəlib.

Müsəlman mədəniyyətindəki bu dəyişikliyin ən başlıca səbəblərindən biri – İslam ölkələrinin Qərb müstəmləkəçiliyi və düşüncə qəsbkarlığı altına düşməsi olmuşdur. Qərbin düşüncə qəsbkarlığı İslam mədəniyyətinin adını bədnam çıxarmış, bütün mənfilikləri onun ayağına yazmışdır. Özünəqapılma, başqasına açıq olmama, zorakılıq,

¹ Məhəmməd Faruq ən-Nəbəhan. Sivilizasiyalararası dialoq metodologiyasına islamın baxışı // "İslam və sivilizasiyalararası dialoq" simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: "Məktəbə əl-Məlik Əbdüləziz" nəşriyyatı, 2004, səh. 324.

laqeydlilik və təəssübkeşlik mədəniyyətinin hegemonluğu, dözümsüzlük... və sair, belə mənfiliklərdən hesab olunur. Qərb bütün bu mənfilikləri hər yerdə səsləndirir, qarşı tərəflə münasibətlərində danışıq obyektinə çevirir. Müsəlmanlar isə onlarla ünsiyyət qurduqları zaman əsasən üzrxahlıq və müdafiə üslublu danışıq formalarından çıxış edirlər. Təbii ki, bu, dialog üslubundan uzaqdır.

SİYASI, TƏLİM-TƏDRİS VƏ TƏRBİYƏVİ VASİTƏLƏR

Siyasi vasitələr.

Siyasət İslam dünyasında dialog mədəniyyətinin qurulmasında mühüm vasitə hesab edilir. Siyasət vasitəsilə dialog mədəniyyətinə ilkin şərait yaradan mədəni vəziyyət formalaşdırılır. Belə ilkin şərait müsəlmanların həyatında dialoqa məqam qazandırır, onu həyat vasitəsinə çevirir.

Bəzi müsəlman ölkələrindəki siyasi vəziyyət bütün digər sosial fəaliyyət sahələrinə təsir göstərir. Düşünürük ki, siyasi vəziyyətin düzəldilməsi sosial, mədəni və dini müstəvidə islam davranış formalarını təkmilləşdirəcəkdir.

Siyasət müsəlmanların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının, daxili və xarici münasibətlərinin inkişafının əsas vasitəsi sayılır; qarşı tərəflə daxili və xarici münasibətlər normallaşır, dialog da bu münasibətlərdə vasitəçi rolunu oynayır.

Dialog mədəniyyətinin inkişafı istiqamətində siyasi müstəvidə tələb olunan əhəmiyyətli məsələlərə:

- Ümumi siyasi islahatların aparılması;
- Mühakimələrdə məşvərətçilik prinsipinin yenidən canlandırılması;
- Yeni demokratik dəyərlərdən faydalanmaq;
- Müsəlman xalqlarında demokratik düşüncə formasının inkişaf etdirilməsi;
- Demokratik qurumların təsis edilməsi;
- Vətəndaşları hüquqları və vəzifələri haqda məlumatlandırmaq;

- Hüquq və vəzifələrinə dərindən bələd olan müsəlman və-təndaşların yetişdirilməsi;
- Məşvərət və demokratiya əsasında idarə edənlə edilənin münasibətlərinin tənzimlənməsi;
- İslam cəmiyyətində qeyri-müsəlmanlara münasibətdə müsbət siyasi abu-havanın formalaşdırılması;
- Müsəlmanları qeyri-müsəlmanların hüquqları barədə məlumatlandırmaq;
- Müxtəliflik və fərqli rəylərin əhəmiyyəti şüurunun aşılınması;
- Söz azadlığı və etiqad sərbəstliyi əsasında cəmiyyətin siyasi cəhətdən qurulması;
- Siyasi, dini və mədəni plüralizmin tanınması və sair daxildir.

Belə siyasi baza dialoq mədəniyyətinin qurulmasında, daxili və xarici “özgələr”lə müsbət əlaqələrin yaradılmasında, “Öz”ün formalaşdırılmasında və onun dini, mədəni və siyasi cəhətdən fərqli “özgə” ilə münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq siyasi səviyyədə tələb olunur ki, siyasi plüralizm təmin edilsin, hegemonluq və tiranlıq son qoyulsun; bəşəri müxtəliflik, bütün fərdlər və xalqlar arasında hüquq bərabərliyi prinsipləri əldə rəhbər tutulmaqla “özgələr” təcrid edilməsin, daxili və xarici əlaqələrdə ədalət prinsipi gözlənilsin, sosial-siyasi sabillik həyata keçsin¹.

Təlim-tədris və tərbiyəvi vasitələr.

Dialoq mədəniyyətinin formalaşmasında, onun həyat yoluna çevrilməsində təlim-tədris və tərbiyəvi vasitələrin böyük rolu vardır. Çünki təlim-tədrisin məqsədi insanı formalaşdırmaq, şəxsiyyət yetişdirməkdir. Tərbiyə vasitəsilə isə şəxsiyyətin formalaşdırılması məqsədi güdür. Bu zaman müxtəlif təlim-tədris vasitələrindən istifadə edilir, tədris proqramlarında, dərslik vəsaitləri və pedaqoji fəaliyyətdə dialoq mədəniyyətinə etimad göstərilir.

¹ Məhəmməd əs-Səmmak. Ərəb forumlarında mədəniyyətlərin dialoqu // “əl-İctihad” jurnalı, Beyrut: “Dar əl-İctihad” nəşriyyatı, 2003, № 52-53, səh. 7.

Təlim-tərbiyə sahəsində əsas işlər iki səviyyədə görülməlidir: birinci səviyyə pedaqoji tədris yolları ilə əlaqədardır. Belə ki, bu zaman təlqinə deyil, fəhmə, sual verməyə, müzakirələrə, rəy bildirməyə, fikir müxtəlifliyinə şərait yaratmaq, müxtəlif fikirlilik ədəb-ərkanına üstünlük vermək lazımdır; müəllimlə şagird, şagirdlə də şagird arasında dialog təmin edilməlidir. Yəni, təlim-tədris prosesi dialoqa çevrilməlidir. Belə dialog sayəsində şəxsi mövqe nümayiş etdirmək, təlim-tərbiyədə dialog mədəniyyətinə şərait yaratmaq mümkün olacaqdır.

İkinci səviyyə isə yenidən nəzər salmaq lazım gələn təlim-tədris mövzuları ilə əlaqədardır. Belə ki, bu mövzular elmi hərəkətlərlə, beynəlxalq tərəqqi ilə səsleşməli, özünəqapılmağa aparıb çıxaran məzmunundan uzaq olmalıdır. Həmçinin, dərs kitabları yenidən nəzərdən keçirilməlidir ki, onlarda digər mədəniyyət və dinlər əleyhinə təhrikçi ideyalar mövcud olmasın. Tədris proqramlarında “özgə”lər haqda müsbət və obyektiv məlumatlar yer almalıdır. “Özgə” haqda təsəvvürləri saxtalaşdıran, ona münasibətdə kin və ədavət aşıllayan məlumatlar yolverilməzdir. Dialog mədəniyyətinə yavaş-yavaş rəvac vermək, tolerantlığı, dini-mədəni plüralizmi təbliğ etmək lazımdır¹.

Təlim-tədris proqramlarında və pedaqoji fəaliyyət üsullarında köklü dəyişikliklər aparılmalıdır ki, dialog mədəniyyəti yaransın.

Aparılacaq bəzi dəyişikliklərə daxildir:

- Həm ümumbəşəri, həm də ayrı-ayrı mədəni problemləri həll edəcək tədqiqat metodikasının hazırlanması.

Bu metodika xalqlararası mədəni əlaqələrin faydasını açıb göstərməli, digər mədəniyyətlər haqda zəruri informasiya verməli, bir ölkəyə xas mədəniyyətlə digər mədəniyyətlərin münasibətlərinə aydınlıq gətirməlidir. Belə metodika çərçivəsində, təmasa səbəb olacaq məsələlərə əhəmiyyət vermək, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinə dair misallar və nümunələr göstərmək lazımdır. Lazımdır ki, insanların digər mədəniyyətlərə münasibəti yaxşılaşsın. Belə münasibət dialog mədəniyyətinin qurulması üçün olduqca zəruridir.

¹ Məhəmməd əs-Səmmak. Ərəb forumlarında mədəniyyətlərin dialoqu // “əl-İctihad” jurnalı, Beyrut: “Dar əl-İctihad” nəşriyyatı, 2003, № 52-53, səh. 8.

- Mədəniyyətlərə dair müqayisəli tədqiqat sahələrini genişləndirmək.

Belə tədqiqatları, xüsusilə də universitet səviyyəsində aparmaq, həm mədəniyyətlər, həm də dinlərarası dialoqa dair metodları işləyib hazırlamaq lazımdır.

- Gənc nəsli digər mədəniyyətlərə ehtiram əsasında tərbiyə etmək.

Bu mədəniyyətlər haqda bilik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün gənc nəsildə sorğuların, monitorinqlərin aparılmasına həvəs aşılamaq tələb olunur.

- Əcnəbi universitet və ali təhsil müəssisələri ilə elmi-mədəni mübadilə aparmaq.

Belə mübadilə nəticəsində dialoq mədəniyyəti yaranar, müxtəlif həyat tərzləri ilə, xalqların adət-ənənəsi və mədəniyyətlərin təması regionları ilə tanışlıq istiqamətində münasib yerlərə ziyarətlərin, səfərlərin təşkili baş tuta bilər.

- Müsəlman şəxsiyyətinin formalaşdırılması üçün sosial-tərbiyəvi, fəlsəfi görüşlərin irəli sürülməsi.

Belə görüşlər müsəlmanı milli və beynəlxalq mühitə inteqrasiyaya hazırlayır, onu dövrün dəyişikliklərinə uyğunlaşdırır; o, yeniliyə, plüralizm və müxtəlifliyə hazır olur¹.

- Əcnəbi mədəniyyətlərə standart və ənənəvi münasibətin tənqidi.

Bunun üçün münasib yollar axtarılmalı, obyektiv, elmi və müasir biliklərdən istifadə edilməlidir.

- Dialoq mədəniyyətinə əməli hazırlaşma.

Bu məqsədlə təlim-tədris fəaliyyətindən, pedaqoji üsullardan faydalanmaq lazımdır; fərqli fikirlərin, görüşlərin səsləndirilməsinə, tənqiddə, plüralizmə imkan verilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən təlim-tədris və tərbiyəvi vasitələrdən beynəlxalq səviyyədə istifadə edilməlidir. Bu məqsədlə beynəlxalq təlim-tədris və tərbiyə heyəti ya da qurumu yaradılma-

¹ Mustafa Möhsün. Tərbiyə, dəyişilən dünyada tərəqqi və novatorluq vəzifəsi: qloballaşma şəraitində təhlükələr və ümidlər // "əl-Kəlimə" jurnalı, Beyrut, 2003, № 39, səh. 68.

lıdır. Bu qurum tədris metodikasına nəzarət etməli, digər mədəniyyət və dinlərin mənfi stereotipini formalaşdıran xoşagəlməz təlim-tədris hallarının qarşısını almalıdır. Məsələn, bu funksiyanı beynəlxalq müstəvidə YUNESKO, ərəb-müsəlman müstəvisində isə İSESKO yerinə yetirə bilər.

MƏDƏNİ, SOSIAL VƏ DİNİ VASİTƏLƏR

Mədəni vasitələr.

Məlumdur ki, mədəniyyət dialog təsisatının inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Şəxsiyyət təlim-tədris, tərbiyə və mədəniyyət (maariflənmə) yolu ilə formalaşır. Mədəniyyət insan durduqca vardır; onun doğumu ilə başlanar, ölümü ilə başa çatır. Onun insan həyatındakı rolu mütəmaddır, mühümdür; müəyyən mərhələdə başa çatan təlim-tədrisdən davamlıdır. Mədəniyyət fərdi səviyyədə davam edən təlim-tədris və tərbiyədir. Onun zamanı, məkanı və mövzu məhdudiyyəti yoxdur. Mədəniyyət bütün insan mədəniyyəti sahələrini ehtiva edir.

Fərdi maariflənmə ilə yanaşı, xalqın maarifləndirilməsi də olduqca əhəmiyyətlidir. Bu məqsədlə mədəni dəyərləri yayan, digər xalqlara münasibətdə sivil şüur forması aşılaraq, qarşılıqlı dialog mədəniyyətini təkmilləşdirən məhəlli, regional və beynəlxalq qurumlar inşa edilməlidir¹.

Bu istiqamətdə tələb olunan zəhmət başqa mədəniyyətlər haqda maarifləndirmə işinin görülməsinə, xalqlararası mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə, mədəni mübadilənin aparılmasına istiqamətləndirilməlidir. Sonuncu məsələni həyata keçirmək üçün məlum vasitələrdən istifadə etmək – konfranslar, forumlar, mədəniyyət festivalları, ədəbi-bədii simpoziumlar, mədəniyyət həftələri keçirmək, elmi-mədəni səfərlər təşkil etmək lazımdır.

¹ Beynəlxalq mədəniyyət müəssisələri tolerantlıq mədəniyyətinə maraq göstərmişdir. Belə ki, 1995-ci ildə YUNESKO tolerantlıq prinsipləri haqda deklarasiya vermişdir. Deklarasiyanın mətnində mədəni plüralizmə ehtiram, başqalarının başlıca azadlıqlarının tanınması haqda danışılır. Bax: İbrahim Ə'rəb. Tolerantlıq və Qərb kitab tərzində mənbəlik problemi // "əl-Müstəqbel əl-Ərəbi" jurnalı, London: "əl-Vəhdə əl-Ərəbiyyə" Tədqiqatlar Mərkəzi, 1997, № 224, səh. 48-49.

Müxtəlif ölkələrdəki əcnəbi mədəniyyət mərkəzləri yerli xalqı öz mədəniyyətləri haqda maarifləndirə bilər. Məsələn, öz dillərini, ədəbiyyat və mədəniyyətlərini öyrədən kurslar mədəni fəaliyyət qəbilindəndir.

Habelə, buraya mədəniyyətlə, dinlə, tarixi abidələrlə tanış olmaq istiqamətində təşkil edilən səfərlər, turistik ziyarətlər daxildir. Belə səfərlər xalqlar haqda təsəvvürlərin dəyişdirilməsində, təşvih edilməsində birbaşa rola malikdir.

Həmçinin, müxtəlif ölkələrdəki azlıqların nümayəndələri öz mədəniyyətləri haqda əyani nümunələr təqdim edər, yerli mədəniyyətlərlə mədəni anlaşma və qarşılıqlı təsir abı-havası yaradır, mədəni kimliklərini itirmədən sağlam formada mədəni integrasiya edə bilərlər. Belə integrasiya sayəsində müxtəlif mədəniyyətlərlə qarşılıqlı təsir baş verir, qarşılıqlı mədəni fəhm təmin edilir.

Bütün bu vasitələr dialoq mədəniyyətinə rəvac verir. Mədəni çeşidlilik mədəni tanışlığa şərait yaradır, insanın mədəni dünya görüşünü artırır, mədəni plüralizm və müxtəliflik fonunda danışq dilinə – dialoqa imkan yaradır. Bu da öz növbəsində standart mədəni stereotiplərin təşvihinə aparıb çıxarır, başqaları və onların mədəni hüquqları haqda mədəni maariflənməni təmin edir.

Dialoq mədəniyyəti mədəni xitab tərzini inkişaf etdirir, onu yeniləyir, qərəzli mədəni ünsürlərdən təmizləyir. Qeyd edək ki, xüsusilə də xalq mədəniyyətində hökm sürən qeyri-obyektiv yanaşmaları, başqalarına nifrət aşılardan ədalətsiz fikirləri aradan qaldırmaq olduqca zəruri məsələdir.

Sosial vasitələr.

Qeyd etdik ki, cəmiyyətin dəyişilməsində, hərtərəfli inkişafın baş tutmasında, digər cəmiyyətlərlə münasibətlərin inkişaf etdirilməsində təlim-tədrisin, tərbiyə və mədəniyyətin məxsusi əhəmiyyəti vardır. Habelə, bu dəyişikliklərin reallaşmasında sosial təsisatlar da mühüm rol oynayır. Belə mühüm təsisatlardan biri gənc nəslin tərbiyəsindən birbaşa məsul ailə təsisatıdır. Ailə gənc nəsle müəyyən dəyər və prinsipləri aşılayır ki, ailədaxili və xarici fəaliyyət yiyəsi olsun. Ailə məktəblə yanaşı, əsas dəyər mənbəyi kimi çıxış edir; o,

şəxsiyyət yetişdirir, onun ümumi və xüsusi münasibətlərinə təsir göstərir.

Dialoq mədəniyyəti ailədən başlanır, məktəb isə onu nizamlayır, zəruri biliklə təmin edir. Şübhə yoxdur ki, insan yaşadığı sosial mühitin yetişdirməsidir; o, ailənin ona təlqin etdiyi ictimai-mədəni şeylərlə böyüyüb-başa çatır. Odur ki, müsəlman ailəsinin ictimailiyini gücləndirmək olduqca mühümdür. İctimailik ailə münasibətlərinin tənzimlənməsi vasitəsi kimi çıxış etsə də, ailədaxili qarşılıqlı ehtiram gözlənilməli, fikir azadlığına, uşaqların dini-əxlaqi və ictimai qaydalar çərçivəsində və ifadə azadlığı şəraitində tərbiyə edilməsinə imkan verilməlidir; həm valideynlərlə övladların, həm də övladların özləri arasındakı sağlam ailə münasibətləri qorunub-saxlanmalıdır. Bir sözlə, ailədaxilində ifadə və düşüncə azadlığı məsələsində nə ifrata, nə də laqeydliyə yol vermək olar.

Sağlam gənc şəxsiyyətin yetişdirilməsində məktəblə ailə həmrəy olmalıdır. Belə ki, cəmiyyətin dəyər və prinsipləri qorunub-saxlanılmaqla yanaşı, obyektiv ifadə azadlığı da təmin edilməlidir. Həqiqət budur ki, müsəlman ölkələrində ailə və məktəbdə gənc nəslin tərbiyəsi üsullarına yenidən nəzər salmağa ehtiyac var. Çünki təlim-tədrisdə və tərbiyədə mövcud indiki ənənəvi üsullar şəxsiyyətin sağlam mühakimə qabiliyyətini formalaşdırmaq iqtidarında deyil. Bu, ondan irəli gəlir ki, ailənin, məktəbin, daha sonra isə siyasətin ağalığına mütləq şəkildə itaət göstərməyi ısrarla tələb edən ailə və məktəb tərbiyəsi sərbəst rəy bildirən, başqaları ilə sağlam münasibətlər qura bilən şəxsiyyət yetişdirə bilmir.

Dedik ki, dialoq mədəniyyəti ailədən başlanır. Ailə də öz növbəsində üzvlərini söz azadlığı əsasında tərbiyə etməli və bu zaman məlum qaydalara əsaslanmalı, ailədaxili dialoq ideyasına əhəmiyyət verməlidir. Çünki ailədaxili dialoq zəruri məsələ olub xarici dialoqa zəmin hazırlayır. Xarici dialoq sayəsində isə dünya ilə dialoq qurmaq mümkündür.

Ailə təsisatı olmadan dialoq mədəniyyəti üçün ailədaxili və xaricində “Öz” və “Özgə” ilə münasibətlər çərçivəsində şəxsiyyət yetişdirmək olduqca çətinidir.

Dini vasitələr.

Dialog mədəniyyəti üçün zəruri və ən mühüm dini vasitələrə daxildir:

- Müsəlman-qeyri-müsəlman münasibətlərinin saxtalaşdırılmış təsvirinin təshih.

Bu münasibətlərin saxtalaşdırılmış təsvirini Quran və Sünnə əsasında obyektiv, dürüst təsvirlə əvəz etmək olduqca vacibdir. Belə ki, siyasi şəraitin, islam ümmətinin düçar olduğu sosial-mədəni dəyişikliklərin, İslam dünyasında dini ekstremizm və siyasi-hərbi zorakılıq yolunu seçməklə müsəlmanların və islamın adını qara çıxarmış camaatlıqların, qruplaşmaların "əməlləri" nəticəsində korlanmış bu münasibətləri təshih etmək lazımdır.

- İslam dünyasının daxilində və xaricində qeyri-müsəlmanlara ünvanlanmış dini xitab tərzinin təkmilləşdirilməsi.

Belə dini xitab tərzini ədavət, nifrət, təəssübkeşlik və ekstremizm ruhundan təmizləməklə yanaşı, qeyri-müsəlmanlara xitabı dini tolerantlıq, bəşəri qardaşlıq üzərində qurmaq, dini fərqlərə rəğmən tanışlığa, yaxınlaşmağa çağırmaq lazımdır¹.

- Müsəlmanlara ünvanlanmış daxili dini xitab tərzinin təkmilləşdirilməsi.

Bu xitab tərzini rasionallaşdırmaq, elmi müddəalarla zənginləşdirmək lazımdır ki, maarifləndirməyə, müsəlmanların elmi-texnoloji inkişafına səbəb olsun. Belə xitablar dövrün problemləri və tələbatları ilə səsleşməli, dini tolerantlığa əsaslanmalı, məzhəb təəssübkeşliyinə son qoymalıdır; məzhəb və dini təlim fərqlərinə baxmayaraq, müsəlmanları bir-birinə yaxınlaşdırmalı, dini mötədilliyə rəvac verməlidir.

Həmçinin, moizə və təlimat (irşad) üsulları, dini maarifləndirmə (təbliğ) vasitələri inkişaf etdirilməlidir ki, XXI əsr müsəlman şəxsiyyətinin zehniyyətinə müvafiq olsun.

- Dialog mədəniyyətinə rəvac vermək.

¹ Hassan ko Nakata, The Border of Salvation, The Salvation of Non-Muslims in Islam in Jismer (Journal of the Interdisciplinary Study of Monotheistic Religions, Doshisha univ). Kyoto, Japan, 2002, P. 58, 69.

Bu məqsədlə dini müxtəliflik hüququnu tanımaq, dini plüralizmə şərait yaratmaq, çox rəyliliyə imkan vermək, etiqad və vicdan azadlığı, ibadətdə sərbəstlik prinsiplərini gözləmək lazımdır.

- Daxili və xarici dialog formalarına şərait yaratmaq.

Müsəlmanların öz aralarındakı daxili dialogla yanaşı, qeyri-müsəlmanlarla aparılacaq xarici dialoqa da təşviq olmalıdır. Bu məqsədlə dialog üsulları təkmilləşdirilməli, dialog vasitəsilə dini ünsiyyət təmin edilməlidir.

- Qeyri-müsəlmanlarla münasibətlərə dair obyektiv islam ideyalarının təbliği.

Bəşəriyyətin kök birliyi, bəşəri birlik və birgə yaşama kimi prinsiplərə əhəmiyyət vermək lazımdır.

- İslam ölkələrindəki dini azlıqların hüquqlarını tanıma.

Müsəlman cəmiyyətindəki dini azlıqların hüquqları barədə maarifləndirmə işi aparılmalı, onların hüquqları gözlənilməlidir. Həmçinin, qeyri-müsəlman ölkələrindəki müsəlman azlıqların hüquqlarını müdafiə etmək lazımdır. Bununla yanaşı, həmin azlıqlara təlqin etmək lazımdır ki, yaşadıkları ölkələrin mədəniyyətinə hörmət etsinlər, öz dini və mədəni kimliklərinmi qoruyub-saxlamaqla o ölkələrin mədəniyyətlərinə gözəl tərzdə inteqrasiya olunsunlar.

ALTINCI FƏSİL

TƏBLİĞ, İNFORMASIYA, TƏRBİYƏ VƏ MƏDƏNİYYƏT SAHƏLƏRİNDƏ DİALOQUN FAYDASI

İslam bütün fəaliyyət sahələrində ictimai münasibətlərin rəşional əşası kimi dialoqu seçmişdir. Ünsiyyət vasitəsi kimi dialoq islamın əğlabatanlığı ilə əlaqədir; islamın əğıl dini olmasına uyğundur. İslam isə özünəqədərki dinlərin standart zehniyyəti məsələsində rəşional inqilaba imza atmışdır. İslam bir din və mədəniyyət olaraq sağılam əğılın və saf fitrətin verdiyi biliyə xoş baxmışdır; müsəlmanlardan tələb etmişdir ki, dini həqiqətlərə, xüsusilə də üluhiyyə (Allahın hər şeyin ilahı olması) həqiqətinə çatmaq üçün düşünsünlər, əğıllarını işlətsünlər, zehni fəaliyyətə əhəmiyyət versünlər.

Qeyd edək ki, islam dini biliklərin başlıca iki mənbəyi kimi vəhyə və əğıla əşaslandığı üçün özünəməxsus təbiətə malikdir. İslama görə, vəhylə əğılın ziddiyyəti mümkün deyildir. Bu din tələb edir ki, vəhyi başa düşüb onu izah etmək üçün əğıldan bol-bol faydalanmaq lazımdır. Bununla da müsəlmanların əqli-maddi həyat tərzi formalaşar, islamın prinsipləri və əğılın verdiyi biliklərə əşaslanan Müsəlman mədəniyyəti yaranar. Axı islam həm dindir, həm də dünyəvi fəaliyyətdir və o tələb edir ki, dini və dünyəvi işlər arasında tarazlıq yaradılsın.

Deməli, dialoq islamın xarakterizə edildiyi rəşionallığın (əğılabatanlığın) nəticəsi kimi özünü göstərir. İslam ona əşas təbliğ qaydası

kimi baxmış, “Dində məcburiyyət yoxdur” prinsipindən ikiəlli yapmışdır. Beləliklə, dialog hər bir fəaliyyət sahəsində, xüsusilə də təbliğ, informasiya, tərbiyə və mədəniyyət sahələrində islamın əsas ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış etmişdir. Müsəlmanların həyatında, islam mədəniyyətinin formalaşmasında, islam tərbiyə sisteminin təsisində dialogun böyük faydası vardır. Habelə, islamın təbliği və insanlara çatdırılmasında dialogun əvəzsiz rolunu unutmaq olmaz. Adı çəkilmiş sahələrdə dialogun bəzi faydalarından aşağıda danışılacaqdır.

İSLAMIN TƏBLİĞİNDƏ – DƏVƏTDƏ DİALOQUN FAYDALARI

Qurani-Kərim islama dəvətdə dialogdan əsas və birinci vasitə kimi istifadə etmişdir. Pak və Uca Allah buyurur:

“(Ya Rəsulum!) İnsanları hikmətlə (Quranla, tutarlı dəlillərlə), gözəl öyüd-nəsihət (moizə) ilə Rəbbinin yoluna (islama) dəvət et, onlarla ən gözəl surətdə (şirin dillə, mehribanlıqla, əqli səviyyələrinə müvafiq şəkildə) mübahisə et. Həqiqətən, Rəbbin yolundan azanları da, doğru yolda olanları da daha yaxşı tanıyır!” (ən-Nəhl, 125);

“Kitab əhlinin zülm edənləri (sizinlə vuruşmaq istəyənləri) istisna olmaqla, onlarla ən gözəl tərzdə mücadilə edin! (Onlarla xoş rəftar edib ürəklərini ələ alın və özünüzdən incitməyin. Onların kobudluğuna nəzakətlə, qəzəblərinə soyuqqanlıqla cavab verin. Nəlayiq işlər gördükdə nəsihət edib düz yola çağırın. Yox, əgər üstünüzə silah qaldırsalar, siz də silahlanıb onlarla vuruşun və onları təslim olmağa məcbur edin!)...” (əl-Ənkəbut, 46).

İslama dəvət daima etiqad azadlığına, dini plüralizmə, dini müxtəliflik hüququnun tanınmasına əsaslanmışdır. Quranda oxuyuruq:

“Sizin öz dininiz, mənim də öz dinim var” (əl-Kafirun, 6);

“Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur. Artıq doğruluq (iman) azgınlıqdan (küfrdən) ayırd edildi...” (əl-Bəqərə, 256).

Dəvətdəki bu cür rəşadətli dialog üsulunun nəticəsi kimi, müsəlmanlar dinlərinin təbliğində uğur qazanmış, islam Ərəbistan yarımadasından kənarda yayılmışdı; bu din qısa zaman ərzində At-

lantik okeanından Çinədək olan geniş coğrafiyadakı xalqların doğma dininə çevrilmişdir.

Dəvət sahəsində dialoqun faydalarını aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

1. İslamın yayılması.

İslam Qədim dünyanın bütün qitələrində dini dialoqa əsaslanan təbliğ yolu ilə yayılmış, Asiya və Afrikada geniş coğrafiyada intişar tapmışdı. Bununla da sözügedən iki qitə demək olar ki, müsəlmanlaşmışdı. Yeni dünya – Amerika və Avstraliya kəşf edilənədək Asiya və Afrika Qədim dünyanı təmsil edirdi. Qədim zamanlarda islam Avropanın bir çox yerində yayılmışdı. Avropanın cənub əraziləri, Ənədəlüs və Aralıq dənizi hövzəsi ölkələri islamın təsiri altında idi. İndiki dövrdə islam Bosniya və Herseqovində öz mövcudluğunu qoruyub saxlayıb. Avropa ölkələrinin əksəriyyətində müsəlman azlıqlar yaşayır. Həmçinin, İngiltərə, Almaniya və Fransa kimi Avropa ölkələrində müsəlmanlar heç də azlıqda deyillər. Amerika Birləşmiş Ştatları və Kanadada da müsəlmanlar kifayət qədər çəkiyə malikdirlər.

Dediyimiz kimi, islamın yayılmasında dialoqun rolu böyükdür. İslamın Qədim dünyanın ölkələrində və müasir dövrdə bəzi Avropa və Asiya ölkələrində belə sürətlə yayılmasında dialoqun rolunu danmaq mümkün deyildir. Qeyd edək ki, islam fəthatları insanları zorla müsəlmanlaşdırmaq məqsədi daşımamışdır. Əksinə, əsas məqsəd insanların müsəlman olmasına maneə yaradan əngəlləri aradan qaldırmaq olmuşdur. Çünki islamı tanıyıb onu qəbul etmək istəyənlərin qarşısını kəsən qüvvələr və amillər mövcud idi.

İslam hələ də dialoq yolu ilə dünyada yayılır. Özü də ağıl, azadlıq, demokratiya əsri adlandırılan bir dövrdə! Bütün bu sadalananlar – ağıl, azadlıq və demokratiya dinlərin təqdimində, tanınması və təbliğində dialoqu yeganə məqbul vasitə kimi zəruri edir.

Müasir dövrdə islam bir tərəfdən, ağlabatanlığı səbəbi ilə, digər tərəfdən isə dialoq yolu ilə rəşional inandırma sayəsində özünə ən çox tərəfdar toplamış dindir.

2. Vatikan bəyannaməsi: islam və müsəlmanlarla münasibətlərin yaxşılaşdırılması.

Dialogun səmərəsindəndir ki, müsəlmanların digər din və mədəniyyət mənsubları ilə münasibətləri yaxşılaşıb. Bu münasibətlərin inkişafı müasir dövrdə digər dinlərlə islam dialogu komitələrinin sayəsində baş verib. Belə komitələrin ən mühümləri islam müəssisələri və Vatikan arasında dialog komitələridir. Dialogun faydasındandır ki, 1964-cü ildə Vatikan xristianlıqla islamın münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə dair bəyannamə imzalayıb. Vatikanın bu bəyannaməsi müasir xristianlıq tarixində mütərəqqi addım olub islama müsbət münasibəti əks etdirirdi. Bu bəyannamə xristian vicdanını islam haqda obyektiv düşünməyə sövq etdi. Söhbət islamın yaranmasından etibarən, səlib yürüşləri və Yeni dövr Qərb müstəmləkəçiliyinin müsəlman ölkələrini əsarət altına saldığı zaman xristian-müsəlman mübarizənin təsirindən çıxıb bilməyən xristian vicdanından gedir. Elə isə zəruri idi ki, Vatikan müsəlmanlarla yeni münasibətlərə əsas verəcək etimad nöqtəsi axtarsın. Elə bir etimad nöqtəsi ki, tarixi, siyasi və hərbi mübarizənin təsirlərini, izlərini unutdursun.

Vatikanla islamın dialogu bəzi böyük qurumlar vasitəsi ilə baş tutmuşdu. Məsələn kimi Əzhər universitetini göstərmək olar. Belə ki, bu universitet xristian-müsəlman münasibətləri tarixində əsas dönüş nöqtəsi rolunu oynamışdır.

Hər iki tərəf arasında yeni növ münasibətlərin qurulmasına həsr edilmiş ciddi səy və zəhmət qarşılıqlı hörmətə, bir çox problemlərin həlli və təhlükələrdən bəşəriyyətin qorunmasında dinlərin rolunun tanınmasına əsaslanır. Bir misalla kifayətlənək: Kommunizmin dünyada yayılması ilə mübarizədə islamla Vatikan eyni cəbhədən çıxış etmişdir. Düzdür, siyasətçilər bu rolu kapitalist Qərbin siyasi zəhməti kimi qələmə verirlər. Ancaq tarixi reallıq göstərir ki, islam və Vatikan kommunizmin tənqidində böyük paya sahib olmuş, onunla dini mübarizə aparmışlar ki, bu da həmin sistemin süqutunu təzələşdirmişdir. Bunu kommunizmin tənqidinə həsr edilmiş dini nəşrlərdə təsdiqləyir. Belə tənqid kitabları müsəlman və xristian alimləri tərəfindən qələmə alınmışdır. Çünki kommunizm öz ateist təmayülü ilə islam və xristianlıq üçün ortaq təhlükə rolunu oynayır.

Qabaqcadan razılaşma olmadan belə, hər ikinin dinin alimləri kommunizmi sərt şəkildə tənqid edirdilər. Bütün bunlar öz növbəsində kommunizmin həddləri daxilində qismən saxlanılmasına im-

kan vermişdi. Sonralar kommunizmə öz hüduqları daxilində də hücum olundu və o, Sovet İttifaqının süqutundan dərhal sonra öz ideoloji-siyasi kəsərini itirdi. Qeyd olunmalıdır ki, kommunizmin iflasından həm xristianlıq, həm də islam səməərə gördü; bütöv ölkələrdə ənənəvi dinlər bərpa edildi, kommunizmin domokl qılını gücünə dinlərindən məcburən əl çəkmiş milyonlarla insan ənənəvi inanclarına qayıtdı. Müsəlman və xristian ölkələrində kommunizmin bir ideologiya kimi dəstəklənməsi zəiflədi; Qərbin kapitalist ölkələri və Sovet İttifaqının arxasınca gedib onunla ideoloji baxımdan əlaqəli olan bəzi islam ölkələrindəki kommunist partiyalarının əksəriyyəti bağlandı.

Dialogun səməərəsidir ki, islam Vatikan tərəfindən xristianlıqdan ayrı müstəqil din kimi təsdiqləndi, etiraf edildi¹. Halbuki ona qədər xristian Qərbində islama ümumi baxış şərqşünasların təsvir etdiyi kimi idi: – İslam müstəqil din deyil, yəhudilik və xristianlığın təhrif edilmiş formasıdır. Məhz belə nöqtəyi-nəzərə görə, islam ya qiyamçı yəhudi (və ya xristian) fırqəsidir, ya da xristian (və ya yəhudi) bidətçi təriqətidir; ən yaxşı halda isə bu din yəhudilik və ya xristianlığın təhrif edilmiş variantıdır. Sonuncu nöqtəyi-nəzərə görə, ərəb zəhniyyətinə uyğun gəlməsi üçün yəhudilik və ya xristianlıq təhrif edilib və islam ortaya çıxıb. Hətta Quranı “ərəblərin tövratı”, “ərəblərin incili” kimi xarakterizə edənlər tapılmışdı. Bununla da islamın sözügedən iki dinin təhrifə uğramış variantı hesab edilməsi iddiasının möhkəmləndirilməsi məqsəd güdülmüşdür.

Həmçinin, dialogun faydalarındandır ki, Vatikan 1964-cü ildə məlum bəyannaməni elan etmişdir. Bu bəyannamə yeni münasibətlərin qurulmasının başlanğıcı olmuşdur; islam yəhudilik və xristianlıqdan ayrı, müstəqil din kimi qəbul edilmiş, onun əvvəlki iki dinlə əlaqəsi təsdiqlənmişdi. Vatikan bu əlaqəni “İbrahim irsi” (Abrahamic Tradition) çərçivəsində nəzərdən keçirmişdi. Bununla da Vatikan yəhudilik, xristianlıq və islam arasında dini yaxınlığa eyham vurmuş, xüsusilə də tövhid, vəhy və peyğəmbərlik, əksər peyğəmbərlərə (Onlara salam olsun!) iman, ölümdən sonra təkrar dirilmə,

¹ Şeyx Yusif əl-Qərdavi. Müsəlman-xristian dialogu // “əl-Müslim əl-Müasir” jurnalı, Qahirə, 1997, № 86, səh. 155.

mükafat və cəzalandırılma, cənnət və cəhənnəm kimi etiqad təlimlərində onların müştərəkliyini təsdiqləmişdir. Bu bəyannamə ilə İsa peyğəmbərin (Ona salam olsun!) islama görə statusu – onun Allah deyil, peyğəmbər olmağı Vatikan tərəfindən qəbul edilmişdi. Məlum olduğu kimi, müsəlmanlar Həzrəti İsanın (Ona salam olsun!) ilahiliyini qəbul etmir, onu peyğəmbər kimi tanıyırlar; ona iman gətirir, məqamını yüksək tutur, möcüzələrinə də inanırlar.

Habelə, məlum bəyannamədə Həzrəti Məryəmin (Ona salam olsun!) islamdakı statusu etiraf edilib; məlum olduğu kimi, Qurani-Kərimdə Həzrəti Məryəmi yəhudilərin ittihamları qarşısında müdafiə edən ayələr mövcuddur.

Beləliklə, islamın İbrahim irsi ilə əlaqəsi müəyyənləşdirilmiş, “xüsusilə də xristianlıqla münasibətləri tənzimlənmişdi. Təsdiqlənmişdir ki, islam müstəqil dindir, digər dinlərlə yaxınlığı var; bir çox dini anlayışlarda onlarla oxşardır; İbrahim irsinin bir parçasıdır”¹.

Xristian-müsəlman dialoqu Vatikan vasitəsilə baş tutmuş, sonralar isə bu dialoqun əhatə dairəsi genişlənmişdir ki, digər xristian təriqətlərini də əhatə etsin. Vatikan “Vatikanla dialoq” komitəsinə oxşar xristian-müsəlman dialoqu komitələri təsis etmişdir. XX əsrin ikinci yarısı, xüsusilə də məlum bəyannamənin elanından sonrakı dövr xristian-müsəlman dialoqu sahəsində böyük canlanmanın şahidi olmuşdur. Bu da dünyanın bütün dinləri ilə dialoqa qapı açmışdır.

Xülasə, demək mümkündür ki, dialoqun ən əhəmiyyətli səmərəsi dinlər arasında böyük yaxınlaşmanın baş tutmasıdır. Sözügedən yaxınlaşma isə müxtəlif dini dialoq komitələri, dinlərarası ortaqların məxrəcin təmini üçün çağırılmış konfransları vasitəsilə reallaşmışdır. Bu zaman dialoqa xalqlararası dini münasibətlərin inkişafında əlaqələndirici vasitə kimi etimad göstərilmişdir.

3. Dəvətdə dialoqun digər faydaları.

Bu faydalara aşağıdakılar daxildir:

¹ Məhəmməd Ərkal. Müsəlman-xristian dialoqu və bəzi təkliflər // “İslam və sivilizasiyalararası dialoq” simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: “Məktəbə əl-Məlik Əbdüləziz” nəşriyyatı, 2004, səh. 454.

- Dialoq qədim və müasir dünyada islamın sürətlə yayılmasına kömək etmişdir. Dialoq vasitəsilə islamın əsas dəvət prinsipləri qorunub-saxlanmışdır. Bu prinsiplərin ən mühümlərinə dini tolerantlıq, təəssübkeşliyin ləğvi, zorla müsəlmanlaşdırmama, dini etiqad sərbəstliyi, dini-mədəni fərqlənmə hüququ, islamı qeyri-müsəlmanlara rəşional qənaətbəxşliklə başa salma daxildir.

- Dialoq islamın universallığının təsdiqi və digər dinlərin tanınması arasında lazımlı tarazlığın təmininə imkan yaratmışdır. Bununla da hər iki hal arasında yarana biləcək ziddiyyətin qarşısı alınmışdır. İslamın universallığı bütün dünyada onun təbliğini zəruri etmişdir. Ancaq bu, o demək deyildir ki, islam zorla qəbul etdirilməlidir. Əksinə, islamı tanıtmqla, dialoq yolu ilə təbliğ etmək, din seçmədə sərbəstliyə əhəmiyyət vermək lazımdır. Qeyri-müsəlmanlara aparılan dialoqun nə ilə nəticələncəyi islamın təbliğinə əngəl deyildir; ya onlar deyilənlərlə qane olub islamı qəbul edərlər, ya da etməzlər. Dialoq nəticəsindən asılı olmayaraq dialoqdur! Hər iki halda dini seçim sərbəstliyinə zəmanət vermək zəruridir.

- Dialoq müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların münasibətlərini tənzimləyən bəzi əsas prinsiplərə dayaql olmuşdur. Bu prinsiplər başqaları ilə münasibətlərdə dəvətə düzgün istiqamət verir. Həmin prinsiplərə:

- bəşəriyyətin birliyi və bir kökdən törəməsi;
- bir insan tipində birləşmə;
- qarşı tərəfin bəşəriyyətinin qəbulu;
- onun hüquqlarının, xüsusilə də fərqlilik hüququnun tanınması;
- etiqad sərbəstliyi;
- dinlərarası qarşılıqlı ehtiram;
- bu dinlərin bəşəriyyəti xoşbəxtliyə aparan ortaql dəyərlərə sahib olması;
- insanlar arasında dini, irqi və rəng, dil ayrı-seçkiliyinin yol-verilməzliyi¹;

¹ İslam mədəniyyətinin bəşəriyyəti, № 123 // "İslam problemləri" silsiləsindən, Qahirə: İslam İşləri Ali Şurası, 2005, səh. 182.

- müsəlmanla qeyri-müsəlmanın əlaqələrində ədalətin əldə bayraq edilməsi daxildir.

- Dialog dinlərarası təmas ideyasının möhkəmlənməsinə, xalqların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinə, yaşamağına rəvac vermiş, təkəbbür və dini-mədəni təəssübkeşliyə əsaslanan dinlər və mədəniyyətlərin mübarizəsi nəzəriyyələrinin təkzibinə şərait yaratmışdır.

- Dialog imkan vermişdir ki, bir sıra Qərb ölkələrində islama və islam təbliğinə dair səhv təsəvvürlər təshih edilsin. Nəticədə, islamın və müsəlman mədəniyyətinin adını qara çıxaran, bu dinə və müsəlmanlara qarşı ədavət və nifrət aşılayan təlim-tədris metodları yenidən nəzərdən keçirilmişdir.

- İslam fəaliyyəti sahəsinə dialogun böyük faydası dəymişdir. Belə ki, bir çox islam müəssisələri məzhəblərarası yaxınlaşma çağırışlarına hay vermiş, məzhəb təəssübkeşliyinin ləğvində, müsəlmanları narahat edən problemlərin həlli üçün qüvvələrin və səylərin birləşdirilməsində, daxildə və xaricdə müsəlmanlar arasında dialog mədəniyyətinin yayılmasında əməkdaşlıq təkliflərini razılıqla qarşılamışlar.

- İslam dünyasındakı aktiv dialog fəaliyyəti mədəniyyətlərarası dialoqa dair beynəlxalq sənədlərin hazırlanmasında müsəlmanların iştirakını təmin etmiş, dini-əxlaqi qayda-qanunlara əsaslanan dialog mədəniyyətinin yaranmasında müsəlmanları da pay sahibi etmişdir.

- Dialog sayəsində islama dəvət fəaliyyəti anlayışlar, vasitələr və mexanizmlər baxımından daha da təkmilləşmişdir. Bu, həm dinlərin, həm də mədəniyyətlərin dialoqu problemlərinə aydınlıq gətirmək sayəsində mümkün olub. Sözügedən problemlər heç vaxt indiki dövrdə olduğu qədər ciddi şəkildə nəzərdən keçirilməyib; mədəniyyətlərin toqquşması və dinlərarası mübarizə nəzəriyyələrinin beynəlxalq səviyyədə aktuallaşmasından sonra məsələ daha ciddiləşmişdir. Odur ki, dini-mədəni xitab tərzini təkmilləşdirilməli, beynəlxalq arenada özünə yer etmiş yeni təmayüllərlə ayaqlaşması üçün təbliğ metodları inkişaf etdirilməlidir. Özü də elə bir dövrdə ki, siyasi dəyişikliklər nəticəsində islam terrorla eyniləşdirilib. Bu səbəbdən təbliğ qurumları bu təmayüllə mübarizə aparmalıdır. Məlum qurumlar dialog fəaliyyətindəki inkişafı daima izləməli, ondakı yenilik-

lərdən faydalanmalı, islamı təbliğ fəaliyyəti ilə din azadlığı, etiqad sərbəstliyi arasında uyğunluq yaratmalıdırlar ki, islama dəvət üsullarında ziddiyyət yaranmasın. Həmçinin, dinlərarası dialoq metodlarından, mexanizmlərindən, vasitələrindən, tənzimləmə yollarından faydalanmaq olduqca zəruridir. Bununla da müsəlmanlar məlum dialoq fəaliyyətlərində iştirak edəcək peşəkar kadrlar hazırlaya biləcəklər.

- Əcnəbi ölkələrdə yaşayan müsəlmanların vəziyyətinin yaxşılaşmasında dialoqun böyük rolu olmuşdur. Belə ki, beynəlxalq səviyyədə dialoq mədəniyyətinə maraq əcnəbi ölkələrdəki müsəlman azlıqların vəziyyətinə təsir göstərmişdir. Nəticədə onların vəziyyəti yaxşılaşmış, hüquqlarına zəmanət verilmişdir. Həmçinin, dialoq sayəsində Qərbdə bu azlıqlara Müsəlman dünyasına çıxış qapısı kimi nəzər salmağa başlamışlar.

Xüsusən 11 Sentyabr hadisəsindən sonra Qərbdəki müsəlman azlıqlara təzyiq göstərilmişdir. Hələ də bu azlıqlar müxtəlif formada zülmə məruz qalırlar; xoş münasibətdən məhrumdurlar, onlara ölkə vətəndaşları kimi etimad bəslənilmir. Bu ağır vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün müsəlman ölkələr həmin azlıqların yaşadıkları dövlətlərlə beynəlxalq səviyyədə davamlı dialoq aparmalıdır. Həmçinin, həmin azlıqlar yaşadıkları ölkələrlə dialoqa girməlidir. Etibarın qaytarılması dialoq vasitəsi ilə, yüksək müsəlman davranışı nümayiş etdirməklə, dövlətlərin qanunlarına, müsəlman identikliyinə zərər verməyən adət-ənənələrinə əməl etməklə mümkündür. Eləcə də Qərb ölkələrinin mədəniyyətini dərinlən öyrənmək lazımdır. Təbii hallarda müsəlman azlıqlar islam ölkələri ilə Qərb ölkələrini əlaqələndirən körpü rolunu oynaya bilirlər. Bunun üçün onlar Qərb ölkələrində müsəlman davranışı və dəyərlərini layiqi ilə təmsil etməli, dini ekstremizm və mədəni qapalılıqdan uzaq durmalıdırlar. Çünki onlar həmin ölkələrdə yaşamağa, yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmağa məcburdurlar.

- Dialoq və qeyri-müsəlman azlıqların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması: dialoq müsəlman ölkələrindəki qeyri-müsəlmanlara olan münasibətlərin yenidən tənzimlənməsinə səbəb olub. Dialoq göstərmişdir ki, müsəlman ölkələrindəki dini azlıqlara münasibətdə bəzi ça-

tışmayan cəhətlər mövcuddur. Ancaq bu, dini deyil, tarixi amillərdən irəli gəlir. Odur ki, islam ölkələrindəki qeyri-müsəlmanlara münasibətdə islam prinsiplərinə qayıdış¹, dini-mədəni tolerantlıq, ədalət və bərabərlik prinsiplərinin dəstəklənməsi aktualıq kəsb etmişdir. Bu, dialogun mühüm faydalarından biridir. Çünki belə olan halda daxilə müsəlmanların təhlükəsizliyi təmin edilir, daxili dini sabillik qorunub-saxlanılır, dini azlıqların hüquqlarının qorunması bəhanəsi ilə xarici qüvvələrin islam ölkələrinin daxili işlərinə müdaxiləsinin qarşısı alınır. Həmçinin, bu yolla beynəlxalq təşkilatlara tabe insan haqları qurumlarının tənqidi məruzələrinə, BMT və bəzi super dövlətlərin dini zülmə dair hesabatlarına tuş gəlməmək mümkündür. Hər şeydən qabaq qeyri-müsəlmanlara münasibətdə islamsayağı ədalətə zəmanət verilməli, islamın bu məsələyə xas əzəli prinsiplərinə riayət edilməlidir.

İNFORMASIYA SAHƏSİNDƏ DİALOQUN FAYDALARI

Dialog mədəniyyətinin qurulmasında informasiya böyük rol oynayır. Bunun üçün müxtəlif informasiya vasitələrindən bacarıqla istifadə etmək lazımdır. Çox təəssüf ki, İslam dünyasında informasiyadan bacarıqla istifadə edilmir. Çünki hərtərəfli islam informasiya strategiyası işlənib-hazırlanmayıb.

Son illərdə, xüsusilə də 11 Sentyabr hadisəsindən sonra məhz dialog səbəbi ilə informasiya sahəsində bir sıra səmərəli addımlar atılıb. Bu addımların ən mühümlərinə daxildir:

1) Dialogun informasiya sahəsindəki əhəmiyyəti müəyyənləşdirilib; dialog mədəniyyəti ideyalarının yayılmasında, dinlərarası münasibətlərdə qardaşlıq ruhunun aşılmasında KİV-in rolu aydınlaşıb. Qeyd edək ki, dinin adından zorakılığa haqqın qazandırıldığı müharibələr və mübarizələr dövründə medianın əhəmiyyəti danılmazdır.

¹ Məhəmməd Osman əl-Xəst. Sivil cəmiyyət, islam mədəniyyətinə görə plüralizm və tolerantlıq // "Təsamüh" jurnalı, Oman: "Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin" nəşrləri, 2005, № 12, səh. 65.

2) Müxtəlif informasiya vasitələri ilə ciddi mədəni-informasiya dialoqunun həyata keçirilməsi baş verib; fərqli rəylərə imkanın yaradıldığı, dialoq ədəb-ərkanın gözlənilməli informasiya mühiti genişləndirilib.

Qeyd edək ki, bəzi dialoq verilişlərində ədəb-ərkan qaydalarından kənara çıxılır. Dialoq üslubu təkmilləşdirilməlidir ki, qənaətbəxş informasiya dialoqu baş tutsun. Məhz belə dialoq yerli və beynəlxalq ictimaiyyətin mövqeyini islam ümmətinin xeyrinə dəyişə bilər.

İslam və müsəlmanlar haqda saxta təsəvvürlərin təshihində informasiyanın əhəmiyyətini nəzərə alsaq, görərik ki, İslam dünyasında hərtərəfli informasiya strategiyasının hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır. Belə strategiya sayəsində dialoqun məqsədlərinin həyata keçirilməsində informasiyadan lazımınca faydalanmaq mümkün olacaqdır. Bu strategiyanın əsas elementlərinə daxildir:

1. İnformasiya nəzarəti mərkəzinin yaradılması.

Bu mərkəz vasitəsilə başqaları haqda səhv təsəvvürün oyadılmasında, digər dinlər və mədəniyyətlərə qarşı təhrikçilikdə dini ideyaları informasiya alətinə çevirmə hallarına nəzarət etmək mümkündür¹.

2. İnformasiya paktının hazırlanması.

Bu pakta yazılı, şifahi, vizual informasiya yaradıcıları və internet istifadəçiləri əməl etməlidirlər ki, dinlər və mədəniyyətlər haqqında obyektiv məlumat hasil olsun, dialoq problemlərinə informasiya vasitələrində qərəzsiz münasibət formalaşsın².

3. Güclü islam informasiya sisteminin yaradılması.

Bu informasiya sistemi Qərb mediası ilə mübarizədə dialoqdan istifadə etməli, Qərbin kütləvi informasiya vasitələrində müsəlmanlar haqda səhv məlumatların təbliğinə qarşı çıxmalıdır.

4. Qərb cəmiyyəti daxilində ərəb-müsəlman informasiya təzyiqi mexanizminin hazırlanması.

¹ Nəbil Əbdülfəttah. Dinlərin siyasəti, toqquşmalar və islahatçılıq zərurətləri. Qahirə: "Məktəbə əl-Üsra" nəşriyyatı, 2005, səh. 122.

² Yenə orada, səh. 120.

Bu mexanizm dialoqdan istifadə etməklə islam nöqtəyi-nəzərinin təqdimini həyata keçirə, Qərbdə müsəlmanlar haqda təsəvvürlərin düzəldilməsinə şərait yarada bilər. Bunun üçün o, dini və mədəni həqiqətləri elmi-obyektiv formada, faktlara əsaslanmaqla çatdırmalı, ciddi və sanballı dialoq görüşmələri təşkil etməlidir.

5. İnformasiya mərkəzləri və ictimai rəyi öyrənmə qurumlarının yaradılması.

Belə mərkəz və qurumlar vasitəsilə dialoq mədəniyyəti, rəy bildirmə və əlaqə yaratma hüququna riayət şüuru formalaşa bilər.

6. İnformasiya müstəqilliyinin təmini və müstəqil milli informasiya siyasətinin aparılması.

İnformasiya müstəqilliyi və xüsusi informasiya siyasəti Müsəlman ümmətinin mənafeyinə xidmət etməlidir. Məhz bunun sayəsində, islam mədəniyyəti üçün təhlükə mənbəyi sayılan informasiya asılılığından xilas olmaq mümkündür¹.

7. Dialoq sahəsində informasiyanın ikili rol oynamasına imkan verməmək.

Dialoqa ruhlandıran informasiyaları qarşı tərəfdən qorxma hissini gücləndirən, başqalarına olan etibarı sarsıdan, dialoq aparmamağı təlqin edən dağıdıcı informasiyalardan fərqləndirmək lazımdır².

8. Qarşı tərəflə əlaqə yaradıb dialoq aparmada fərdlərin və kollektivlərin rolu.

Bu işdə internetdən istifadə yerinə düşür. Çünki internet vasitəsilə asan şəkildə başqa insanlarla əlaqə yaratmaq, onlara islam və müsəlmanlar haqda sağlam informasiya ötürmək mümkündür.

9. Qərarlarda, sistemlərin, mədəniyyət və dəyərlərin, davranış normalarının dəyişdirilməsində informasiyanın ciddi rola malik olması.

¹ Hüseyin əl-Övdat. Təlim-tərbiyə, Elmi-mədəni Ərəb Təşkilatı və sivil ərəb informasiyasının gələcəyi // "Əs-Səqafə" jurnalı, 1996, səh. 48.

² Rinofon Kontiyades. "11 Sentyabr", qorxu və hüquqi prinsiplər / "Səudiyyəvilər və terror: ərəb və əcnəbi yazıçıların baxışları" kitabından / Müqəddimə Səid əl-Qamidinindir // "əl-Bühus əl-Əmniyyə" jurnalı, Riyad, "Sina" nəşriyyatı, 1427, № 22, səh. 316.

11 Sentyabr hadisəsindən sonra aydın oldu ki, informasiya tarixi dəyişib ona forma vermək gücünə malikdir. Digər bir tərəfdən, bu, onu da göstərir ki, informasiya dialoq mədəniyyətinin yayılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

10. İxtisaslı informasiya tədqiqatları mərkəzlərinin yaradılması.

Bu mərkəzlər vasitəsilə, islam və müsəlmanlar haqda səhv təsəvvürlərin formalaşdırılmasında Qərb mediası və kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətinə qarşı lazımi tədbirlər görmək olar. Vahid informasiya mexanizmi və strategiyasının olmaması Qərbə şərait yaradır ki, informasiya meydanında “at oynatsın”.

TƏRBİYƏ SAHƏSİNDƏ DİALOQUN FAYDALARI

Dinlərin və mədəniyyətlərin dialoqu sahələri ən qəliz ictimai fikir sahələri hesab edilir. Bu sahələr üzrə dialoq alimlər, mütəfəkkirlər, ziyalılar, siyasətçi və diplomatlar tərəfindən aparılır. Həmçinin, bu dialoq beynəlxalq mədəniyyət və fikir təşkilatları səviyyəsində baş tutacaq dialoqdur. Belə təşkilatların ən başlıcalarına BMT və ona tabe mədəni-siyasi təsisatlar daxildir. Habelə, məşhur müsəlman, xristian və yəhudi təşkilatları, beynəlxalq universitetlər, dini-mədəni tədqiqat mərkəzləri və şərqşünaslıq elmi səviyyəsində dialoq aparılmalıdır. Hindistan, Çin və Yaponiya dinlərinin mənsubları da həm dinlərin, həm də mədəniyyətlərin dialoqu təsisatları yaradıblar. Bu təsisatların nəzdində isə komissarlıqlar, mərkəzlər inşa edilib, müvafiq nizamnamələr hazırlanıb. Bu nizamnamələr dünyanın seçmə universitetləri tərəfindən elmi-tədqiqat mövzusu kimi təsdiqlənib. Bu mövzular əsasında təlim-tədris proqramı tərtib edilib ki, beynəlxalq diplomatik mərkəzlərdəki siyasi-diplomatik danışıq təlimlərinə bələd olacaq dialoq mütəxəssisləri hazırlansın.

Deməli, biz mürəkkəb ideoloji vəziyyətlə üz-üzəyik. Bu səbəbdən, dini-mədəni səviyyədə dialoq fəaliyyəti üçün ixtisaslı kadrlar hazırlayan xüsusi tərbiyə metodikasına ehtiyac vardır. Həqiqət bundan ibarətdir ki, Qərbdə bizi dini-mədəni dialoq üzrə təlim-tərbiyə və ixtisas vermə işində çox-çox qabaqlayıblar; qərblilər dinlər

və mədəniyyətlərarası dialog mərkəzləri yaradıblar, dialog üzrə təlim proqramları tərtib ediblər. Habelə, Qərbdə dialog sahəsində dinlərin təsnifatı aparılıb və buna uyğun təlim proqramları, metodlar təsis olunub; dinlərarası dialog mövzusu ali təhsil proqramına daxil edilib, magistr və doktorantura dissertasiyalarının tədqiqat mövzusunə çevrilib.

Dialoga hazırlıqda, onda ixtisaslaşıb dialog üzrə təlim-tədris işi aparmaqda Qərbin çəkdiyi min-bir zəhmət qarşısında müsəlmanlar hələ də müxtəlif sahələrdə (təbliğ, mədəniyyət, təlim-tərbiyə, informasiya, siyasət, iqtisadiyyat, sosiologiya və s.) dialogun əhəmiyyətini başa düşməyiblər. Halbuki bütün bu sahələr üzrə beynəlxalq münasibətlər ciddi elmi və təlim-tərbiyə dialogu əsasında tənzimlənir. Bu səbəbdən görürük ki, dinlər və mədəniyyətlərarası dialoga həsr olunmuş beynəlxalq konfranslarda, seminarlarda müsəlman ölkələrindən olduqca az sayda alim və mütəfəkkir iştirak edir. Onların da əksəriyyəti ənənəvi dini rəhbərlərdir. Çox təəssüf!

İxtisaslı qurumların sayının azlığı səbəbi ilə Müsəlman dünyasında beynəlxalq səviyyəli dialog üzrə ikinci və üçüncü dərəcəli alimlər yetişməyib. Bunun səbəbi isə təlim-tərbiyə və ixtisaslaşdırma, dialog və danışiq üslubu sahələrində özünü göstərən qüsurlardır. Xüsusilə də dialog dili kimi ingilis dilini dərindən mənimsəməmək, dialogun metod və yollarından, mühakimə və polemika qaydalarından bixəbər olmaq – bütün bunları dialog sahəsindəki çatışmazlıqlar hesab edə bilərik.

Dialogun idarə edilməsində də qüsurlar istisna edilmir. Vurğulayaq ki, dialogun idarə edilməsi ayrıca elm sahəsinə çevrilib. Bu elm sahəsi dialog və danışiqqların tənzimlənməsini, dialog idarəetməsi ilə əlaqədar protokolları, etika qaydalarını, dialoga dair ədəbiyyatın tədqiqi ilə əməli-tədqiqi qrupların yaradılmasını öyrənir. Dialoga dair ədəbiyyat isə dialog və danışiq mütəxəssisləri üçün lazımi mənbə hesab olunur. Bu ədəbiyyatları öyrənən əməli-tədqiqat qrupları zəruri təhlillərlə məşğul olur, dialog iştirakçılarına tədqiqat və təhlillərin nəticələrini açıqlayır, qərarların çıxarılması və tövsiyələrin hazırlanmasında onlara yardımçı olur. Bununla da dialog iştirakçıları həm elmi, həm əməli, həm də psixoloji baxımdan dialoga hazır olur, onun məqsədlərini başa düşürlər.

Nə qədər ki, problemə ciddi yanaşılır, Müsəlman dünyası dinlərin, mədəniyyətlərin dialoqu sahəsində acınacaqlı vəziyyətdən yaxa qurtara bilməyəcəkdir. Müsəlmanlar bu problemə elmi-tərbiyəvi problem kimi baxmalıdırlar; Təlim-tərbiyə və Mədəniyyət Nazirliklərinin proqramlarında elmi-tərbiyəvi strategiya hazırlanmalı, bu istiqamət üzrə ixtisaslı qurum və mərkəzlər yaradılmalıdır. Məhz bu mərkəz və qurumlar bizə dinlərin və mədəniyyətlərin dialoqu sahəsi üzrə müsəlman mütəxəssislər, siyasət və iqtisadiyyat profilli diplomatlar yetişdirə bilər. Özü də elə bir beynəlxalq şəraitdə ki, mütəmadi baş verən problemlər müsəlmanları da daima narahat edir; qloballaşma tələb edir ki, peşəkar müsəlman kadrlar yetişsin. Bu kadrlar qloballaşmanın müsbət və mənfi tərəflərinə bələd olmalı, onun beynəlxalq tələbatlarından baş çıxarmalı, onunla “ünsiyyət”ə girməyi bacarmalı, onun bütün istiqamətləri üzrə diplomatik yanaşma qabiliyyəti nümayiş etdirməlidirlər. Onlar bu zaman dünyanın yeni mənzərəsində müsəlmanların mövqeyini qoruyub-saxlamalı, islamın mənafeyini müdafiəyə qalxmalıdırlar. Özü də elmi-tərbiyəvi və təsisatçılıq qabiliyyətlərini nümayiş etdirməklə. Onlar gözlənməlidirlər ki, kənardan kimsə durub müsəlmanları müdafiə etsin¹.

Birinci: Dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqa tərbiyəvi-metodoloji hazırlıq.

Ümumiyyətlə dialoq, xüsusilə də həm dinlər, həm də mədəniyyətlərarası dialoq uzun müddətli tərbiyəvi-metodoloji hazırlıq prosesi tələb edir. Bu hazırlıq elmi-tərbiyəvi əsaslarla aparılmalıdır. Bu da zəruri edir ki, hazırlıq prosesi təlim-tədris metodları ilə əlaqələndirilsin. Əməli təlim-tədris prosesinin məqsədlərindən biri də dialoq aparmağa qadir nəsillərin yetişdirilməsidir. Belə nəsillər sağlam təlim-tədris üsulları və obyektiv tərbiyə metodlarını mənimsəmiş nəsillərdir. Məlumdur ki, obyektiv tərbiyə metodları gənc nəsle müzakirə, dialoq, polemika, mühakimə qabiliyyətlərini aşılayır ki, nəticədə onlar informasiyanı müzakirə və təhlil edib tənqidin süzgecindən keçirə bilirlər. Həmçinin, belə gənc nəsillərdə fikrin sərbəst ifadəsi qabiliyyəti formalaşır. Rəy mübadiləsində, fəhmin genişlən-

¹ Mustafa Möhsün. Tərbiyə, dəyişilən dünyada tərəqqi və novatorluq vəzifəsi: qloballaşma şəraitində təhlükələr və ümidlər // “əl-Kəlimə” jurnalı, Beyrut, 2003, № 39.

məsində, tələbindən xilas olmada fikri sərbəst ifadə etmənin böyük rolu vardır. Bütün bunlar imkan verir ki, gənc nəsil qısa müddət ərzində çox şeyi öyrənsin.

Dialog mütəxəssisinin yetişdirilməsi hələ erkən təlim mərhələlərindən başlanır. Ola bilsin ki, məhz bu cəhət dialog və danışiq sahəsində Qərbin müsəlmanları qabaqlamasına səbəb olub. Çünki Qərbin təlim-tərbiyə sistemində müstəqil formada rəy bildirmək, tənqid qabiliyyətini inkişaf etdirmək əsas cəhətlərdir. Qərb təhsil sistemində təhlil və tənqid vasitəsilə, sağlam pedaqoji metodlar əsasında şagirdlər erkən mərhələdə alim şəxsiyyət kimi yetişdirilir.

Elə isə zəruridir ki, İslam dünyasındakı təlim-tədris sistemlərinin pedaqoji metodları yenidən nəzərdən keçirilsin. Bu metodlara yeni məzmun qazandırmaq lazımdır ki, təlim-tədris funksiyası uğurla yerinə yetirilsin. Əslində, bu funksiya şəriətin və əxlaqın qaydaları çərçivəsində sərbəst rəy bildirmə qabiliyyətinə malik müsəlman şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır.

Həmçinin, müsəlman ölkələrində dini təhsil sahəsində təlim-tədris metodlarının təkmilləşdirilməsi olduqca zəruridir. Çünki dini təhsili başa vuranlar əksər hallarda daxili və xarici dini-mədəni dialogun tənzimlənməsi işinə cavabdehirlər. Axı beynəlxalq səviyyədə dinlərarası dialogun aparılması hər şeydən əvvəl dialog sahəsində ixtisaslı din alimlərinin vəzifəsidir. Məhz belə din alimləri dialogun vasitələri və mexanizminə dərinlən bələd olub onun problemlərini dürüst şəkildə həll etməyə qadirdirlər. Onlar beynəlxalq dialog konfranslarının aparıldığı əcnəbi dilləri də yaxşı bilənlərdir. Məhz bu səbəblərə görə, Müsəlman dünyasında dini təhsildə islahatlar aparılmalıdır ki, dialog prosesinə rəvac verilsin, müsəlmanların həm öz aralarında, həm də başqaları ilə münasibətində dialog mədəniyyəti formalaşsın.

Bütün bunlar son məqamda islam dəvətinə xidmət edir. Çünki tələb olunan şey fikri-mədəni vəziyyətin dəyişdirilməsidir. Bununla da müsəlmanlar öyrənib-götürməyə, polemika və müzakirələrin aparılmasına hazır olurlar.

İnformasiya inqilabı və internet şəbəkəsi, peyk kanallar vasitəsilə informasiyanın asan şəkildə əldə edilməsi:

- ümumi və xüsusi mədəni göstəricilərin çoxalmasına;

- saf-çürük və tənqid etmə imkanlarının artmasına;
- məlumatların müştərək formada təqdiminə;
- dini dialoqlarda iştirak sayəsində internet şəbəkəsinin lazımı materiallarla təmininə səbəb olmuşdur.

Müsəlman dünyasının dini təhsil sistemi beynəlxalq yeniliklərə cavab verməli, müstəqil və müasir, eyni zamanda maarifləndirici dini təhsil forması yaradılmalıdır. Məhz belə təhsil sayəsində əsrin problemlərini dərk etmək, dialoq və disputlara hazır olmaq mümkündür.

Müsəlman dialoqçunun tərbiyəvi hazırlığı aşağıdakı məqsədləri güdür:

- Dialoq anlayışını dərinlən mənimsəməklə dialoq mədəniyyətini yaymaq.

- Rəy çoxluğuna hörmət, dialoqa rəy bildirmə vasitəsi kimi baxmaq, qarşı tərəfi cavablandırmada dialoq etikasını təbliğ etmək.

- Dialoqa dair deduktiv dəlil gətirmə və sağlam rəşional xitab qabiliyyətini inkişaf etdirmək¹.

- İnamla dialoq aparmağa qadir, dialoqa dair zəruri elm və bilik sahələrini, mexanizmləri mənimsəmiş müsəlman şəxsiyyətinin formalaşdırılması.

- Dinlərə və mədəniyyətlərə dözümlü yanaşmaq, maarifləndirici dini tərbiyələndirmə yolu ilə başqalarının dini inanclarına və etiqad müxtəlifliyinə ehtiram ruhu aşılamaq.

- Fərqli nöqtəyi-nəzərlər üzrə hazırlıq keçmək, tənqidi rəylər əsasında tərbiyə almaq.

- Dinlərarası dialoqun problemləri üzrə ixtisaslaşmaq; müsəlman dialoqçunun əsas elmi bazasını formalaşdırən ənənəvi elm sahələri ilə yanaşı, dinlərin, mədəniyyətlərin müqayisəsinə dair ixtisasların artırılması.

- Dini-mədəni mövzularda şəxsi rəyini bildirməyə qadir, xüsusilə də digər dinlərə xas terminologiyayı yaxşı mənimsəmiş müsəl-

¹ Abdullah Əli əl-Əyan. Dialoq və onun islam dünyagörüşünə bəxş etdiyi faydalar // "Təsamüh" jurnalı, Oman: "Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyi"nin nəşrləri, 2004, № 6, səh. 255.

man dialogçunun hazırlanması üçün tələb olunan linqvistik ixtisaslaşma.

İkinci: Tərbiyə sahəsində dialogun faydaları.

Şübhə yoxdur ki, Müsəlman dünyası yerli, regional və beynəlxalq səviyyədə keçirilmiş dinlər və mədəniyyətlərarası dialog fəaliyyətlərindən xeyli faydalanmışdır. Bu, aşağıdakı şəkildə baş vermişdir:

1. Dialog mədəniyyətinə, xüsusilə də dinlərarası dialoqa olan beynəlxalq maraq islam metodologiyasının doğruluğunu təsdiqləmişdir. Söhbət müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların münasibətlərini hər şeydən əvvəl dialog müstəvisində nəzərdən keçirən islam metodologiyasından gedir. Qərb özünün uzun əsrlik tarixi boyu belə dialog metodunun "iynə belə düşə bilməmişdir". Çünki Qərbin tarixi digər dinləri rədd edən dini-teoloji mübahisələr tarixidir. Ancaq XX əsrdə vəziyyət dəyişdi; Qərbdə demokratiyanın qələbə çalması digər dinlərə münasibətdə dəyişikliyə səbəb oldu. Qərbdə xristian təriqətlərinin bir-birinə küfrdə təqsirləndirməsi halı ekumenizm hərəkətinə (Ecumenical Movement) qədər davam etdi. Bu hərəkət xristian təriqətlərinin bir-birinə yaxınlaşmasında böyük rola malik olmuşdur.

Xristianlığın digər dinlərlə dialoqa girməsi yalnız 1964-cü ildə Vatikan bəyannaməsinin qəbulundan sonra baş tutdu. Bu bəyannamə əsasında xristianlığın katolik qolu ilə digər dinlər və ideologiyalar arasında münasibətlərə yenidən nəzər salındı. Katoliklikdən sonra xristianlığın digər qolları və təriqətləri digər dinlərlə dialog münasibətinə daxil oldu.

Bildiyimiz kimi, islam hələ lap başlanğıcdan digər dinlərin mövcudluğunu, dini plüralizm hüququnu tanıyıb. Bu səbəbdən o, müsəlmanlara dialog ruhu aşılamaş, onlara dialogun ədəb-ərkanını, qaydalarını öyrətmişdir. Bununla da islam bir tərəfdən, dini təbliğin aparılmasını, digər tərəfdən isə başqa din mənsubları ilə münasibət yaratmağı məqsəd güdmüşdür.

2. Həmçinin, mədəniyyətlərarası dialoqa olan beynəlxalq maraq digər mədəniyyətlərə münasibətdə islam metodologiyasının dürlütlüyünü təsdiqləmişdir. Çünki islam müsəlmanlara digər mədəniyyətlərə dözümlü yanaşmağı, hətta müsəlman mədəniyyətinin maddi-fiziki tərəflərinin qurulmasında bu mədəniyyətlərdən fayda-

lanmağı öyrətmişdir. İslam öz mənsublarına öyrətmişdir ki, digər mədəniyyətlərə hörmətlə yanaşıb onları təhqir etməsinlər, onlarla əməkdaşlığa can atsınlar. İslamın tərbiyəsi sayəsində müsəlmanlar başa düşmüşlər ki, bütün bəşəriyyətin xoşbəxtliyi – islam mədəniyyətinin ən başlıca qayəsidir. Müsəlmanlar fərqlinə varıblar ki, ümumdünya mədəniyyəti yalnız bir xalqın malı deyildir; o, bütün xalqlar və formasiyaların ortaq nailiyyətidir. Odur ki, bütün insanların xoşbəxtliyi üçün çalışmaq lazımdır. İslam mədəniyyətinin əsas məqsədi təkcə müsəlmanların xoşbəxtliyini təmin etmək olmamışdır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə islam mədəniyyəti qədim yunan-roma və müasir Qərb mədəniyyətlərini üstələyib. Ancaq bu üstünlüyə baxmayaraq, o, mədəni təkəbbürdən uzaq olmuşdur¹. İslam mədəniyyəti maddi-mədəni nailiyyətlərdə möhtəkirlik etmədən bütün insanların xoşbəxtliyinə cəhd göstərmişdir. Yeni dövr Qərb mədəniyyəti islamın bu xüsusiyyətindən faydalanmış, müsəlmanların elmlərindən götürdüyünü götürməklə intibah mərhələsini keçirmişdir. Şərqsünasların vasitəsilə latın və müasir Avropa dillərinə edilmiş tərcümələrin bu işdə böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

3. Məhəlli, regional və beynəlxalq dialoq fəaliyyətinə müsəlmanların da qoşulması Qərb müstəmləkəçiliyinin səbəb olduğu uzun əsrlik elmi-mədəni gerilikdən sonra onları dialoq mədəniyyətinin qurulmasına ruhlandırmışdır. Məlumdur ki, bu gerilik dövründə Qərb müstəmləkəçiliyi müsəlmanlara bir sıra xoşagəlməz xüsusiyyətlər aşılarmışdır. Məsələn, bunun sayəsində İslam dünyasında “başqalar”ına mənfi münasibət formalaşmış, dini təəssübkeşlik halları özünü göstərmişdir. Bu hala Qərb müstəmləkəçiliyi ilə yanaşı, həm də islam dininə və onun başqa dinlərlə münasibətinə nabelədlilik səbəb olmuşdur. Həmçinin, müsəlmanlara və onların problemlərinə münasibətdə Qərbin müasir siyasi kursunun da bu məsələdə özünəməxsus payı vardır.

Hal-hazırda dialoq mədəniyyətinə müsbət yanaşma təmayülü mövcuddur; dialoq islamın orijinal tərbiyəvi metodu hesab edilir.

¹ Bəkir Misbah Təniyə. İslam mədəniyyətində dialoq strategiyasının inkişafı // “İslam və sivilizasiyaların dialoqu” simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: “Kral Əbdüləziz” kitabxanası, 2004.

İslam dünyasında fikirləşirlər ki, dialog başqalarına münasibətdə müsəlmanların davranış formalarını dəyişə, ümumi islam nöqteyi-nəzərinə zidd mənfi yanaşmalardan onları azad edə bilər¹.

4. Beynəlxalq səviyyədə tərbiyə və əxlaq dəyərlərinə sahib çıxmada müsəlmanların rolu artmışdır. Belə ki, onlar tolerantlıq, ədalət və azadlıq dəyərlərini yayan, ümumi hüquqi mənafeə, sülh və həmrəyliyin qorunmasında əməkdaşlığa dəstək verən beynəlxalq aktların, protokolların tərtibində fəal iştirak edirlər.

5. Müsəlmanlar həm öz aralarında, həm də qeyri-müsəlmanlarla münasibətləri çərçivəsində dialog etikasını mənimsəmişlər. Məhəlli, regional və beynəlxalq səviyyədə baş tutmuş çox saylı dialog görüşmələri bu işdə böyük rol oynayıb.

6. Müsəlmanlara aşılıb ki, dini və mədəni yeknəsəqsizliklə barışmaq lazımdır. Çünki bu, islamın və dövrün zəruri tələbidir. İnformasiya inqilabı nəticəsində qloballaşan və hamıya açılan dünyadakı müasir beynəlxalq vəziyyət bunu zəruri etmişdir.

7. Xarici ölkələrdəki müsəlman azlıqların davranışlarında müsbət dəyişikliklər baş verib. Dialog yaşadıqları ölkələrin ictimaiyyəti ilə onların arasında ünsiyyət və münasibət vasitəsinə çevrilib. Bununla da onlar birgə yaşama və müsbət inteqrasiya əsasında yeni həyata qədəm basıblar. Müsəlman azlıqlar yaşadıqları ölkələrin qanunlarına riayət edir, yerlilərlə münasibətdə həqiqi islam mövqeyi nümayiş etdirirlər.

8. Dialog müsəlmanlara dini mötədilliyə sarılmaq, təəssübkeşlikdən, zorakılıqdan, nifrətdən, ümumiyyətlə dini-mədəni təəssübkeşliyin və başqalarının hüquqlarına ədavət bəsləməyə əsaslanan terrorun doğurduğu bütün növ mənfi keyfiyyətlərdən uzaq durmaq imkanı verir.

¹ Mustafa Möhsün. Tərbiyə, dəyişilən dünyada tərəqqi və novatorluq vəzifəsi: qloballaşma şəraitində təhlükələr və ümidlər // "əl-Kəlimə" jurnalı, Beyrut, 2003, № 39, səh. 74.

MƏDƏNİYYƏT SAHƏSİNDƏ DİALOQUN FAYDALARI

Birinci: Sivil dialoqun başlıca faydaları.

Sivil dialoq sahəsində görülmüş çoxsaylı beynəlxalq işlər aşağıdakılara imkan vermişdir:

1. Mədəni plüralizm və yeknəsəqsizliyi qəbul edən, mədəni müxtəliflik hüququnu tanıyan, xalqların mədəni xüsusiyyətlərinə ehtiram göstərən, digər mədəniyyətlərlə birgə yaşamağa, əməkdaşlığa "hə" deyən beynəlxalq abı-havanın yaradılması.

2. Qarşı tərəfə açıq olmağın əhəmiyyəti vurğulanıb. Belə açıqlıq tolerantlıq, əməkdaşlıq, qarşılıqlı təsirin sayəsində baş tutur. Özünəqapılma isə təəssübkeşlikdən, zorakılıqdan, başqalarını qəbul etməməkdən irəli gəlir.

Dini ekstremizm və mədəni təəssübkeşliklə mübarizədə, mötədilliyin təminində, dini-mədəni fanatizmdən qorunmada dialoqun əhəmiyyəti təsbit edilib.

3. Ümumdünya mədəniyyəti kimi çıxış etmədə islam sivilizasiyasına etibarın qaytarılması mümkündür. Bu mədəniyyətdə dini və mədəni plüralizmə can atılır, sivil qarşılıqlı təsirə inam yaranır, başqalarına münasibətdə mədəni açılma baş verir, islamın əzəli mədəni prinsiplərinə sadıq qalmaqla həm qarşı tərəfin nailiyyətlərindən istifadə edilir, həm də ona müsəlmanların uğurlarından faydalanmaq imkanı verilir.

4. Mədəniyyətlərin toqquşması nəzəriyyəsi beynəlxalq səviyədə rədd edilir. Çünki bu nəzəriyyə mədəniyyətlərin təbiətinə ziddir. O, müəyyən qüvvələrin siyasi məqsədlərinə xidmət edir. Həmçinin, təsdiqlənir ki, bəşəriyyətin ümumi mənafeyi və xoşbəxtliyi üçün mədəniyyətlər bir-biri ilə təmasa girir, bir-birindən faydalanır.

5. Bəşər mədəniyyətləri haqda elmi biliklər genişlənir. Mədəniyyətlərin fərqli cəhətləri öyrənilir; ortaqlıq bəşəri mədəni dəyərlər müəyyənləşdirilir. Məhz belə dəyərlər müasir dövrdə beynəlmiləl

mədəni əlaqələrin qurulmasında¹, mədəniyyətlərin birliyi və müxtəlifliyinə təyinində, müştərək ümumdünya mədəniyyətinin bazasının nəzəri aspektlərinin işlənilib-hazırlanmasında əsas kimi nəzərdən keçirilir.

6. Dialog və dialog mədəniyyətinin şərti kimi mədəniyyətin əhəmiyyəti vurğulanır². Əslində, geniş mədəni baza olmadan dialog yaradıcı mədəni vasitə kimi inkişaf edə bilməz. Mədəniyyət vasitəsilə xalqlar arasında qarşılıqlı təsir və təmas baş verir, əcnəbi mədəniyyətlərlə dialog imkanı yaranır, başqaları haqda standart təsəvvürlər dəyişir. Məhz dialog sayəsində beynəlxalq, xüsusilə də mədəni dəyişiklikləri anlamaq, Mədəniyyətlərin toqquşması nəzəriyyəsini dərinlən başa düşmək mümkün olur. Sonuncu nəzəriyyəyə, onu siyasi nəzəriyyə kimi təzahür etdirən mədəni çərçivədə yanaşmaq lazımdır.

İkinci: Dialog və ümumdünya mədəniyyəti bazasının formalaşdırılması.

Dünya səviyyəli bir neçə görkəmli şəxsiyyət xalqlararası sivil əlaqə problemləri ilə məşğul olmuş, mədəni yaxınlaşmağa, müxtəlif dinlərin mənsubları arasında ortaq dilin tapılmasına, xalqların mədəni dialoqunun təşkil edilməsinə, ümumdünya mədəniyyəti bazasının yaradılmasına çağırmışlar. Biz belə görkəmli şəxsiyyətlərə Şahzadə Çarlzı, Almaniyanın sabiq prezidenti Roman Hertsoqu, katolik ilahiyyatçısı Hens Kinqi, BMT-nin sabiq Baş katibi Kofi Annanı, Almaniyalı məşhur şərqşünas qadın Anna Mari Şimeli, alman şərqşünası Fritz Şteppatı və Amerikalı şərqşünas Con Espozitonu misal göstərə bilərik.

Beynəlxalq səviyyədə islama və mədəni əlaqələrə olan maraq aşağıdakı mühüm ideyalara imza atıb:

1. İslam Qərbin keçmişi və bugününün bir hissəsidir.

Oksfordda, 2001-ci ildəki məşhur çıxışında islam irsini Qərb irsinin bir hissəsi kimi xarakterizə edən Britaniya vəliəhdi, şahzadə

¹ Mustafa Möhsün. Təbiyyət, dəyişilən dünyada tərəqqi və novatorluq vəzifəsi: qloballaşma şəraitində təhlükələr və ümidlər // "əl-Kəlimə" jurnalı, Beyrut, 2003, № 39, səh. 318.

² Abdullah əbu Heyf. Ortaq mədəni ərəb fəaliyyəti: real baxışlar və gələcək təsəvvürlər // "əl-Ərəbiyyə əs-Səqafiyyə" jurnalı, Təbiyyət, Mədəniyyət və Elm Ərəb Təşkilatı, 1996, səh. 88.

Çarlz islam dinini isə bütün sahələrdə “Qərbin keçmişi və indisinin ayrılmaz parçası” adlandırmışdır. Çarlza görə, müasir Avropanın formalaşmasında islamın özünəməxsus payı vardır; islam mötədillik dinidir. Terror isə bir fenomen olaraq bütün dinlərin, o cümlədən xristianlığın bəzi mənsuqlarında mövcuddur¹.

2. Dialoq və ümumdünya əxlaq layihəsi.

İlahiyyatçı alim, katolik Hens Kinq hesab edir ki, dinlərarası dialoq ümumdünya əxlaqının yaranmasına aparıb çıxaracaqdır. Belə ki, bütün dinlər insana ümumdünya xarakterli dəyərlər bəxş edir. Bu dəyərlərin ən mühümlərinə insanın şərəf-izzəti və hüquqları daxildir². Bunlar elə dəyərlərdir ki, bütün dinlərin mənsuqları, həmçinin, qeyri-dini təmayüllərin tərəfdarları onları qəbul edirlər. Bununla da hamı bəşəriyyətin xeyri üçün həmrəylik nümayiş etdirmiş olur.

1993-cü ildə Çikaqoda çağırılmış Ümumdünya Dinlər Parlamenti Kinqin fikirlərini təqdir edərək, ümumdünya əxlaq bəyannaməsini çap etdirmişdir³.

Kinq tələb edir ki, xristianlıqla digər dünya dinləri arasında geniş sahədə dialoq aparılmalıdır; bu dialoqda tərəflərin heç birini inandığı etiqad prinsiplərindən vaz keçməyə məcbur etmək olmaz. Çünki “iştirakçılardan birinin dini xarakterini müəyyənləşdirən nümunəvi elementin üzərindən xətt çəkilsə”⁴, dialoqun heç bir faydası olmaz. Bu səbəbdən dialoq iştirakçıları öz etiqadlarına sadıq qalmaqla başqalarına da mümkün qədər açıq olmalıdırlar. Kinq hesab edir ki, digər dinlər xristianlıq missiyası ilə birbaşa ziddiyyət içərisində olmadıqları təqdirdə ona düzəlişlər və əlavələr edə bilərlər: “Biz həqiqi xristian xarakterindən və mütəmadi öyrənmə hazırlığından çıxış edərək özümüzü davamlı şəkildə dəyişdirməliyik. Odur ki, başqa dinlərdən öyrənməliyik. Bu öyrəndiklərimiz dərin iman-

¹ Camal Müəvvəz. Samuel Hantinqton və Con Espozitoya görə, müasir dövrdə Qərb üçün islam təhlükəsi // “Dəyişən dünyada mədəniyyətlərin təması dialoqdur, yoxsa toqquşma?” konfransının materialları, Qahirə, 2003, səh. 286.

² Fritz Şteppat. İslam ortaqlar kimi / tərcümə edən: Əbdülqəffar Məkəvi / “Aləm əl-Mərifə” jurnalı, Küveyt, 2004, № 302, səh. 70.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, səh. 75.

mızın sarsıdılmasına deyil, əksinə, zənginləşdirilməsinə xidmət etməlidir”¹.

3. Ümumdünya mədəniyyəti “nüvə”si və dialog

Qərbdə mədəniyyətlərarası dialog ideyasının qızğın tərəfdarlarından sabiq kansler Roman Hertsoq inanır ki, bütün sivilizasiyalardan ibarət mədəniyyət “nüvə”sinin yaradılması mümkündür². O fikirləşir ki, dini fərqlərə baxmayaraq, bütün mədəniyyətləri bir arada cəm edəcək müştərək cəhətlər mövcuddur.

Müsəlman-xristian dialogu haqda Roman Hertsoq yazır:

“Həm islam, həm də xristianlıq tək Allah etiqadında birdirlər. Hər ikisi oxşar əxlaq təlimlərinə malikdir... onların mübarizəsini zəruri edəcək heç bir amil mövcud deyildir... Biz indiki dövrdə dünyaya xatırlatmalıyıq ki, islam böyük mənəvi ənənələrin mənbəyidir və o, sosial-mədəni həyatda böyük paya malik dindir”³.

Roman Hertsoq dialog iştirakçılarından tələb edir ki, tolerant olsunlar, üstünlük şüuruna qapılmasınlar. Çəkişmələrin qarşısını alan strategiyanın yaradılması üçün oxşar və fərqli məsələlərə dərinləndən bələd olmaq lazımdır⁴. Roman Hertsoqa görə dialog “ağılın hakim olduğu strategiyadır”⁵.

Hertsoq təklif edir ki, mədəniyyətlərə qarşı hücumlar, beynəlxalq və ya cəmiyyətdaxili çəkişmələrdə məzhəbi, irqi və milli kampaniyalar haqda Erkən Xəbərdarlıq Sistemi yaradılsın. Bunun üçün regional siyasi-mədəni münaqişələrdə, dünyanın müxtəlif regionlarındakı çəkişmələrdə dinlərin rolu və funksiyası dərinlən öyrənilməli və təhlil edilməlidir. Odur ki, dinlər haqda milli və regional səviyyədə elmi hesabatların hazırlanması olduqca əhəmiyyətlidir⁶.

¹ Yenə orada, səh. 76.

² 2001-ci ilə – mədəniyyətlərin dialogu ilinə hazırlıq işləri // “Kəlimə” jurnalı, 1999, № 24, səh. 188.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, səh. 189.

⁵ İslam və Qərb: dialog imkanları / redaktor və ön sözün müəllifi: Kami Hafiz; tərcümə edən: Səlah Məhcub, Qahirə: “Ali Mədəniyyət Şurası”, 2000, səh. 217-218.

⁶ Nəbil Əbdülfəttah. Dinlərin siyasəti, toqquşmalar və islahatçılıq zərurətləri. Qahirə: “Məktəbə əl-Üsra” nəşriyyatı, 2005, səh. 121-122.

Dialogla əlaqəli bu fəaliyyətin səmərəsi olaraq BMT-nin Baş Assambleyası 125/47 sayılı qərarla Erkən Xəbərdarlıq Sistemi təklifini qəbul etmişdir. Bununla da BMT etnik-irqi və dini gərginlik hallarının artıb münacişələrə çevrilməsinin qarşısını almaq fikrindədir¹. Artıq bu təşkilat erkən xəbərdarlığın mexanizmini işləyib hazırlayıb. Buraya İnsan Haqları Ali Komissarlığının münacişələrə çevrilmə ehtimalı olan halların ləğvində vasitəçi rolunu oynamağı daxildir. Bu məqsədlə sözügedən komissarlıq müxtəlif ölkələrlə diplomatik səviyyədə iş aparır, müsbət nəticəyə gəlmədə maraqlı olan tərəflər arasında dialogun baş tutmasına cəhd göstərir.

4. Ümumdünya əxlaq sisteminin yaradılması və dialog.

BMT-nin sabiq Baş katibi Kofi Annan isə ümumdünya əxlaq sisteminin yaradılmasında mədəniyyətlərarası dialogun əhəmiyyətini xüsusilə vurğulayır. Kofi Annana görə, islam “dünyanın ən böyük dinlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də yol göstərmədə ən əzəmətli mədəniyyətdən daha üstün məşəldir”². Kofi Annan ortaq dəyərlər məcmuyuna əsaslanan dinc dialoqa çağırır³. O, qeyd edir ki, bu gün Qərb dünyasının bir parçası sayılan müsəlman diasporlar mədəniyyətlərarası dialog qurmağa qadirdir. Bununla da müsəlman diasporlar islam fikrində yeniləşmə və ilhamın ən mühüm mənbəyinə çevriləcəkdir⁴. Kofi Annan tələb edir ki, dialog insanlar arasındakı müxtəlifliyin ləğvinə deyil, qarşılıqlı ehtirama əsaslanmalıdır; bu müxtəliflikləri qoruyub saxlamaq lazımdır. Əbəs yerə deyildir ki, Məkkədə İslam Dünyası Birliyi Baş Katibliyi xüsusi bəyanat verərək, Kofi Annanın islam və müsəlman mədəniyyəti haqda dediklərini təqdir etmişdir. Bəyanatda bildirilir ki, Annanın fikirləri obyektivdir, mədəniyyətlərin dialogunu təsdiqləyici mahiyyətdədir və bu, dünyadakı zorakılığın, gərginliyin azaldılmasına imkan verir.

5. Qərblə İslam dünyasının münasibətlərinin normallaşdırılması zərurəti və dialog.

¹ Yenə orada, səh. 121.

² 2001-ci ilə – mədəniyyətlərin dialogu ilinə hazırlıq işləri // “Kəlimə” jurnalı, 1999, № 24, səh. 186.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

Anna Mari Şimelə görə, Qərb və islam arasındakı dialoqu qorumaq lazımdır. Odur ki, onların münasibətlərinin normalaşdırılması olduqca zəruridir. Anna Mari islamla münasibətlərin korlanmasında Qərbi ittiham edir, münasibətlərdəki problemlərə görə, Qərbi təmsil edən şərqşünasların üzərinə əxlaq məsuliyyəti yükləyir. Mariyə görə baş verənlər Qərb şərq-şünaslığını çulğalamış əxlaqi çöküşün nəticəsidir¹.

Həmçinin, Anna Mari islamın Qərbə və Qərb mədəniyyətinə təhlükə olmasını iddia edən nəzəriyyələri tənqid atəşinə tutur və bildirir ki, islam Qərbin intibahında, mədəniyyətinin, incəsənəti və ədəbiyyatının çiçəklənməsində böyük rol oynayıb. Çünki Qərblə Müsəlman dünyası arasında mədəni qarşılıqlı təsir mövcud olmuşdur. Anna Mari qeyd edir ki, bir şey haqda məlumatsızlıq ona qarşı nifrət oyadır, ondan qorxmağa səbəb olur, – bu, islama münasibətdə Qərbin düşdüyü vəziyyətdir.

Mari tələb edir ki, Qərblə islamın əlaqələrinin normalaşdırılması üçün:

- islamı obyektiv-elmi formada lazımınca tanımaq,
- nifrəti zehinlərdən silib atmaq,
- təəssübkeşlikdən uzaq durmaq,
- müsbət əlaqələr qurmaq,
- qərəzli böhtanlardan çəkinmək,
- xüsusilə də islamı terrorla eyniləşdirməmək,
- mədəniyyətlərin toqquşmasına çağıranlara mübarizə aparmaq lazımdır.

Bir sözlə, Müsəlman dünyası ilə ciddi şəkildə dialoq aparmaq olduqca zəruridir.

6. Munaqişələrin tarixi aspektdə başa düşülməsi və dialoq.

Fritz Şteppat hesab edir ki, dialoq həqiqətin axtarılmasında ilk mərhələdir. Tədqiqatçının zəhməti o zaman dəyərini itirir ki, onun fəaliyyət tərəzisinin siyasi məqsədlər gözü həqiqəti axtaran xalis elmi araşdırma gözünü ağır bassın². Şteppat bu çərçivə daxilində Qərbin islama münasibətini, dinlərarası, xüsusilə də xristianlıq-islam dialoqu

¹ Anna Mari Şimel. İslam bəşəriyyətin dinidir / tərcümə edən: Səlah Məhcub. İslam tədqiqatları silsiləsindən, № 60. Qahirə: İslam Məsələləri Ali Şurası, 2000.

² Fritz Şteppat. İslam ortağı kimi: islam və müsəlmanlar haqda tədqiqatlar / tərcümə edən: Əbdülqəffar Məkəvi / "Aləm əl-Mərifə" jurnalı, Küveyt, 2004, № 302, səh. 64.

problemini araşdırır. Şteppata görə, Qərbdə islamın təhlükə, düşmən hesab edilməsinə səbəb faktorlar “ağlasıqmaz” faktorlardır¹.

Mədəniyyətlərin toqquşması nəzəriyyəsini kəskin şəkildə tənqid edən Şteppat düşünür ki, Hantinqton mədəniyyətlərin toqquşması zəminində islamı Qərbin bir nömrəli düşməni saymağında ifrata varıb, – bu cür düşünmə xristian-müsəlman münasibətlərinin darmadağın edilməsi ilə nəticələnə bilər:

“Əgər Qərb (xristian) ictimaiyyətinin “İslam Qərbin təbii düşmənidir” düşüncəsi doğrudursa, – bu, Hantinqtonun mövqeyidir – onda müsəlmanların əks-reaksiyası belə olacaqdır: Qərbin müsəlmanlara təcavüzü hər an mümkündür. Odur ki, müsəlmanlar Qərbə qarşı vahid düşmənçilik mövqeyindən çıxış etməyə məcburdurlar... Hantinqton, əslində, xristianlarla müsəlmanların bir-birinə nifrət bəsləmələrinin nəzəri konturlarını cızıb”².

Şteppat hesab edir ki, təbiət etibarı ilə nə xristianlıq, nə də islam müharibə istəyir. Əgər dini çərçivədə müharibə faktına rast gəlinərsə, bunu tarixi aspektdə araşdırmaq lazımdır; ədavət və düşmənlik heç bir dinin təbiətində yoxdur; bu (dini müharibə faktı – *mü-tərcim*), bir sıra tarixi amillərlə, münaqişə tərəflərinin əks-reaksiyası ilə əlaqədardır³.

Şteppat qətiyyətlə bildirir ki, dinlərin bütün növ münaqişələrə yol açacaq dərəcədə qarşı-qarşıya gəlməsi qeyri-mümkündür.

Şteppata görə, dialoq həll deməkdir. Əgər münaqişələrin baş verməsini istəmiriksə, qarşılıqlı fəhmə şərait yaratmalıyıq, müxtəlif dinlərin mənsubları üçün müştərək baza axtarıb-tapmalıyıq; dini don geydirilmiş münaqişələrin yaranmasına rəvac verən siyasi bloklardan uzaq durmalıyıq.

Şteppat əsas diqqəti monoteist dinlərin dialoquna yönəldir. O qeyd edir ki, bu dinlərdə dialoq üçün baza mövcuddur:

¹ Fritz Şteppat. İbrahimi dialoq sistem: “Qərb və dünya mədəniyyətlərin toqquşması və dialoqu arasında” kitabından. Beyrut: “Araşdırmalar, Strategiya və Leqallaşdırma Mərkəzi”nin nəşrlərindən, 2000, səh. 185.

² Fritz Şteppat. İslam ortağı kimi: islam və müsəlmanlar haqda tədqiqatlar / tərcümə edən: Əbdülqəffar Məkəvi / “Aləm əl-Mərifə” jurnalı, Küveyt, 2004, № 302, səh. 68.

³ Yenə orada.

“Bu dinlərin ortaq bazası mövcuddur ki, bunun da kökü tarixi əlaqələrə gedib çıxır. Bu tarixi əlaqələr həmin dinləri bir-biri ilə əlaqələndirir, peyğəmbərlərin atası – Həzrəti İbrahimə (Ona salam olsun!) onların aidliyini təsdiqləyir. Həmçinin, bu dinlərdə müştərək tövhid inancı mövcuddur. Xristianlıq yəhudiliyin müqəddəs kitabını, islam da həm yəhudiliyin, həm də xristianlığın müqəddəs kitablarını tanıyıb qəbul edir. Tarix boyu bu üç dinə inananların arasındakı sıx əlaqələr onların fikirlərinin təfsilatlı müzakirəsinə, təcrübə mübadiləsinə səbəb olmuşdur”¹.

Həmçinin, Şteppat fərqundədir ki, dünyanın dini mənzərəsində ixtilafli məqamlar mövcuddur; onları müəyyənləşdirmək, aralarındakı oxşar cəhətləri izah etmək lazımdır.

Dialogun uğurlu alınması üçün Şteppat şərt qoyur ki, dialog iştirakçıları qarşı tərəfi dinindən eləmək fikrindən əl çəkməlidirlər. Çünki bu, dialogun ruhuna ziddir. Tərəflər bir-birinin dini inanclarına hörmət etməlidirlər, qarşı tərəfin hesabına nə isə əldə etməyə çalışmamalıdırlar, – bu, dialog abı-havasını korlayır”.

Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsinin əksinə olaraq, Şteppat düşünür ki, dözümlülük ruhunda baş tutan dialog abı-havanı təzələyir, həll yolları təqdim edir, maneələri aradan qaldırır. Dialog iştirakçıları əmin olmalıdırlar ki, qarşı tərəfdən əziyyət, zərbə gəlməyəcək; dialog onların arasında toqquşma yaratmaq məqsədi güdmür, əksinə, ortaq məxrəci tapmağa çalışır. Çalışır ki, birgə yaşama, yaratma və səmərəli əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan münasibətlər yaransın².

Sivilizasiyaların toqquşması ideyasını tənqid edən Şteppat bildirir ki, siyasətçilər və iqtisadçılar da dinlərarası dialoqa təşviq işi ilə məşğul olmalı, beynəlxalq problemlərin həlli üçün bir araya gəldiklərində bu məsələni də gündəliyə salmalıdırlar³.

¹ Fritz Şteppat. İslam ortaq kimi: islam və müsəlmanlar haqda tədqiqatlar / tərcümə edən: Əbdülqəffar Məkəvi / “Aləm əl-Mərifə” jurnalı, Küveyt, 2004, № 302, səh. 71.

² Fritz Şteppat. İbrahimi dialog sistemi: “Qərb və dünya mədəniyyətlərin toqquşması və dialoqu arasında” kitabından. Beyrut: “Araşdırmalar, Strategiya və Leqallaşdırma Mərkəzi”nin nəşrlərindən, 2000, səh. 188.

³ Fritz Şteppat. İslam ortaq kimi: islam və müsəlmanlar haqda tədqiqatlar / tərcümə edən: Əbdülqəffar Məkəvi / “Aləm əl-Mərifə” jurnalı, Küveyt, 2004, № 302, səh. 77.

Şteppata görə, hər bir xalq dialoqu özünün bir nömrəli işinə çevirməlidir. Hər bir münasibətdə, hətta ictimai tədbirlərdə, fəaliyyətlərdə – ortaq sosial layihələrdə, qarışıq nikahlarda, dini mərasimlərdə və siyasi təşəbbüslərdə dialoqa əhəmiyyət verilməlidir¹.

Hantinqtonu tənqid edən Şteppat vurğulayır ki, hər bir hadisəni tarixi aspektdə araşdırmaq olduqca vacibdir. Mühakimə və dərk etmənin qeyri-tarixi yolları təshih edilməlidir. Belə qeyri-tarixi yollara aludə olan Hantinqton özünü ən böyük xətasını edib – mədəniyyətlərin toqquşması nəzəriyyəsini yaradıb².

7. Dialoq “toqquşma” və “islam təhlükəsi” anlayışlarının alternativ kimi.

Con Espozito Qərbdə sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsinin və “İslam Qərb üçün təhlükədir” konsepsiyasının³ sərt tənqidçilərindən hesab edilir. Onun qələmə aldığı kitablar Qərbdə islam əleyhinə böhtan xarakterli hücumlara, “Müsəlmanlar gəlirlər!”, “İslam təhlükəsi” və digər anlayışlara qarşı sanballı ədəbiyyat qəbülündəndir. Espozitoya görə, islam əleyhinə bütün kampaniyaların səbəbi kimi bu din haqda məqsədli məlumatsızlıq, Qərbdə islamı öyrənənlərin qərəzli mövqeyi və subyektiv təhlillər çıxış edir⁴. Həmçinin, islama qarşı kampaniyalara səlib müharibələri və Qərb müstəmləkəçiliyi dövründən qalma ənənəvi nifrət hissi stimül verir. Espozito Qərbin islama baxış tərzini tənqid edərək göstərir ki, bu baxış tərzini siyasi, ideoloji və qərəzli xarakter daşıyır, standart qəliblərə əsaslanır. Belə olan təqdirdə islama potensial düşmən gözü ilə baxılır və o, kommunizmdən sonra yeni rəqib kimi təqdim edilir; islam xristianlıq, yəhudilik və Qərb mədəniyyəti üçün təhlükə hesab olunur. Espozito mədəniyyətlərin toqquşması nəzəriyyəsinin mənəvi

¹ Yenə orada.

² Fritz Şteppat. İbrahimi dialoq sistemi: “Qərb və dünya mədəniyyətlərin toqquşması və dialoqu arasında” kitabından. Beyrut: “Araşdırmalar, Strategiya və Leqallaşdırma Mərkəzi”nin nəşrlərindən, 2000, səh. 188.

³ Con Espozito. İslam təhlükəsi: həqiqət yoxsa mif? / tərcümə edən: Qasim Əbdüv Qasim, Qahirə: “Dar əş-Şüruq”, 2003.

⁴ Camal Müəvvəz. Samuel Hantinqton və Con Espozitoya görə, müasir dövrdə Qərb üçün islam təhlükəsi // “Dəyişən dünyada mədəniyyətlərin təması dialoqdur, yoxsa toqquşma?” konfransının materialları, Qahirə, 2003, səh. 301-303.

atası sayılan yəhudi şərqşünası Bernard Luisi sərt tənqid edərək bildirir ki, onun "İslam Qərb mədəniyyətinin təhlükəli düşmənidir" ideyası qərəzli ideyadır. O, sonuncunun "İslam qəzəbinin kökləri" konsepsiyasını islama və müsəlmanlara qarşı təhrikedici konsepsiya kimi xarakterizə edir.

Espozito bildirir ki, "islam təhlükəsi" nəzəriyyəsi siyasətçilərin uydurduğu mifdir. Bu siyasətçilər Sovet İttifaqına münasibətdəki səhvi yenidən təkrarlayırlar; onlar düşmənin və onun təmsil etdiyi təhlükənin təsvirində standart qəliblərə sahibdirlər. Espozito Qərbi ittiham edir ki, o, yalnız mədəniyyətlərin toqquşması nəzəriyyəsini yaradanların və onun yayanların zəhinlərindəki şəxsi imperiyası yaradır.

Espozito əsas diqqəti siyasi maraqların mübarizəsinə, iqtisadi-sosial münaqişələrə yönəlir və hesab edir ki, bunlar islamla mübarizənin həqiqi "səbəbkarları"dır¹.

Asim əd-Dəsuqi də bu fikrə şərik çıxır: "Bu, iqtisadi maraqların müharibəsidir. Bununla da Qərb beynəlxalq ticarət təşkilatı adı altında ümumdünya bazar sistemini və yeni sistemə rəhbərliyi zəmanət altına almaq istəyir².

Espozito düşmən islam nəzəriyyəsinin tənəzzülə uğradılmasının zəruriliyini bildirir, müsbət qarşılıqlı təsir və yaradıcı dialog vasitəsi ilə islamla, müsəlman mədəniyyəti ilə əlaqələrin bərpaasının vacibliyini vurğulayır.

¹ Yenə orada, səh. 308-321.

² Asim əd-Dəsuqi. "11 Sentyabr" və dini mübarizə xülyası / "Dəyişən dünyada mədəniyyətlərin təması dialogdur, yoxsa toqquşma?" konfransının materialları, Qahirə, 2003, səh. 333.

NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

İslam dininə və mədəniyyətinə görə dialoqun böyük əhəmiyyəti və dəyəri vardır. Hətta islamı dialoq dini kimi xarakterizə edə bilərik. Eyni zaman da müsəlman mədəniyyətini də dialoq mədəniyyəti kimi təsvir etmək mümkündür. Müsəlmanlar hələ islamın yenicə yarandığı dövrdə dialoq mədəniyyətinə sahib olmuşlar. Onlar öz dinlərini başa düşmədə, islam düşüncə irsini formalaşdırmada dialoqdan faydalanmışlar. Müsəlmanlar dialoqdan islama dəvət fəaliyyətində istifadə etmişlər. Onların dəvət fəaliyyəti rəşional qənaətbəxşliyə, din seçmə sərbəstliyinə, dini plüralizmin bir hüquq kimi tanınmasına əsaslanmışdır. Habelə, müsəlmanlar elmi-koqnitiv fəaliyyət sahələrində dialoqun səmərəsini görmüşlər; dialoq dünyəvi və dini elm sahələrində fəhm və anlaşıma vasitəsinə çevrilmişdir. Onlar tədqiq etdikləri mövzulara dair elmi materialın toplanmasında dialoq metodoloji vasitə kimi baxmışlar.

Dialoq müsəlmanlarla digər insanların ünsiyyəti vasitəsi idi. Müsəlmanlarla digər xalqların dini münasibətlərinin tənziqlənməsində dialoqun böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Dialoq müsəlmanların başqaları ilə ünsiyyət vasitəsi olub qeyri-müsəlmanlarla dini münasibətlərin əsası, tarix boyu islam sivilizasiyası ilə digər sivilizasiyaların təmasında mühüm göstərici sayılır.

Müsəlmanlara görə, dialogun mühüm ünsürləri və əsas məqsədləri vardır. Dialogun ən mühüm ünsürlərinə islamın və islam mədəniyyətinin cəhanşümulluğu, Allahın, dinin və bəşəriyyətin birliyi daxildir. Bunlar qeyri-müsəlmanlarla müsəlmanların münasibətləri çərçivəsində müəyyən edilmiş dəyişilməz ünsürlərdir. Belə dəyişməz ünsürlər sayəsində müsəlmanlar qeyri-müsəlmanlarla dialoqa həvəsləndiriliblər, dini-mədəni müxtəlifliyin, plüralizmin mövcudluğunu razılıqla qarşılayıblar. Məhz dini-mədəni plüralizmin nəticəsində ictimai təmas baş verib, tanışlıq və birgə yaşama təmin olunub; insanların ortaq həyat maraqları reallaşib, ədalət, bərabərlik və qarşılıqlı ehtiram prinsipləri əsasında mənafeələr təmin olunub. Həmçinin, sözügedən sabit ünsürlərin əsasında dialogun məqsədləri də müəyyən edilib. Bu məqsədlərə daxildir:

1. Tanışlıq.
2. Din və mədəniyyət mənsubları arasında qarşılıqlı fəhmin təmini.
3. Dini-mədəni plüralizm şəraitində insanların birgə yaşamaqlarının təmini.
4. Dialog mədəniyyəti və tolerantlıq dəyərlərinə üstünlük verməklə, xalqların sülh şəraitində yaşayıb müharibələrdən uzaq durmalarında dinlərin rolunu təsdiqləməklə dini və mədəni beynəlmiləl əlaqələrin inkişaf etdirilməsi.
5. Sivilizasiyaların toqquşması və mübarizəsi qəbilindən olan nəzəriyyələrə qarşı vahid cəbhədən çıxış etmək, onları dinlər və mədəniyyətlərarası münasibətlərə xələl gətirən nəzəriyyələr kimi rədd etmək.
6. Dini mötədilliyə şərait yaratmaq, dini-mədəni ekstremizmin bütün formalarından uzaq durmaq.
7. Həm dinlərarası, həm də dinlərlə məzhəbləri (təriqətləri) arasında yaxınlaşmanın təmin edilməsi. Bu zaman məzhəb və dinlərin müstəqilliyini gözləmək, onların identikliyinə qoruyub-saxlamaq lazımdır.
8. Dinlər və məzhəblər haqda yanlış təsəvvürlərin redaktəsi. Bunun üçün şübhələrin aradan qaldırılması, ənənəvi səhvlərin düzəldilməsi olduqca mühümdür.

9. Qarşı tərəfə ünvanlanmış dini və mədəni xitab tərzinin təkmilləşdirilməsi. Dialoq yolu ilə bu xitab tərzinə müsbət keyfiyyətlər kəsb etdirmək mümkündür ki, dini və mədəni tolerantlıq dəyərlərinin yayılmasına imkan yaransın. Məhz bunun sayəsində dövrlə, dövrün tələbləri ilə ayaqlaşmaq, mövcud problemləri işıqlandırmaq mümkündür.

10. Dini-mədəni müstəvidə müştərək məqamların müəyyənləşdirilməsi. Bunun üçün birgə yaşayışa zəmin hazırlamaq, dini-mədəni həyat tərzini inkişaf etdirmək lazımdır. Bu məqsədlə digər xalqların dini-mədəni təcrübələrindən yararlanmaq olar.

Dialoqun baş tutması üçün onun əsas şərtləri müəyyənləşdirilməli, ədəb-ərkan qaydaları tərtib edilməlidir. Dialoqun ən mühüm şərtlərinə daxildir:

a) Dialoq zamanı dinlər və mədəniyyətlərin müstəqilliyi (sərbəstliyi) təmin edilməlidir;

b) Dialoq bu və ya digər dinin, mədəniyyətin hegemonluğuna tabe etdirilməməlidir;

v) Dialoq demokratik şəraitdə baş tutmalı və bu zaman hər bir dinə münasibətdə bərabərlik və ədalət prinsipləri gözlənilməlidir. Dialoqun demokratikliyinin təzahürlərindən biri də budur ki, hər bir din öz məfhum və ideyalarını, metodlarını sərbəst ifadə hüququna sahibdir. Bu zaman siyasi və dini təzyiq vasitələrindən istifadə yolverilməzdir.

Dialoqa davamlılıq xasdır. Ola bilsin ki, siyasi və iqtisadi dialoqda davamlılıq müəyyən siyasi və ya iqtisadi problemin həllinədək sürsün. Ancaq həm dinlər, həm də mədəniyyətlərarası dialoq kəsilməməli, davam etməlidir. Çünki dinlərin və mədəniyyətlərin problemləri tükənməzdir. Odur ki, bu mövzular ətrafında mütəmadi şəkildə dialoq aparılmalıdır.

Dini-mədəni dialoqun şərtlərindən biri də budur ki, dialoq sosial səmərə versin; şüur səviyyəsi yüksəlsin, ali mənəvi anlayışlar təkmilləşsin, xalqlararası dini-mədəni əlaqələrdə arzu edilən dəyişikliklər baş versin.

Həmçinin, dialoqun baş tutması və davamlılığı ona xas etik qaydaların gözlənilməsindən asılıdır. Qurani-Kərim və Pak Sünnədə

dialoga dair ədəb-ərkan qaydaları mövcuddur. Bu qaydalara gözəl dialog, xoş söz, yumşaq rəftar, hikmətlə, xoş öyüd-nəsihətlə dialog aparmaq, ədəb qaydalarını gözləmək, hərzə-hədyan danışmamaq, təvazökarlıq, ədalət və bərabərlik, məsləhətləşmə və məşvərət daxildir.

Peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!) çoxsaylı dialogları sayəsində müsəlmanlar üçün əvəzsiz nümunə olmuşdur. O, dialogun əsasları və ənənələrini təsis etmiş, onunla bağlı bütün ədəb-ərkan qaydalarında gözəl nümunəyə çevrilmişdi. Peyğəmbərin ədəb-ərkanı səmimilik və sadıqlıq, səbir və müdriklik, təmkin və mülayimlik, məharət və fərasət, təqdir və iltimas, uyuşqanlıq, dözümlülük (tolerantlıq), qanacaqlılıq, fərasətlilik, gözəl əxlaq, fəsahtlilik və nitq rəvanlığı, son sözü söyləmə bacarığı və sair keyfiyyətlər əsasında qurulmuşdu.

Müasir dövrdə dinlər və ya mədəniyyətlərarası dialog mövzusu gündəmə gəldikdən sonra dialoga dair bir sıra ədəb-ərkan qaydaları müəyyənləşdirilib. Bu ədəb-ərkan qaydaları "qaydalar", "protokollar" və sair adlarla təqdim edilməsinə rəğmən, ədəb-ərkan normalarının elə özüdür. Bu ədəb-ərkan normalarına dialog iştirakçıları riayət etməlidirlər. Bu normalara dialog toplantılarına və konfranslarına vaxtında getmək, hər bir iştirakçıya verilmiş çıxış müddətinə əməl etmək, iclas qaydalarını gözləmək, iclasın sədrinə itaətkarlıq, digər iştirakçıların sözünü kəsməmək, replika və müdaxilə qaydalarını, çıxış növbəsini pozmamaq və sair daxildir. Göründüyü kimi, bütün bu normalar nizam-intizamla sıx bağlıdır.

Müasir dövrdə bəzi dialog fəaliyyətləri diplomatik etik normaları və rəsmi protokollar halına gəlib. Bu, həm dinlərin, həm də mədəniyyətlərin dialoguna siyasi-diplomatik don geydirməklə əlaqədardır. Bununla da belə dialoglar Xarici İşlər Nazirlikləri və beynəlxalq təşkilatların nəzarəti altında aparılır.

Müasir dövrdə dialog prosesi bir sıra problem və əngəllərlə üzləşib. Bu problem və əngəllərin ən mühümləri aşağıdakılardır:

Dini-mədəni sahələrdə dialogun siyasiləşdirilməsi problemi.

İndiki dövrdə dialogların çoxu sivilizasiyaların, dinlərin toqquşması nəzəriyyəsinə, Qərb siyasi dairələrində hökm sürən dinlərin mübarizəsi ideyasına reaksiya bildirmək xarakteri daşıyır. Mədəniy-

yətlərin dialoqu Qərb siyasətinin hədəfinə tuş gəlib. Mədəniyyət və dinlərə siyasi don geydirilmiş, mübarizə nəzəriyyələri yaradılmışdır. Bu nəzəriyyələr dinlərə və mədəniyyətlərə deyil, Qərbin bəzi qərar sahiblərinin mənafeyinə xidmət edir.

Dialoqun siyasiləşdirilməsi təkcə onun özünə əngəl olmaqla kifayətlənmir, həm də böyük mədəni problemlərə aparıb çıxarır.

Dialoqda dini və mədəni təmsilçilik problemi.

Ən mühüm problemlərdən biri də budur ki, dialoqlarda dini və mədəniyyəti kimlər təmsil etməlidirlər? Biz bu sualla ona görə çıxış edirik ki, dini və mədəni qruplar, məzhəblər, ideologiyalar hədsiz çoxalmışdır; bir dinin və ya mədəniyyətin daxilində çoxlu konfessiyalar yaranmışdır. Onların hər biri həqiqi mövqeyə, rəyə sahib olduğunu, dinin və ya mədəniyyətin layiqli varisi olduğunu iddia edir. Bu da öz növbəsində aşağıdakı sualları doğurur:

1. Dialoqun qanuniliyi necə təsbit edilməlidir?
2. Dialoq daxilində dini-mədəni qərarların verilməsi mexanizmi nədən ibarətdir?

Dialoq və dialoq üslubuna bələd peşəkar müsəlmanların yoxluğu.

Dialoqda dini qərarların verilməsi problemi.

İnzibati-rəsmiyyətçi və qeyri-peşəkar dialoq tərzii problemi.

İndiki dövrdə dinlərarası dialoqları dövlət rəhbərlikləri və ya rəsmi dini qurumlar idarə edir. Bu səbəbdən həmin dialoqlarda inzibati-rəsmiyyətçi abı-hava hökm sürür. Bir sözlə, formal təmsilçilik özünü göstərir və bu, həqiqi dialoq deyildir. Müşahidəçi sezə bilər ki, son illərin dinlər və sivilizasiyalararası dialoqlarında aidiyyəti din və mədəniyyət mütəxəssisləri iştirak etmir. İştirak edənlər də dini (islam, xristianlıq və iudaizm), humanitar-sosial, xüsusilə də mədəniyyət, fikir və fəlsəfi elmlərə bələd deyillər.

Bunun nəticəsində dialoqlarda donuqluq, təqlidçilik, üzrxahlıq hökm sürür; dövrün tələblərinə cavab verməyən din dili onlara hakim kəsilir. Rəsmi və qeyri-rəsmi islam və xristian dini qurumlarının əksəriyyəti və bəzi din xadimləri başqa dinlər haqda iki növ müraciət tərzinə sahibdirlər: a) öz dinini tərifləmə və onun üstün ilahi, mənəvi və əqidəvi məziyyətlərə sahibliyini vurğulamaq; b) baş-

qa dinlər haqda kompliment söyləmək, bitərəf leksikondan istifadə etmək.

Dialoqların ictimai təsirə malik olmamağı problemi.

Dialoqdakı inzibatçılıq, rəsmiyyətçilik onun sosial-kütləvi təsir gücünü əlindən alıb. Belə ki, dialoqlar bağlı qapılar arxasında, rəsmi din xadimləri arasında aparılır. Bu səbəbdən dialoqlar keçirildiyi yerdən kənarda heç bir sosial əks-sədaya malik deyil; dialoq zallarındakı nəzəri tövsiyələr praktik həyata ayaq açə bilmir. Məsələn, dinlərarası dialoq konfransı keçirilir və sanki heç keçirilməyibmiş kimi başə çatır. Çünki dialoq sosial təsirə malik fəaliyyət sahələrinə yönəldilmir. Dialoqun nəticələri başəqa dinlər haqdakı təsəvvürləri dəyişməyə, mədəni səviyyəyə uyğun olaraq dialoqda qarşıya qoyulmuş məqsədləri həyata keçirməyə, dialoqun praktik əhəmiyyətini təsbit etməyə qabil deyil.

Habelə, dialoqun dili ilə bağlı problemlər mövcuddur. Məlumdur ki, ingilis dili, demək olar ki, beynəlxalq dialoqun rəsmi dilinə çevrilib. Bu da öz növbəsində ingilis dilində danışmayan xalqlar üçün problem olub. Odur ki, dialoq mütəxəssislərinin Avropa dillərini, xüsusilə də ingilis dilini mükəmməl bilmələri olduqca zəruridir.

Dialoq zamanı müzakirə ediləcək mövzular da problematik xarakter daşıyır. Belə ki, dostcasına ya da rəsmi səviyyədə razılaşıdırılıb ki, ixtilafli mövzular, məsələn, əqidə ehkamları müzakirə obyekti kimi seçilməsin. Müzakirələr müştərək mövzular ətrafında aparılsın. Əslində isə müştərək mövzuların müzakirəsinə ehtiyac yoxdur. Belə müzakirələr dialoqu həqiqi məqsədindən uzaqlaşdırır. Dialoqun başlıca məqsədi isə fəhmi və anlaşmanı təmin etməkdir.

Həmçinin, dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqun maliyyələşdirilməsi də problemli məsələdir. Qərbdə dialoq fəaliyyəti Kilsəyə tabe və rəsmi qurumlar (Xarici İşlər Nazirlikləri və sair) tərəfindən maliyyələşdirilir. Bu da öz növbəsində dialoqun müstəqilliyinə, demokratikliyinə təsir göstərir, onu maliyyəçilərin mənafeələrinin təmini vasitəsinə çevirir, – bu, olduqca təhlükəli problemdir.

Nəhayət, bir problem də dialoqun idarə edilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, müsəlmanlar bu istiqamətdə xüsusi hazırlığə sahib

olmalıdırlar ki, dialoqlarda Qərbi və Kilsəni təmsil edənlər əsas idarəçilər kimi çıxış etməsinlər.

İslama görə, dialoq ədəb-ərkanı qaydaları Qurani-Kərimdə və Pak Sünnədə təsbit edilib. Bir sıra ayə və hədislərdə bildirilir ki, müsəlmanların həyatında, təbliğ fəaliyyətində, birgə yaşayışa çağırışda, ortaq yaşam və həmrəyliyin, xalqlar arasında sülh və əmin-amanlığın təminində dialoqun böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Dialoqun hüquqiliyi, həmçinin, islamın və müsəlman mədəniyyətinin təbiətindən – cahanşümullüğündən, ağlabatanlığından, mötədillik və faydalılığından irəli gəlir. İslam tanışlığın, təmas və ünsiyyətin yollarını müəyyənləşdirməklə özünün dialoq ruhunu təsbit etmişdir.

Adətən dialoq iki yerə bölünür. Birincisi “Öz”ə və müsəlman “İç”ə yönəlib. İkincisi isə xaricə və ya Qərbdə deyildiyi kimi, “özgə” ilə əlaqəlidir. Sonuncu termin – “özgə” termini islam nöqtəyi-nəzərindən düzgün deyildir. Çünki islamın cahanşümullüğü, dinin və bəşəriyyətin birliyi fonunda “özgə” anlayışı yersiz və ədalətsiz görünür.

“Öz”ə yönəlmiş dialoqun məqsədi “Öz”ü formalaşdırmaq, onun birliyini təsdiqləmək, müsəlmanların parçalanması səbəblərini aradan qaldırmaq, müsəlman ünsiyyətini təmin etmək, daxildə anlaşılmaya imkan yaratmaqdır. Bu istiqamətdə daxili dialoqun bəzi növlərinə böyük əhəmiyyət vermək lazımdır. Məsələn, islam qardaşlığına, ortaq maraqların təmininə, müsəlmanların birliyinin həyata keçirilməsinə əsaslanan sünni-şiə dialoqu bu qəbildəndir. Bu dialoq növünün özünəməxsus əsasları vardır ki, bunların da ən mühümlərinə məzhəb plüralizminin qəbulu, qarşılıqlı sevgi və ehtiram, müsəlmanların bir-birinə yaxınlaşdırılması qayəsi daxildir.

Xarici dialoq da öz növbəsində iki yerə ayrılır. Birincisi müsəlman ölkələrində azlıqlar formasında yaşayan qeyri-müsəlmanlarla dialoqdur. İkinci növ dialoq isə qeyri-müsəlman ölkələri ilə aparılır.

Müasir dövrdə xarici dialoq Qərb informasiya vasitələri tərəfindən üzərilərinə qara yaxılmış müsəlmanlar haqda doğru-dürüst təsəvvürün yaradılması, qeyri-müsəlmanlara islamın obyektiv şəkildə çatdırılması, dünyadakı müsəlman azlıqların zülmə məruz qalmalarının qarşısının alınması, xalqların ünsiyyəti və dini-mədəni əlaqə-

lərinin möhkəmlənməsi baxımından olduqca əhəmiyyət daşıyır. Həmçinin, xarici dialoq sayəsində qeyri-müsəlmanlarla bəşəri müştərəklik bağları qurmaq mümkündür. Bu bağlar bəşəri qardaşlıq, bəşəriyyətin birliyi, bəşəri qonşuluq, yer üzünün abadlaşdırılması, Adəm peyğəmbərə Allah tərəfindən şərəf-izzətin verilməsi, bəşəri tanışlıq və həmrəylik, bəşəri vətəndaşlıq, bir dünyada bir vətənə aidlik kimi dəyərlər əsasında möhkəmlənir.

Din və mədəniyyətlərin müştərək çıxış edəcəkləri sahələr, sosial istiqamətlər çoxdur. Ümumi bəşəri dəyərlər, ortaq problemlər – savadsızlıq, xəstəliklər, irqi ayrı-seçkilik, köləlik, bəşəri tərəqqi, yer üzünün abadlığı, insan haqları, azlıqlar, qadın, uşaq problemləri dinlər və mədəniyyətlərin birgə fəaliyyətini zəruri edir.

Qeyd edək ki, Sivilizasiyaların toqquşması, Tarixin sonu kimi nəzəriyyələr bəşəri müştərəkliyə “yox” deyir, birgə yaşayışı rədd edərək, dinlər və mədəniyyətlərə xalqların mübarizəsi vasitəsi kimi baxır, təmas və ünsiyyət yollarının üstündən çəpəki xətt çəkir.

Qərbin Müsəlman dünyası ilə əlaqələrinə əməli təsir göstərən mübarizə və toqquşma nəzəriyyələri ciddi böhrana səbəb olub. Belə ki, müsəlmanlar Qərblə mübarizəyə girişmək məcburiyyətində qalıblar. Qərblə dialoq böhranı vəziyyəti köklü şəkildə dəyişdirib, XX əsrin ortalarından etibarən başlanmış dialoq fəaliyyətinə əməlli-başlı təsir edib; Müsəlman dünyası və Qərb yeni növ münasibətlər mərhələsinə qədəm qoyublar ki, bu mərhələyə də inamsızlıq və nifrət hissləri hakimdir. Bəlkə də Qərbin müsəlmanlarla dialoq arzusunda olmamağı hegemonluq istəyinin üstün gəlməsinə, sülh və dialoq münasibətlərində gücdən istifadə təmayülünün genişlənməsinə rəvac verib. Bununla da Qərblə dialoq dalana dirənib. Toqquşma nəzəriyyələri, islam və müsəlmanlar haqda səhv təsəvvürlərin yayılmasında canfəşanlıq göstərən Qərb mediası və KİV-nin “fəaliyyəti” fonunda bu dirənmə daha qabarıq görünür.

Bir çox səbəbə görə Qərblə dialoqda axsamalar yaranıb. Bu, 11 Sentyabr hadisəsi, terror, islam dünyasında kənardan siyasi islahatların aparılması məcburiyyəti ilə əlaqəlidir. Həmçinin, psixoloji səbəblər mövcuddur. Nəticədə Qərbin psixoloji cəhətdən dialoqa hazır olmadığı ortaya çıxıb.

Qərbi çulğalayan, onun siyasi kursuna hakim kəsilən, İslam dünyası ilə dialoq ideyasını rədd edən bu psixoloji halətin bir sıra təzahürləri özünü göstərir. Bunları aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür:

1. Dərhal və qəddarcasına reaksiya vermək.
2. Qısa vaxt ərzində qəddarcasına intiqam almaq istəyi.
3. Əfqanıstan və İraq müharibələrində insanlıq duyğusunun olmamağı.

4. Müttəfiq qüvvələrinin Əfqanıstanda, İraqda və digər məlum və qeyri-məlum regionlarda inşa etdikləri, xüsusilə də “Əbu Qüreyb” və “Quantanamo” həbsxanalarındakı əsirlərə vəhşicəsinə əzab vermək.

5. Əsirlərlə qeyri-əxlaqi davranmaq.

6. Qərb-İslam dünyası münasibətləri tarixində əvvəllər müşahidə edilməyən formada islam və müsəlmanlar haqda təsəvvürlərin saxtalaşdırılması.

7. Qərb ölkələrində müsəlmanların mütəmadi olaraq təhqir edilməsi: Qərbdə müsəlmanları ciddi formada nəzarətdə saxlamaq, məhkəmə qarşısına çıxarmadan ittiham etmək geniş vüsət alıb. Axı onlar müsəlman və potensial terrorçulardır(!). Odur ki, onlarla bu cür davranmaq lazımdır. Belə təhqirin ən dözülməz forması dinə yönəlib; Qurani-Kərim kitabları murdarlanır, məscidlərə hücum olunur, namaz qılanlara təcavüz edilir, müqəddəs islam dəyərləri təhqirəmiz formada cılızlaşdırılır, hicaba qarşı təhrikçi aksiyalar keçirilir... Nəhayət ən böyük təhqir formasına əl atılır – Məhəmməd peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!) karikaturaları çəkilir. Bütün bunlar Qərbin hal-hazırkı psixoloji halətindən xəbər verir.

Qərblə dialoqun axsamasının dini səbəbləri də vardır ki, bu da aşağıdakı tələblərlə ifadə olunur:

1. Dini təhsilin ləğvini və dini məktəblərin bağladılmasını tələb etmək.

2. Qərblilərə görə, dini təəssübkeşliyə rəvac verən, ya da digər dinləri (xristianlığı, yəhudiliyi...) tənqid edən dini mətnlərin “ləğvi”.

3. Dini xitab tərzinin təkmilləşdirilməsi.

4. Cihad təsisatının və Qurandakı cihad ayələrinin "ləğvi".
5. Xüsusilə də beynəlxalq islam xeyriyyə cəmiyyətlərinin, təşkilatlarının bağladılması.
6. Ümumi dini islahatların aparılması.
7. Dini plüralizmin qəbul edilməsi, etiqad sərbəstliyinə imkan yaratmaq.
8. Ailə təsisatı ilə bağlı şəriət hökmlərinə müdaxilə etmək.
9. İnsan haqlarına riayət etmək, hüquq pozuntularının qarşısını almaq və s.

Əslində, bütün bu tələblər göstərir ki, Qərb müsəlmanların dini işlərinə qarışır, dialog anlayışının üstündən xətt çəkir.

İndiki dövrdə Qərblə qarşıdurma halının əsas səbəbləri kimi sivilizasiyaların, dinlərin toqquşması nəzəriyyəsinin ədavət ruhu aşılmasını, Qərbdə dini fundamentalizm və solçu mühafizəkar təmayüllərin yayılmasını, sionist-xristian, xüsusilə də sionist-yəhudi hegemonluğunu göstərmək mümkündür. Hal-hazırda qarşıdurma iki formada baş verir: a) Qərbin hücumu qarşısında islamı müdafiə zərurəti; b) müsəlman ölkələrini işğaldan, parçalama planlarından, hegemonluq siyasətindən qorumaq, Qərbdəki müsəlman azlıqları müdafiə etmək.

İslama hücum Qərbə daha yaxın müsəlmanların "başında çatlayıb". Bunlar Qərbdə yaşayan müsəlmanlardır ki, onlar da qərblilərin gözündə dinc vətəndaşlardan potensial terrorçulara çevrilmişlər. Odur ki, onlara sanksiyalar tətbiq edilmiş, nəzarət altına alınaraq zülmə və xoşagəlməz münasibətə məruz qalmışlar. Bu müsəlmanların fəaliyyətini məhdudlaşdıran, onları öz vətənlərinə qayıtmağa məcbur edən qərarlar, qanunlar çıxardılmışdır.

Həmçinin, qloballaşmaya müqavimət göstərmək olduqca zəruridir. Çünki o, hegemonluğun yeni vasitəsi olub mədəni identiklik və özünə-məxsusluğa xələl gətirir.

İndiki dövrdə, xüsusilə də Qərbdə və Müsəlman şərqində tənəzzülə uğramasından sonra dialog mədəniyyətini yenidən dirçəltmək lazımdır. Odur ki, siyasi, mədəni, tərbiyəvi və təlim-tədris mexanizmi işlənib-hazırlanmalı, dini və informasiya üsulları təsis edilməlidir. Dialog mədəniyyətinin qurulması üçün siyasi yanaşma olduqca mühümdür. Çünki dialog fəaliyyətinin dayanmasına səbəb olan ək-

sər amillər siyasidir. 11 Sentyabr hadisəsi və ondan sonrakı digər insidentlər buna misaldır.

Siyasi müstəvidə tələb olunur ki, Müsəlman dünyasında demokratiya inkişaf etdirilsin, siyasi islahatlar aparılsın, öz hüquq və vəzifələrini bilən azad müsəlman nəsil yetişdirilsin. Həmçinin, tələb olunur ki, müxtəliflik və rəy bildirmə hüququna dözümlü münasibət bəsləyən siyasi şüur formalaşdırılsın, daxildə və xaricdə qeyri-müsəlmanlarla sağlam siyasi münasibətlər qurulsun. Xarici müstəvidə beynəlxalq siyasi plüralizm, yeknəsəqsizlik həqiqi formada təsdiq edilməli, dövlətlərarası münasibətlərdə ədalət prinsipi gözlənilməlidir.

Dialog mədəniyyətinin qurulması təlim-tədris və tərbiyə proqramlarında zəruri dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir. Belə olacağı təqdirdə dialoga, tolerantlığa, birgə yaşayışa imkan yaranar, başqa din və mədəniyyətlərə hörmət bəslənilər, onlar haqda sağlam maarifləndirmə işi aparılır. Mədəni sahədə dialog mədəniyyəti və ümumiyyətlə, mədəniyyətlər haqda maarifləndirmə işinin aparılması, mədəni mübadilənin genişləndirilməsi, sivil xitab tərzinin təkmilləşdirilməsi olduqca zəruridir. Sivil xitab tərzinin təkmilləşdirilməsi mədəni plüralizmə xidmət edir, hüquq və vəzifələrini hər bir fərdə başa salır, qeyri-müsəlmanların hüquqları haqda maarifləndirmə işinin aparılmasına rəvac verir.

Sosial müstəvidə dialog mədəniyyətinin formalaşdırılmasında xüsusi sosial münasibətlərin yaradılmasına ehtiyac vardır. Bu münasibətlər zəminində həm müsəlmanların, həm də qeyri-müsəlmanların hüquqlarına hörmət bəsləmək, xüsusi məziyyətləri, identikliyi qoruyub-saxlayan, hamının hüquqlarını nəzərə alan müsbət sosial açılmanı təmin etmək olduqca vacibdir.

Dini müstəvidə isə dialog mədəniyyətinin qurulması tələb edir ki:

- İslam dünyasının daxilində və xaricində qeyri-müsəlmanlara ünvanlanmış dini xitab tərzini təkmilləşdirilsin;
- Belə dini xitab tərzində ədavət, nifrət, təəssübkeşlik və ekstremizm ruhu olmasın;

- Qeyri-müsəlmanlara xitabı dini tolerantlıq, bəşəri qardaşlıq dəyərləri əsasında qurmaq, dini fərqlərə rəğmən tanışlığa, yaxınlaşmağa, bir cəmiyyət daxilində yaşamağa çağırmaq lazımdır.

Üzləşdiyi maneə və problemlərə rəğmən, dialoq yaxşı nəticələr vermiş, səmərələrə imza atmışdır. Bu nəticə və səmərələr dialoqun gələcəkdə xalqları bir-birinə yaxınlaşdıran, onların təhlükəsizliyini təmin edən, tanışlığa və birgə yaşayışa imkan yaradan vasitə kimi əhəmiyyətini artırır.

İslamın təbliğində dialoqun böyük faydası olmuşdur. Müsəlmanlar dialoqa islamı tanıtməyin davamlı vasitəsi kimi baxmış, islam əqidəsinin təbliğində dini məcburiyyətdən uzaq sivil vasitə kimi ondan istifadə etmişlər.

Əslində, dialoq olmadan dəvətin uğur qazanmasını təsəvvür etmək çətindir. Bir tərəfdən, islamın ağılabatanlığı, digər tərəfdən isə dini müxtəliflik hüququnun tanınması zəruri etmişdir ki, dialoq dəvət işində müsəlmanların əsas vasitəsinə çevrilsin.

Dialoqun səmərəsindəndir ki, müsəlmanların xristianlarla münasibətləri yaxşılaşıb. Dialoqun faydasındandır ki, 1964-cü ildə Vatikan xristianlıqla islamın münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə dair bəyannamə imzalayıb. Vatikanın bu bəyannaməsi müasir xristianlıq tarixində mütərəqqi addım olub islama müsbət münasibəti əks etdirir. Bunun ardınca xristian-müsəlman dialoqu komissiyası və digər dinlərlə islam dialoqu komitələri yaradıldı.

Dialoqun səmərəsidir ki, Vatikan tərəfindən islam xristianlıqdan ayrı, müstəqil din kimi təsdiqlənib, etiraf edilib. Həmçinin, Vatikan qəbul edib ki, islam "İbrahim irsi"nin (Abrahamic Tradition) bir parçasıdır.

Xristian-müsəlman dialoqu Vatikan vasitəsilə baş tutmuş, sonralar isə bu dialoqun fəaliyyət dairəsi genişlənməmişdir ki, digər xristian təriqətlərini də əhatə etsin. Bu məqsədlə Vatikan "Vatikanla dialoq" komitəsinə oxşar xristian-müsəlman dialoqu komitələri təsis etmişdir.

Dialoq mədəniyyətlərin təması ideyasını təsdiqləmişdir. Toqquşma nəzəriyyələrinə, çağırışlarına qarşı mübarizədə onun böyük faydası vardır.

Daxili müstəvidə dialoq sünni və şiə məzhəblərinin yaxınlaşdırılmasında xüsusi səmərəyə malikdir. Düzdür, bunun baş tutması üçün ciddi zəhmət tələb olunur.

Həmçinin, dialoq fəaliyyəti mədəniyyətlər və dinlərarası dialoqa dair beynəlxalq sənədlərin hazırlanmasında böyük rol oynayıb. Nəticədə bəzi beynəlxalq təşkilatlar bu haqda bəyanat və sənədlər imzalayıblar.

Tərbiyə sahəsində bəzi qurumlarda dərk edirlər ki, dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqa tərbiyəvi-metodoloji hazırlıq, xüsusi proqramlar vasitəsilə müsəlman dialoq mütəxəssisinin yetişdirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Bu məqsədlə təhsilin müxtəlif pillələrində tədris metodikası təkmilləşdirilməli, dialoq uğurlu pedaqoji vasitə kimi seçilməli, müəllim və tələbələrdə dialoqa inam hissi aşılmalı və onlar qarşı tərəfi qəbul etmək ruhunda yetişdirilməlidirlər. Münasib təlim-tədris metodları birgə yaşayışın, ünsiyyətin təminində rol oynaya bilər. Münasib metodlarla başqa mədəniyyət və dinləri lazımınca tanıtmmaq mümkündür. Odur ki, metodları dözümsüzlük, nifrət və zorakılıq elementlərindən təmizləmək tələb olunur. Həmçinin, başqa mədəniyyətlərə açıq olmaq, əcnəbi dil və ədəbiyyatların öyrənilməsinə şərait yaratmaq lazımdır.

Dialoqun ən böyük səmərəsidir ki, dünyanın bəzi böyük liderləri və mütəfəkkirləri dialoq mədəniyyəti işinə cəlb ediliblər. Dialoqun başlıca prinsip və məqsədləri haqda müştərək mövqedən çıxış edən bu lider və mütəfəkkirlər onun fəlsəfəsini yaratmağa cəhd göstərirlər. Onlar dialoqu bəşəriyyətə faydalı ideyalar qəbilindən hesab edirlər. Bu ideyalara görə, bəşəri müştərəkliyə əhəmiyyət vermək, insanların birgə yaşayışına və ortaq ümumdünya mədəniyyəti bazasının yaradılmasına rəvac vermək lazımdır. Belə ideyalara aşağıdakılar daxildir:

1. İslam Qərbin keçmişi və bugününün bir hissəsidir.

Bu ideyanın müəllifi Britaniya vəliəhdi, şahzadə Çarlzdır.

2. Ümumdünya əxlaq layihəsi.

Bu layihə ilahiyyatçı alim, katolik Hens Kinq tərəfindən irəli sürülüb.

3. Ümumdünya mədəniyyəti “nüvə”si.

Bu ideya ilə Almanıyanın sabiq prezident Roman Hertsoq çıxış edib.

4. Ümumdünya əxlaq sisteminin yaradılması.

Bu ideya BMT-nin sabiq Baş katibi Kofi Annana məxsusdur.

5. Qərblə islamın münasibətlərinin normalaşdırılması zərurəti.

Almaniyalı qadın şərqşünas Anna Mari Şimel bu ideyanın banisidir.

6. Münaqişələrin tarixi aspektdə başa düşülməsi.

Bu ideyanın müəllifi Almaniyalı şərqşünas Fritz Şteppatdır.

7. Dialog “toqquşma” və “islam təhlükəsi” anlayışlarının alternativ kimi.

Bu ideya Amerikalı şərqşünas Con Espozito tərəfindən irəli sürülüb.

Məlum 11 Sentyabr hadisəsindən sonra Müsəlman dünyası ilə Qərbin münasibətlərində yeni dövr başlanmış oldu. Nəticədə İslam dünyasının Qərblə dini-mədəni dialoqunda dərin böhran yarandı.

11 Sentyabr hadisəsindən qabaq Qərblə dialoq ruhu yüksək idi. Ancaq bu hadisədən sonra bu ruhun üstündən xətt çəkildi. Qərblə İslam dünyasının dialoqunu təmin etmək üçün XX əsrin ikinci yarısındakı cəhdlər, çəkilən zəhmətlər hədəf olub getdi. Nəticə etibarlı ilə Qərbdə ədavət abı-havası zehinlərə hakim kəsildi, islamofobiya geniş vüsət kəsb etdi. Qərb informasiya vasitələrində islamın və müsəlmanların saxta stereotipi formalaşdırıldı. Belə ciddi siyasi oyunun nəticəsində Qərblə Müsəlman dünyasının dini, mədəni münasibətlərində ətalət yarandı. Dialog fəaliyyətinin olmamağı hər iki tərəfin əlaqələrinin haradasa bütövlükdə dondurulmasına gətirib çıxardı. Odur ki, Qərblə dialoqu əvvəlki məcrasına qaytarmaq üçün hər iki tərəfdən böyük zəhmət tələb olunur. Çünki dialoq dini-mədəni ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış etməklə Qərblə müsəlmanların əlaqələrini mədəni təmas prizmasında əvvəlki müstəviyə qaytara bilər. Deməli, ciddi dini-mədəni dialoq fəaliyyətinə ehtiyac vardır.

Dünyada sülhün qorunması və bütün bəşəriyyətin əmin-amanlığının təmini naminə bu kitabda bəzi tövsiyələrə yer verilib.

Dialoga mane problemlərin həlli, dinlər və mədəniyyətlər arası dialoq fəaliyyətində, dialoq mədəniyyətinin inkişafında müsəl-

manları pay yiyəsinə çevirmək istiqamətində bu tövsiyələrə riayət etmək olduqca mühümdür.

1. Müsəlman dünyasında dinlərin və mədəniyyətlərin dialoqu sahəsində elmi tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması.

Belə mərkəzlər ixtisaslı müsəlman dialoqçuların hazırlanmasında böyük rol oynaya bilər. Bununla da müsəlmanlara dialoq fəaliyyətlərində peşəkar tərəf kimi çıxış etmək nəşib olar.

2. Dinlərin tədqiqi fəaliyyətinin genişləndirilməsi.

İslam universitetlərinin tədris proqramlarına dinlərin müqayisəli təhlili fənnini salmaq, dinlərarası dialoq sahəsində müstəqil magistratura və doktorantura ixtisasları yaratmaq, dini dialoq istiqamətində elmi tədris işi aparmaq lazımdır.

3. Müsəlman ölkələrindəki mühüm dini qurumlarda dini dialoq birliklərinin təsisi.

Bu birliklər vasitəsilə digər dinlərlə münasibətləri tənzimləmək, regional və beynəlxalq müstəvidə dialoq fəaliyyətinə cəlb ediləcək kadrlar hazırlamaq mümkündür.

4. İslam ölkələrindəki böyük dini qurumların dini münasibətlərlə məşğul olan birliklərinin gücləndirilməsi.

Bu birliklərin əməkdaşlarını dini dialoq sahəsi üzrə hazırlamaq olduqca zəruridir.

5. Dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqa həsr edilmiş bütün regional və beynəlxalq konfranslarda, tədbirlərdə, seminarlarda, forumlarda müsəlmanların layiqli iştirakını təmin etmək.

Tədqiqatçı və ixtisaslı gənclərə bu cür bəzi tədbirlərdə iştirak imkanı yaratmaq lazımdır ki, hazırlıqlı olub dini dialoq üzrə təcrübə qazansınlar.

6. Müsəlman dialoq mütəxəssislərinin hazırlanması.

Bu mütəxəssislər əsrin tələblərinə cavab verməli, dövrün beynəlxalq mədəni dəyişikliklərinə, İslam dünyasının üzləşdiyi təhlükələrə yaxından bələd olmalıdırlar. Bunun üçün onlar dünyaya açılıb dövrün problemlərini öyrənməyə borcludurlar. Çünki dövr kommunikasiya inqilabı dövrüdür, odur ki, bu dəyişilmələr fonunda yeni-yeni dəvət üsulları tapmaq, daxili və xarici səviyyədə dəvət xitabı tərzini təkmilləşdirmək lazımdır.

7. Ümumi dini xitab tərzinin təkmilləşdirilməsi.

Dini xitab tərzinin təkmilləşdirilməsi zaman mədəni, dini və siyasi istiqamətlərdə yerli, regional və beynəlxalq hadisələrin inkişafını izləmək olduqca zəruridir. Həmçinin, digər dinlərin xitab tərzini də öyrənmək lazımdır.

Dini xitab tərzinin təəssübkeşlik, ekstremizm və dözümsüzlük elementlərindən təmizlənməsi mühüm işlərdəndir. Obyektiv dini xitab tərzindən xüsusilə də başqaları ilə münasibətdə sağlam dialog mədəniyyətinin qurulmasında istifadə etmək olduqca zəruridir.

8. Xüsusən də müxtəlif məzhəb və dinlərin yayıldığı ölkələrdə dini-mədəni birgə yaşayış şuralarının yaradılması.

Müştərək problemlərin nəzərdən keçirilməsində, fəvqəladə dini problemlərin həllində və gələcəkdə dini sabillik və birgə yaşama sayəsində bu cür problemlərdən qorunmada bu şuralar əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

9. Dialog və dialog dəyərləri istiqamətində dini maarifləndirmə işinə maraq göstərmək.

Maarifləndirmə işinin aparılması imkan verəcəkdir ki, xalq mədəniyyəti xüsusilə də qeyri-müsəlmanlara münasibətdə hər cür cəhəlat və gerilik qalıqlarından təmizlənsin.

10. Təhsilin müxtəlif mərhələlərində təlim-tədris metodikasının təkmilləşdirilməsi.

Bu istiqamətdə dialogu pedaqoji vasitə kimi nəzərdən keçirtmək, şagird və tələbələrdə dialog mədəniyyətini inkişaf etdirmək, tələbələrdə dinlərə və mədəniyyətlərə dair bilikləri zənginləşdirən yeni metodikalar müəyyənləşdirmək, pedaqoji metodları dini-mədəni dözümsüzlük aşılaman üsullarından təmizləmək lazımdır. Belə metodlar şagird və tələbələrdə tolerantlıq ruhu formalaşdıracaq, digər din və mədəniyyətlərə onların obyektiv baxışını təmin edəcəkdir.

11. Dini-mədəni dialog problemlərinin davamlı surətdə mediada işıqlandırılması.

Bunun üçün yüksək səviyyəli radio və televiziya verilişləri hazırlamaq tələb olunur. Belə verilişlər dinlər və mədəniyyətlər haqqında informasiya verib dünya mədəniyyətlərinə açılmanı təmin edəcək, din və mədəniyyətlərin mənsubları arasında tolerantlıq dəyərlərini

yayacaqdır. Bu səbəbdən dini mətbuatla maraqlanmaq, ondan dialoq fəaliyyətində faydalanmaq olduqca zəruridir.

Həmçinin, dini-mədəni tolerantlıq dəyərlərini yayan, birgə yaşayışa çağıran dini mediaya qayğı göstərmək, dialoq mədəniyyətinin yayılmasında internet şəbəkəsi və peyk kanallarının imkanlarından faydalanmaq lazımdır.

12. Xüsusilə, Qərbdəki müsəlman azlıqları yaşadıkları ölkələrin əhalisi ilə dini-mədəni dialoqa ruhlandırmaq.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində, xüsusilə də Qərbdəki müsəlman azlıqları yerli əhali ilə dini-mədəni dialoqa ruhlandırmaq lazımdır ki, onlar həmin ölkələrlə Müsəlman dünyası arasında əlaqələndirici körpü rolunu oynasınlar. Bu azlıqlar Qərbdə yaşayıb yerli dini-mədəni vəziyyətə dərindən bələd olduqları üçün dialoqa hərtərəfli hazırdırlar; dialoqun başlıca problemləri haqda ətraflı informasiyaya sahibdirlər, Avropa dillərini yaxşı bilirlər, yerli qanun və sistemlərə, hüquq və vəzifələrə bələddirlər. Bu azlıqlar başa düşürlər ki, dialoqla məşğul olan müəssisə və rəhbərlikləri necə qurmaq olar.

Müsəlman azlıqlara mənəvi və maddi dəstək olmaq lazımdır ki, Qərblə dialoqu təmin edib müsəlmanlar və islamın saxtalaşdırılmış stereotipini düzəltsinlər.

Uğur Allahdandır!

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

ƏRƏB DİLİNDƏ:

1. Qurani-Kərim.
2. İbrahim Ə`rab. Tolerantlıq və Qərb kitab tərzində mənbəlik problemi // "əl-Müstəqbəl əl-Ərəbi" jurnalı, London: "əl-Vəhdə əl-Ərəbiyyə" Tədqiqatlar Mərkəzi, 1997, № 224.
3. Əbülhəsən Müslim ibn əl-Həccac əl-Qüşeyri. Səhihi-Müslim / çapa hazırlayan: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Beyrut: "Dar ehya ət-turas əl-ərəbi".
4. Əbülfida İsmayıl ibn Kəsir. Əzəmətli Quranın təfsiri (Təfsir əl-Quran əl-Əzim), cild III. "Dar əl-Fikir" nəşriyyatı, hicri 1400.
5. Əbubəkr Əhməd ibn əl-Hüseyn. Beyhəqinin "İmanın dərəcələri" (Şüəb əl-İman lil-Beyhəqi) / çapa hazırlayan: Məhəmməd əs-Səid Bəsyuni. Beyrut: "Dar əl-kütub əl-elmiyyə", hicri 1410.
6. Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Quran ayələrinin təvilinə dair izahları toplayan kitab (Ca`me əl-Bəyan ən Təvil Ay əl-Quran), 26 cild. Beyrut: "Dar əl-Fikir" nəşriyyatı, hicri 1408.
7. Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Ənsari əl-Qürtubi. Quran hökmlərini toplayan kitab (əl-Ca`me li-əhkam əl-Quran), cild 16 / çapa hazırlayan: Əhməd Əbdüləlim əl-Bərduni. Çap yeri göstərilməyib, hicri 1385, miladi 1965.
8. Əhməd əl-Qədidi. İslam və sivilizasiyaların mübarizəsi // "Üm-mə't" kitabı, Doha: Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin nəşrləri, 1995, № 44.

9. Əhməd əl-Mövsuli. Müasir dövr İslam dünyasında novatorluq və təhlükələr // "Hivar əl-Ərəb" jurnalı, Beyrut, 2005, № 2.

10. Əhməd Şihab. Qloballaşmadan sonra media // "əl-Kəlimə" jurnalı, Beyrut: "əl-Kəlimə" Tədqiqatlar Mərkəzi, 2003, № 39.

11. Əhməd Ömər Haşim. İslamda mötədillik. Qahirə: "Birləşmiş Nəşriyyat", çap ili göstərilməyib.

12. İdris Hani. Zərurət və azadlıq polemikası: ərəb-islam mədəniyyətində modernizm problemi; mədəniyyətlərin müxtəlifliyi metodikada yaxınlaşma vasitəsi kimi // "əl-Kəlimə" jurnalı, Beyrut: "əl-Kəlimə" Tədqiqatlar Mərkəzi, 1999, № 24.

13. Əkrəm Ziya əl-Ömri. İrs və müasirlik // "Ümmət" kitabı, Qətər: Şəriət Məhkəmələri və Dini İşlər Prezidiumunun nəşrləri, hicri 1405, № 10.

14. Amani Məsud. Qərb mətbuatında islam xitab tərzinin yeniləşdirilməsi // "Qərb müdaxiləsi və islahatçılıq zərurəti prizmasından dini xitab tərzinin yeniləşdirilməsi" simpoziumunun materialları. Qahirə universiteti, 15-16 iyun 2005-ci il. "Mənar əl-İslam" jurnalı, dekabr, 2005, № 371.

15. Əmir Tahiri. Avropanın ekstremist partiyaları Qərbə islamofobiya şüuru aşılayır // "Əş-Şərq əl-Övsət" qəzeti, 28.05.2002-ci il tarixli sayı.

16. Anna Mari Şimel. İslam bəşəriyyətin dinidir / tərcümə edən: Səlah Məhcub İdris. İslam tədqiqatları silsiləsindən, № 60. Qahirə: İslam Məsələləri Ali Şurası, 2000.

16. Engmar Karlson. Şərq ədavəti və Qərb / "İslam və Avropa: birgə yaşama yoxsa mübarizə" kitabından / tərcümə edən: Səmir Bunani. Stokholm, 1994, səh.

17. Entoni Sullivan. Qərb və İslam dünyası: yeni başlanğıc axtarışı / tərcümə edən: Mərvan Həmdan // Dini Tədqiqatlar Krallıq İnstitutunun bülleteni, Əmman, 2002, № 32.

18. Bərəkət Məhəmməd Murad. Qurani-Kərim və Peyğəmbərin sünnəsi – mübahisə və mühakimədə əsas kimi // "əl-Və'y əl-İslami" jurnalı, hicri 1426 (2005), № 483.

19. Bəkir Misbah Təzirə. İslam mədəniyyətinin keçmişdə və indi digər mədəniyyətlərlə dialoq strategiyasının inkişafı // "İslam və

sivilizasiyaların dialogu" simpoziumunun materialları, cild II. ər-Riyad: "Kral Əbdüləziz" kitabxanası, 2004.

20. "İslam məzhəbləri arasında dialog" konfransının rəsmi Doha bəyannaməsi, 20-22 yanvar 2007-ci il.

21. Cəlaləddin Məhəmməd ibn Əhməd əl-Məhəlli, Cəlaləddin əs-Süyuti. İki böyük imamın təfsiri (Təfsir əl-İmameyn əl-Cəlileyn). Beyrut: "Dar əl-Mərifə", hicri 1403, miladi 1983.

22. Camal Müəvvəz. Samuel Hantinqton və Con Espozitoya görə, müasir dövrdə Qərb üçün islam təhlükəsi // "Dəyişən dünyada mədəniyyətlərin təması dialogdur, yoxsa toqquşma?" konfransının materialları, Qahirə, 2003.

23. Cövdət Qəzvini. İslam məzhəbləri arasında yaxınlaşma tendensiyaları // "əl-Minhac" jurnalı, Beyrut, 2003, № 28.

24. Con Espozito. İslam təhlükəsi: həqiqət yoxsa mif? / tərcümə edən: Qasim Əbduh Qasim, Qahirə: "Dar əş-Şüruq", 2003.

25. Gibson İrb, Nəhy Bəkr. Ərəblər və Qərb arasında toqquşma yoxsa dialog: reallıq və təhlil // Dini Tədqiqatlar Krallıq İnstitutunun bülleteni, Əmman, 2004, № 32.

26. Həsən Əbdülkərim əl-Vərakli. Müsəlmanların sivil dialog mədəniyyəti: məfhum və tətbiqə dair qeydlər // "İslam və sivilizasiyaların dialogu" simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: "Kral Əbdüləziz" kitabxanası, 2004.

27. Şeyx Həsəneyn Məhəmməd Məxluf. Yaxınlaşma ideyası // "Risalə əl-İslam" jurnalı, Qahirə, 1948.

28. Xüzeyr Cəfər. Biz, Fukuyama və tarixin sonu // "əl-Müctəmə" əs-Səqafi" jurnalı, Beyrut, 1998, № 1313.

29. Rəsul Məhəmməd Rəsul. Mədəniyyətlərarası toqquşmadan dialoga: Hantinqton konsepsiyasının tənqidi təhlili // "əl-Kəlimə" jurnalı, Beyrut: "əl-Kəlimə" Tədqiqatlar Mərkəzi, 1999, № 24.

30. Rizvan əs-Seyyid. İslamla mübarizədə şərqşünaslıqdan antropologiyayaqədər // "Təsamüh" jurnalı, Oman: "Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin" nəşrləri, 2004, № 7.

31. Ömər Zərqavi. Sivilizasiyaların toqquşması: nəzəriyyə yoxsa ideologiya? // "əl-Kəlimə" jurnalı, Beyrut: "əl-Kəlimə" Tədqiqatlar Mərkəzi, 2003, № 39.

32. Zəki əl-Milad. Mədəniyyətlər toqquşma və birgə yaşama seçimi qarşısında // "əl-Kəlimə" jurnalı, Beyrut, 1996, № 12.

33. Səid əl-Lavəndi. İslamofobiya: Qərb nə üçün islamdan qorxur? Qahirə: "əl-Heyət əl-Ammə lil-Kitab", 2006.

34. Seyid Kamal əl-Heydəri. İslam məzhəbləri ixtilaflar arasında: ortaqlar metodologiya zərurəti // "əl-Kəlimə" jurnalı, 1996.

35. Şəmsəddin əl-Keylani. Ərəb səyyahlarının Avropa ilə tanışlıq sevgisi // "əl-İctihad" jurnalı, Beyrut: "Dar əl-İctihad" nəşriyyatı, 2002, № 52-53.

36. Samuel Hantinqton. Sivilizasiyaların toqquşması və yeni dünya mənzərəsinin yaradılması / tərcümə edən: Tələt Şayb. Qahirə, 1998.

37. Taha Cabir əl-Ülvani. İslamda müxtəlif fikirliliyin ədəb-ərkanı. Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutunun nəşrləri, 1987, № 2.

38. Asim əd-Dəsuqi. "11 Sentyabr" və dini mübarizə xülyası / "Dəyişən dünyada mədəniyyətlərin təması dialoqdur, yoxsa toqquşma?" konfransının materialları, Qahirə: əl-Qahirə Universiteti, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi, 2004.

39. Əbdürrəhman əl-Hac. Yeni islam xitab tərzinin bazisi // "Hivar əl-Ərəb" jurnalı, Beyrut: "əl-Fikir əl-Ərəbi" müəssisəsi, 2005.

40. Əbdürrəhman əs-Salimi. "Əgər rəbbin istəsəydi, insanları bir ümmət edərdi. Ancaq onlar hələ də ixtilafdadırlar. Yalnız rəbbinin rəhm etdiyi kəslər istisnadır": açılma və çoxnövzlülük // "Təsə-müh" jurnalı, Oman: "Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin" nəşrləri, 2005, № 12.

41. Əbdürrəhman Bədəvi. Qədir-qiymətini bilməyənlərdən Peyğəmbəri müdafiə // tərcümə edən: Kamal Cadullah. Qahirə: "əddar əl-ələmiyyə lil-kütub vənnəşr" nəşriyyatı, 1999.

42. Əbdüssəttar İbrahim əl-Heyti. Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu / "Ümmət" kitabı. Doha: Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin nəşrləri, hicri 1425, № 99.

43. Əbdüləziz əl-Xəyyat. Müsəlman-müsəlman dialoqunun əsasları // "əl-Kəlimə" jurnalı, 1996.

44. Abdullah əs-Seyyid Vələd Əbah. "11 Sentyabr" hadisə-sindən sonra Qərbin İslama xitab tərzii // "Təsamüh" jurnalı, Oman: "Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin" nəşrləri, 2004, № 7.

45. Abdullah əl-Mə'tuq. "Mötədillik – həyat metodu kimi" seminarının materialları // "Mənar əl-İslam" jurnalı, 2005, № 366.

46. Abdullah Əli əl-Əyan. Dialoq və onun islam dünya-görüşünə bəxş etdiyi faydalar // "Təsamüh" jurnalı, Oman: "Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin" nəşrləri, 2004, № 6.

47. Əbdülmö'ti Məhəmməd Bəyumi. Məzhəblərarası yaxınlaşmada Əzhər universitetinin rolu // "İmam Brücerdi və İmam Şəltut – yaxınlaşma hərəkatının öndərləri kimi" kitabından, Tehran, 2004.

48. Əbdülhadi əbu Talib. İslamın cahanşümulluğu: sülhə, birgə yaşayışa çağırışı // "əl-İctihad" jurnalı, Beyrut: "Dar əl-İctihad" nəşriyyatı, 2002.

49. Ədnan Rza ən-Nəhvi. İslam dialoqunda qardaşlıq prinsipi // "əl-Kəlimə" jurnalı, 1996.

50. İzzəddin İbrahim. "Tolerantlıq və məzhəblərarası yaxınlaşma" Beynəlxalq Konfransına məktub / "Tolerantlıq və məzhəblərarası yaxınlaşma" konfransının materialları, Karaçi Universiteti: "Şeyx Zayid" İslam Mərkəzi, 2008.

51. Əli Əhmədi. Şeyx Mahmud Şəltut / tərcümə edən: Amir Şövhani. Tehran: "Beynəlxalq Məzhəblərarası Yaxınlaşma Mərkəzi"nin nəşrləri, 2007.

52. Əli Məhəmməd əl-Əcələ. "Mötədillik – həyat tərzidir" seminarının hesabatı // "Mənar əl-İslam" jurnalı, hicri 1426, № 366.

53. Ömər Übeyd Həsənə. Əbdüssəttar İbrahim əl-Heytinin "Fərdin öz-özü və başqası ilə dialoqu" kitabının müqəddiməsi // "Ümmət" kitabı. Doha: Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin nəşrləri, hicri 1425, № 99.

54. Ömər Übeyd Həsənə. Əhməd əl-Qədidinin "İslam və sivilizasiyaların mübarizəsi" kitabının müqəddiməsi // "Ümmət" kitabı, Doha: Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin nəşrləri, 1995, № 44.

55. Fritz Şteppat. İbrahimi dialoq sistemi: "Qərb və dünya mədəniyyətlərin toqquşması və dialoqu arasında" kitabından. Beyrut: "Araşdırmalar, Strategiya və Leqallaşdırma Mərkəzi"nin nəşrlərindən, 2000.

56. Fritz Şteppat. İslam ortaq kimi: islam və müsəlmanlar haqda tədqiqatlar / tərcümə edən: Əbdülqəffar Məkəvi / "Aləm əl-Mərifə" jurnalı, Küveyt, 2004, № 302.

57. Fəzlülhadi Vəzin. Qurana görə dialoqun əsas prinsipləri // "Tolerantlıq və məzhəblərarası yaxınlaşma" konfransının materialları, Karaçi Universiteti: "Şeyx Zayid" İslam Mərkəzi, 2008.

58. Fəhmi Hüveydi. Məzhəblərarası yaxınlaşma təcrübəsi // "İmam Brücerdi və İmam Şəltut – yaxınlaşma hərəkatının öndərləri kimi" kitabından, Tehran, 2004.

59. Fövziyə əl-Əşmavi. Sivilizasiyaların dialoqu və dövrün problemləri – qloballaşma və mədəni xüsusiyyətlərə təsiri // "əl-İctihad" jurnalı, 2002, № 52-53.

60. 2001-ci ilə – mədəniyyətlərin dialoqu ilinə hazırlıq işləri // "Kəlimə" jurnalı, 1999, № 24.

61. İslam mədəniyyətinin bəşəriliyi, № 123 // "İslam problemləri" silsiləsindən, Qahirə: İslam İşləri Ali Şurası, 2005.

62. Sadə təfsir (ət-Təfsir əl-Müyəssər). Mədinə: Kral Fəhd adına Qurani-Kərimi Çap Akademiyasının nəşrləri, hicri 1410.

63. Məhəmməd Ərkəl. Müsəlman-xristian dialoqu və bəzi təkliflər // "İslam və sivilizasiyalararası dialoq" simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: "Məktəbə əl-Məlik Əbdüləziz" nəşriyyatı, 2004.

64. Məhəmməd əs-Səmmak. Ərəb forumlarında mədəniyyətlərin dialoqu // "əl-İctihad" jurnalı, Beyrut: "Dar əl-İctihad" nəşriyyatı, 2003, № 52-53.

65. Məhəmməd əs-Seyyid Möhsün. "Özgə"nin müasirliyi və rəyinin hüquqiliyi / Abdullah əl-Yusifin "Müxtəlif fikirliliyin hüquqiliyi" kitabının təqdimatı mərasimində edilən çıxış // "əl-Kəlimə" jurnalı, 1996.

66. Məhəmməd Həsən Təbəraiyan. Məzhəblərarası yaxınlaşma strategiyası və ümmətin birliyində onun rolu // "əl-Minbər" jurnalı, 2007, № 1.

67. Məhəmməd Həssun. Dialoqda yol verilən xətlər haqda // "əl-Və'y əl-İslami" jurnalı, hicri 1426, № 482.

68. Məhəmməd Xəlifə Həsən. Müsəlmanlar və mədəni dialoq: Sivilizasiyalararası mübarizə nəzəriyyəsinin islam nöqtəyi-nəzərin-

dən tənqidi // "Dinlərarası dialog və mədəniyyətlərin təması" jurnalı, Qahirə: Qahirə Universiteti, Şərq Araşdırmaları Mərkəzi, 2003, № 2.

69. Məhəmməd Xəlifə Həsən. Xristianlığın qollarının sionizmə münasibəti. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri: "Şeyx Zayid" İslam Mərkəzi, 2004.

70. Məhəmməd Xəlifə Həsən. İslamın digər dinlərlə əlaqəsi // "Dinlərarası dialog və mədəniyyətlərin təması" jurnalı, Qahirə: Qahirə Universiteti, Şərq Araşdırmaları Mərkəzi, 2003, № 3.

71. Məhəmməd Xeyir Fərəc. "Özgə" surəti: nəzər edən və ya olunan ərəb // "əl-İctihad" jurnalı, Beyrut, 2001, № 49.

72. Məhəmməd Səid Ramazan əl-Buti. İslama görə mədəniyyətlərarası əlaqələr // "əl-Və'y əl-İslami" jurnalı, hicri 1426 (2005), № 479.

73. Məhəmməd Əbdürrəhim əz-Zeyni. Müsəlman fikir cərəyanları arasında dialog metodu // "Minbər əl-Hivar" jurnalı, Beyrut, 1999, № 39.

74. Məhəmməd Osman əl-Xəşt. Sivil cəmiyyət, islam mədəniyyətinə görə plüralizm və tolerantlıq // "Təsamüh" jurnalı, Oman: "Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin" nəşrləri, 2005, № 12.

75. Məhəmməd Əmarə. Dini kitab tərzinin yeniləşdirilməsi // "Qərb müdaxiləsi və islahatçılıq zərurəti prizmasından dini müraciət formasının yeniləşdirilməsi" simpoziumunun materialları. Qahirə universiteti, 15-16 iyun 2005-ci il. "Mənar əl-İslam" jurnalı, № 371, dekabr, 2005.

76. Məhəmməd Fəruq ən-Nəbəhan. Sivilizasiyalararası dialog metodologiyasına islamın baxışı // "İslam və sivilizasiyalararası dialog" simpoziumunun materialları, cild II. Riyad: "Məktəbə əl-Məlik Əbdüləziz" nəşriyyatı, 2004.

77. Məhəmməd Kəmaləddin İmam. Mahmud Şəltut – yaxınlaşmanın öndəri və mücahidi kimi: tarixi-sənədli təhlil // "İmam Brücerdi və İmam Şəltut – yaxınlaşma hərəkatının öndərləri kimi" kitabından, Tehran, 2004.

78. Mahmud əz-Zavədi. İslamla dünyası ilə dialoqa hazırlıqda Qərbin qarşısında duran çətinliklər // "Hivar əl-Ərəb" jurnalı, Beyrut: "əl-Fikir əl-Ərəbi" qurumunun nəşrləri, 2005, № 6.

79. Mustafa Möhsün. Tərbiyə, dəyişilən dünyada tərəqqi və novatorluq vəzifəsi: qloballaşma şəraitində təhlükələr və ümidlər // "əl-Kəlimə" jurnalı, Beyrut: "əl-Kəlimə" Tədqiqatlar Mərkəzi, 2003, № 39.

80. Nəbil Əbdülfəttah. Aralıq dənizi hövzəsində din və dialoq / "Dinlərin siyasəti, toqquşmalar və islahatçılıq zərurətləri" kitabı. Qahirə: "Məktəbə əl-Üsra" nəşriyyatı, 2005.

81. Nəbil Əbdülfəttah. Dinlərin yoxsa həyatın dialoqu / "Dinlərin siyasəti, toqquşmalar və islahatçılıq zərurətləri" kitabı. Qahirə: "Məktəbə əl-Üsra" nəşriyyatı, 2005.

83. Nəsr Fərid Vasil. Böyük İmam Şeyx Mahmud Şəltut: islahatçılıq, novatorluq və məzhəblərarası yaxınlaşma ideyasında onun metodu // "İmam Brücerdi və İmam Şəltut – yaxınlaşma hərəkatının öndərləri kimi" kitabından, Tehran, 2004.

84. Herl Müller. Sivilizasiyalar və bəşəri dəyərlərin birgə yaşayışı: Hantinqtona əks layihə // "Təsamüh" jurnalı, Oman: "Vəqflər və Dini İşlər Nazirliyinin" nəşrləri, 2004, № 7.

85. Şeyx Yusif əl-Qərdavi. Müsəlman-xristian dialoqu // "əl-Müslim əl-Müasir" jurnalı, Qahirə, 1997, № 86.

86. Yusif əl-Qərdavi. İslam mötədilliyi və əsas təzahür formalarına dair bir neçə söz. Küveyt, 2007.

87. Hişam əl-Məkki. Sivilizasiyalararası dialoqa baxış: dialoqun həqiqi imkanlarına doğru // "əl-Kəlimə" jurnalı, Beyrut, 2003, № 39.

88. Vəcih Kövsərani. Fukuyama, Hantinqton və islam // "əl-İctihad" jurnalı, Beyrut, 2001, № 49.

89. Vəcihə əl-Biharənə. Mötədillik – Quran anlayışı kimi // Dini Tədqiqatlar Krallıq İnstitutunun bülleteni, İordaniya, 2005, № 35.

İNGİLİS DİLİNDƏ:

90. Azyumardi Azra, "Pluralism, Co-existence and Religious Harmony in Southeast Asia, Indonesian Experience in the Middle Path" in, Islam and other religions in Asia, Co-existence and coo-

peration, International Symposium, Seoul, SK Corporation, Nov. 2001.

91. Ahmet Davutoglu Cuvilization Self-Perception and Pluralistic Co-existence: A critical Examination of the Image of the Other in Muslims and the West Encounter and Dialogue eds. Z.I. Ansari and John Esposito, Islamic Research Institute, Islamabad and Center for Muslim-Christian Understanding, Georgetown University, Washington, D.C 2001.

93. Ataullah Siddiqui, Christian Muslim Dialogue in the Twentieth Century, London, Macmillan, 1997.

94. Charles Kimball, Striving Together. A way forward in Christian-Muslim Relations. Mary Knoll, Orbis books, 1991.

95. David R. Smock, ed. Interfaith Dialogue and Peace building, United States Institute of Peace, Washington, D.C, 2002.

96. Douglas Pratt. The Challenge of Islam: Encounters in Interfaith Dialogue, Ashgate Hampshire and Burlington, 2005.

97. Gh. H. Aasi, Muslim understanding of other religions, a study of Ibn Hazm's Kitab al-Fisal fi al-Milal wa al-Nihal, Int. Ins. Of Islamic Thought, Islamabad, 1999.

98. Hassan Ko Nakata, The Border of Salvation, The Salvation of Non-Muslims in Islam in Jismer (Journal of the Interdisciplinary Study of Monotheistic Religions, Doshisha univ). Kyoto, Japan, 2002.

99. Hussein Mutalib, Beyond Pride and Prejudice: Western Perceptions of Islam and the Muslims, in Muslims and the West: Encounter and Dialogue, eds. 7. Z. Ansari and John Esposito, Islamic Research Institute, Islamabad and Center for Muslim-Christian Understanding, Georgetown University, Washington, D.C 2001.

100. Iftikhar H. Malik, Crescent between Cross and Star: Muslims and The West after 9/11, Oxford Univ. Press, 2006.

101. Isma'il R. al Faruqi and Lois Lamya al Faruqi. The Cultural Atlas of Islam, Macmillan Pub. Co. New York, 1986.

102. Leonard Swidler. Theoria –Praxis: How Jews, Christians and Muslims come together? More from Theory to Practice, Leuren, Belgium, Uitgererij Peeters, 1998.

103. Mir Nawaz Khan Marwat, The role of Religion: World Peace and Sustainability in the 21st Century, in World Peace and

Religious Harmonization 2006 World Religions Leaders Conference, Seoul, 2006.

104. Osman Bakar. Islam and other Religions in Asia: Toward a better mutual understanding and cooperation for the common good in Islam and other Religions in Asia: Co-existence and cooperation an International symposium, Seoul, 25-26 Nov. 2005, Korean Association of Islamic Studies, 2005.

105. Steven Kepnes, Islam as our other Islam as our self Iqbal Review, Journal of the Iqbal Academy, Special Issue, Studying the Religions other, ed, by M.S. Umar, Lahore October 2005.

106. Tom Wallace – Murphy, What Islam did for us, Watkins Publishing, London, 2006.

107. Yunas Sam ad and Kasturi sen, Islam in the European Union, Transnationalism Youth and the war on Terror, Oxford Univ. Press, 2007.

MÜNDƏRİCAT

Tərcüməçinin on sözü.....	3
MÜQƏDDİMƏ	6
BİRİNCİ FƏSİL. Dialoq metodologiyası, əsas ünsürləri, şərtləri, ədəb-ərkanı və problemləri.....	10
Dialoqun tərkib elementləri və məqsədləri.....	14
Dialoqun şərtləri.....	24
Dialoq ədəb-ərkanı.....	29
Qurani-Kərimə görə dialoq ədəb-ərkanı.....	30
Peyğəmbərin sünnəsinə görə dialoq ədəb-ərkanı.....	34
Dialoqa dair müasir qaydalar və protokollar.....	37
Dialoqun problemləri və əngəllər.....	41
İKİNCİ FƏSİL. Qurana, sünnəyə və islam mədəniyyətinə görə dialoqun qanuniliyi.....	54
Qurani-Kərimə görə dialoqun qanuniliyi.....	54
Qurana görə dialoqun əsasları.....	58
Sünnəyə görə dialoqun qanuniliyi.....	64
Sünnə və müsəlman-yəhudi dialoqunun təmini.....	65
“Mədinə sənədi”ndə dialoqun qanuniliyi.....	67
Sünnə və müsəlman-xristian dialoqunun təmini.....	69
Dialoqun əsas prinsipləri və qaydaları.....	74
İslam dini və mədəniyyətinə görə dialoqun qanuniliyi.....	76
ÜÇÜNCÜ FƏSİL. Daxili və xarici dialoq	
Daxili dialoq.....	83
Sünni-sünni dialoqu.....	84
Sünni-şiə dialoqu.....	85
Sünni-şiə dini dialoqunun prinsipləri.....	88
Sünni-şiə dialoqunun əsasları.....	89
Qeyri-müsəlmanlarla daxili dialoq.....	98
Xarici dialoq: başqaları ilə birgə yaşayış və bəşəri ortaqlıq.....	99
Xarici dialoqun məqsədləri.....	101

Bəşəri ortaqlığın sahələri.....	107
Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi, birgə yaşamavə bəşəri ortaqlıq.....	110
DÖRDÜNCÜ FƏSİL. Dialoq və toqquşma arasında islam (Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi).....	114
Sivilizasiyalararası toqquşma nəzəriyyəsinin fonunda Qərblə dialoq böhranı.....	114
11 Sentyabr hadisəsi fonunda Qərblə dialoqun “büdrəmə” səbəbləri.....	120
Siyasi səbəblər.....	121
Psixoloji səbəblər.....	126
Dini və mədəni səbəblər.....	130
Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi fonunda Qərblə qarşıdurma böhranı.....	133
Qərblə dialoqdakı axsamaların ləğvi yolları.....	139
BƏŞİNCİ FƏSİL. Dialoq mədəniyyəti və vasitələri.....	155
Siyasi, təlim-tədris və tərbiyəvi vasitələr.....	156
Mədəni, sosial və dini vasitələr.....	160
ALTINCI FƏSİL. Təbliğ, informasiya, tərbiyə və mədəniyyət sahələrində dialoqun faydası.....	165
İslamın təbliğində – dövətdə dialoqun faydaları.....	166
İnformasiya sahəsində dialoqun faydaları.....	174
Tərbiyə sahəsində dialoqun faydaları.....	177
Mədəniyyət sahəsində dialoqun faydaları.....	185
İslam Qərbin keçmişi və bugününün bir hissəsidir (Şahzadə Çarlz).....	186
Dialoq və ümumdünya əxlaq layihəsi (İlahiyyətçi Hens Kinq).....	187
Ümumdünya mədəniyyəti “nüvə”si və dialoq (prezident Roman Hertsoq).....	188
Ümumdünya əxlaq sisteminin yaradılması və dialoq (Kofi Annan).....	189
Qərblə İslam dünyasının münasibətlərinin normallaşdırılması zərurəti və dialoq (şərqşünas Anna Mari Şimel).....	189
Münaqişələrin tarixi aspektdə başa düşülməsi və dialoq (şərqşünas Fritz Şteppat).....	190

Dialog “toqquşma” və “islam təhlükəsi” anlayışlarının alternativi kimi (şərqşünas Con Espozito).....	193
SON. Nəticə və tövsiyələr.....	195
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	212

Kitab Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsinin
icazəsi ilə nəşr olunur.
(DK-608/Q)

Məhəmməd Xəlifə Həsən
DİALOQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ METODOLOGİYASI

Dizayn və tərtibat: H.Həsənov
Tərcümə edən və redaktor: E.Məmmədov

“İDRAK” İctimai Birliyi
Vidadi küç. 53
İnternet ünvanı: www.idrak.org.az

Yığılmağa verilib 17.01.2011. Çapa imzaladı 17.02.2011.

Format: 60x90 1/16. Çap vərəqi: 14,25

Sifariş № 013. Tiraj 1000 nüsxə.



mətbəəsində çap olunub